

ISSN 2181-922X

O'ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2025 Vol. 3

tsuull.uz

uzlc.tsuull.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosari: Nozliya Normurodova
Mas'ul kotib: Ozoda Tojiboyeva

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoyev, Samixon Ashirboyev, Shodmon Vohidov (Tojikiston), Qozoqboy Yo'ldoshev, Farxod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ūlvi (Ozarbayjon), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jo'raqulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Dilorom Ashurova, Odinaxon Jamoldinova, Ziyoda Teshaboyeva.

Tahrir hay'ati

Nazef Shahrani (AQSH)	Abdulaziz Mansur (O'zbekiston)
Elizabetta Ragagnin (Italiya)	Timur Xo'jao'g'li (AQSH)
Ahmadali Asqarov (O'zbekiston)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Xisao Komatsu (Yaponiya)
Akmal Nur (O'zbekiston)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Akrom Habibullayev (AQSH)	Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Bahtiyar Aslan (Turkiya)	Akmal Saidov (O'zbekiston)
Emek Ūşenmez (Turkiya)	Mark Toutant (Fransiya)

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.tsuull.uz

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief: Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editor in Chief: Nozliya Normurodova

Executive secretar: Ozoda Tajibaeva

Editorial board

Hamidulla Dadaboev, Mustafo Bafoev, Samikhan Ashirboev, Shodmon Vohidov (Tajikistan), Qozoqboy Yuldashev, Farhad Maksudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Almaz Ülvi (Azerbaijan), Shamsiddin Kamoliddin, Roza Niyozmetova, Aftondil Erkinov, Uzoq Jurakulov, Sulton Normamatov, Dilnavoz Yusupova, Dilorom Ashurova, Odinakhan Jamoldinova, Ziyoda Teshabaeva.

Editorial Committee

Nazif Shahrani (USA)	Abdulaziz Mansur (Uzbekistan)
Elisabetta Ragagnin (Italy)	Timur Kozhaoglu (USA)
Ahmadali Asqarov (Uzbekistan)	Tanju Seyhan (Turkey)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	Hisao Komatsu (Japan)
Akmal Nur (Uzbekistan)	Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Akrom Habibullaev (USA)	Nicholas Kontovas (Great Britain)
Bahtiyar Aslan (Turkey)	Akmal Saidov (Uzbekistan)
Emek Üşenmez (Turkey)	Marc Toutant (France)

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.tsuull.uz

MUNDARIJA

LINGVISTIKA

Ashirboyev S., Aymag'ambet J., Sayfullayev B.

Muhammad Karimxojaning "Turkcha qoida" asarida fe'l formalrining izohlanishi6

Kuniyuki Noto

The use of Japanese "iyi" and Uzbek "yaxshi" in Beginner-Level Grammar Patterns18

Ma'rufjon Dustmurodov

Qari Ćor Tigin bitigidagi *yoyi: t(a)by(a)ĉ q(a)n yoyl(a)dĭ* satri xususida30

Bobir Ashurov

Methodologies and methods in forensic linguistics44

ADABIYOTSHUNOSLIK

Alimuhtar Muhtarov

Nizami Gencevĭ ve onun "Mahzanü'l-esrâr" Mesnevisinin İncelenmesi, Konusu ve İdeasi69

Ozoda Tojiboyeva

Charlz Riyoning sharqshunoslik faoliyati83

Shoiraxon Xo'jayeva

Turkiy adiblar ijodida "dunyo" konsepti va uning ma'rifiy talqini95

TARIX. MANBASHUNOSLIK

Ziyovutdin Ilhomov

O'zbekistonda tarix fani: xx asr boshlarida jadidlar va ularning tarixiy-ilmiy qarashlari108

SAN'AT

Элина Молдокулова

Сохранение узбекской культурной идентичности через язык и традиционный костюм в эпоху глобализации121

CONTENT

LINGUISTICS

Ashirboyev S., Aymag'ambet J., Sayfullayev B.

Explanation of verb forms in Muhammad Karimhodja's book "Turkish Rule"6

Kuniyuki Noto

Boshlang'ich darajadagi grammatik qoliplarda yaponcha "iyi" va o'zbekcha "yaxshi"ning qo'llanilishi18

Ma'rufjon Dustmurodov

Sentence *yoyi: t(a)by(a)č q(a)n yoyl(a)dī* which in *Qari Çor Tigin's* inscription30

Bobir Ashurov

Sud-ekspertiza lingvistikasida uslubiyat va uslublar44

LITERATURE

Alimukhtar Mukhtarov

A Study of Nizami Ganjavi and his Mesnevi 'Makhzan Al-asrar': Analysis, Theme and Idea69

Ozoda Tojiboeva

The Orientalist Work of the Charles Rieu83

Shoirakhon Khujaeva

The concept of "world" and its enlightened interpretation in the works of Turkic writers95

HISTORY. SOURCE STUDIES

Ziyovutdin Ilkhamov

The Science of History IN Uzbekistan: the Jadids and their Historical and Scientific Views in the early 20th Century108

ART

Элина Молдокулова

Preserving Uzbek Cultural Identity Through Language and Traditional Costume in the Globalization Era121

LINGVISTIKA

LINGUISTICS

Muhammad Karimxojaning “Turkcha qoida” asarida fe’l formalrining izohlanishi

Ashirboyev S., Aymag‘ambet J., Sayfullayev B.¹

Abstrakt

O‘zbek tilshunosligi tarixini o‘rganish keyingi davrda rivojlanib bormoqda. Bu borada dissertatsiyalar, o‘quv adabiyotlari va maqolalar yuzaga keldi, jumladan, S.Ashirboyevning “O‘zbek tili grammatik qurilishining o‘rganilish tarixidan”, A.Nurmonovning “O‘zbek tilshunosligi tarixi”, S.Normamatovning “O‘zbek tilshunosligi tarixi” kabi ishlar fikrimizni tasdiqlaydi. Bunday ishlar yana ham davom etmoqda. Mazkur maqolada XX asr boshlarida endigina paydo bo‘la boshlagan amaliy grammatika sirasiga kiruvchi Muhammad Karimxojaning “Turkcha qoida” asarining ish-harakat leksemalariga bag‘ishlangan bobi tadqiq qilinmoqda. Bu asar arab grammatikalari ta’sirida shakllangan muallifga taalluqli bo‘lib, unda o‘rta asr bilimlari asosida fikr yuritilgan. Asar o‘zbek tilshunosligi tarixi va qisman turkiy tilshunoslik uchun qo‘shimcha ma’lumot berishi bilan ahamiyatlidir.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tilshunosligi, fe’l, sarf, mufrad, jam, fe’l zamonlari, buyruq fe’li, shart fe’li.

Kirish

O‘zbek tilshunosligining XX asr boshlaridagi darajasini o‘rganish uchun yetarli manbalarga ega emasmiz. Bu davrni o‘zbek tilshunosligining inqirozli davri deb ham qarash mumkin. Haqiqatan

¹ Samixon Ashirboyev – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: samixon.ashirboyev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

Janat Aymuhambet – filologiya fanlari doktori, professor, A.N.Gumilov nomidagi Yevroosiyo Milliy universiteti.

E-mail: a_zhanat@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7061-3000

Baurjan Sayfullayev Nurumbet o‘g‘li – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b. Nizomiy nomidagi O‘zMPU.

E-mail: sayfullayevbaurjan@gmail.com

ORCID OD: 0009-0006-0963-7472

Iqtibos uchun: Ashirboyev, S., Aymuhambet, J., R.Sayfullayev. 2025. “Turkiy til strukturasi mahalliy ziyolilar talqinida”. *O‘zbekiston: til va madaniyat* 3: 6-17.

ham, bu davrda til ilmiga oid asarlarni uchratish qiyin, balki o'sha davrda yaratilgan qo'llanmalardagi ma'lumotlarga tayanib davr tilshunosligi to'g'risida fikrlash mumkin bo'ladi. Bu haqda oldingi maqolamizda ham yozgan edik [Ashirboyev, Aymaxambet 2024, 6 – 17]. Shulardan biri Mulla Muhammadamin ibn Muhammad Karimxojaning *قايدە ترکچه* (Turkcha qoida) asaridir.

Bu asarni XX asr boshlarida o'zbek tilida yozilgan dastlabki grammatik asar deyish mumkin. Unda o'zbek tilining morfologiyasi, sintaksisi, orfografiyasi va punktuatsiyasiga oid ma'lumotlar bor. Bu o'rinda biz faqat fe'l shakllarining qanday izohlanganligi ustida to'xtalamiz.

Muhammadaminning mazkur asarida fe'l shakllari hozirgidek kategoriyalarga birlashtirilmagan, ya'ni har bir shakl alohida-alohida izohlanadi va arabcha terminologiyaga asoslaniladi. Muhammadamin har bir fe'l shaklini izohlashda uning birlik va ko'plikda (uni *mufrad* va *jam*); uch shaxsda (I shaxsni *mutakallim*, II shaxsni *muxotab*, III shaxsni *goyib* degan terminlar bilan yuritadi) tuslanishini ko'rsatib boradi hamda *tuslanishga* muvofiq keladigan *sarf* terminidan foydalanadi.

Muhammadamin arab tilshunosligida qabul qilinganidek, fe'lning turli shakllarini hosil qilishda: "*Fe'llar masdar (harakat nomi)lardan olinurlar. Turkiyda masdarlarning oxirlari مک (-mak) yoki مق (-moq) bo'lur*" (11-b.), degan fikrga asoslanmoqchi bo'ladi, chunki arab tilida fe'lning o'nta tusi(poroda)si harakat nomidan hosil qilinadi (2), lekin amalda bu fikrda izchil emas, u yigirma uchta fe'l shaklini izohlashda fe'lning buyruq va boshqa shakllaridan negiz sifatida foydalanadi. Muhammadamin quyidagi fe'l fshakllarini izohlaydi: 1. شهودى ماضى. (moziyi shuhudi. 2. نقلى ماضى. (moziyi nag'li). 3. امر حاضر. (amri hozir). 4. غايب مرا. (amri g'oyib). 5. حاضر نهى. (nahyi hozir). 6. غايب نهى. (nahyi goyib). 7. مضارع فعل معلوم. (ma'lumi fe'li muzore). 8. مضارع فعل مجهول. (majhuli fe'li muzore). 9. مضارع حال. (hole muzore), 10. استقبال. (istiqlbol). 11. وجوبى. (vujubi). 12. فاعل اسم. (ismi foil). 13. مفعول اسم. (ismi maf'ul), 14. شرط فعل. (fe'li shart). 15. بعيد. (moziyi ba'id). 16. ماضى معلوم. (ma'lumi fe'li nafi). 17. نفي فعل. (majhuli fe'li nafi). 18. مجهول جهد فعل معلوم. (ma'lumi fe'li jahd). 19. مجهول جهد فعل مجهول. (majhuli fe'li jahd). 20. ماضى معلوم. (ma'lumi moziyi). 21. مصدر حال. (hole moziyi). 22. ماضى حال. (hole masdar). Ulardan quyidagi fe'l fshakllarini tahlil qilishni ma'qul ko'ramiz.

Fe'ning funksional shakllari

Harakat nomini ikki termin bilan yuritadi. Birinchi termin *masdar* bo'lib, uni faqat ماق (-moq), مك (-mak) affiksli harakat nomi uchun qo'llagan. Ikkinchisini *hole masdar* deb ataydi va unda ش (-sh/ish) affiksli harakat nomi ko'zda tutilgan. Buning hosil qilinishi haqida shunday deydi: "Amri hozir (Il shaxs buyruq)ning oxiriga ش -shin (sh) harfi qo'shilsa, hole masdar hosil bo'lur (14-b). Ko'rinib turibdiki, qoida bu shaklning hosil qilinishiga qaratilgan.

Ravishdoshlarning faqat o'tgan zamon turinigina tilga oladi, lekin uni *-mish* affiksi bilan hosil qilinadigan sifatdoshdan farq qilmaydi va ikkalasini ham *moziyi nag'li*¹ deb yuritadi. Uning o'tgan zamon ravishdoshi va sifatdoshini birga izohlashida ma'lum darajada asos bor, chunki fors tilshunosligida sifatdosh va ravishdosh shakliy jihatdan farq qilinmaydi [Халилов 1965, 101]. Shu sababli *moziyi nag'li* termini bu o'rinda ham o'tgan zamon ravishdoshini, ham o'tgan zamon sifatdoshini bildirish uchun qo'llangan. Uning hosil qilinishi haqida shunday deydi: "Masdardagi "-mak"ning o'rniga "-mish" yoki "-b" kelsa, moziyi nag'li hosil bo'lur: o'qumish, o'qub (14-b). Bu shaklni izohlashda esa faqat *-(i)b* affiksi bilan yasalgan ravishdosh haqida gap boradi. Muhammadamin o'tgan zamon ravishdoshini tuslanadi deb ham ko'rsatadi. Biroq uning tuslanish haqidagi fikri izoh talab qiladi, chunki bu fe'l shaklining tuslanishi uch shaxsda bo'ladi degan fikrni aytadi va uni shu tarzda tuslab ko'rsatadi:

Birlik	Ko'plik
<i>man o'qub</i>	<i>biz o'qub</i>
<i>san o'qub</i>	<i>siz o'qub</i>
<i>ul o'qub</i>	<i>ular o'qub</i> (14-b).

Ko'rinadiki, u tizimlashtirgan tuslanishda uch shaxsni, Muhammadamin aytganidek, ravishdosh shaklining tuslanishi emas, balki undan oldin keltirilgan kishilik olmoshlari ko'rsatib turibdi. Bu esa, o'z navbatida, tuslanadi degan ma'noni bildirmasligi ma'lum. Muhammadamin *o'qub* ravishdoshining uch zamonini ko'rsatishga harakat qiladi. Bunda u faqat *o'qub* ravishdoshi, ya'ni fe'ling bir funksional shaklini izohlashni ko'zda tutsa ham, uning zamonga munosabatini ko'rsatishda *o'qub ket* sof fe'lining analitik shakli haqida fikr yuritganini sezmay qoladi. Bunda zamon ma'nosini ko'rsatish uchun ko'makchi fe'ldangina foydalanishi fe'l zamonlarini ifodalashda faqat ko'makchi fe'lgina asosiy rol o'ynaydi degan xulosaga olib keladi. Avvalo shuni ham e'tiborga olish lozimki, bu o'rinda gap umuman fe'l zamoni haqida emas, balki o'tgan zamon

¹ Fors tilida grafikadagi *q* undoshi *g'* talaffuz qilinadi.

ravishdoshining yana zamon bildirishi haqida bormoqda. Shunday bo'lgach, birinchidan, *ravishdosh + ko'makchi fe'l* haqida fikr yuritishi mantiqan to'g'ri emas, ikkinchidan, fe'l zamonlari fe'lning funksional shakllari tuslanishi bilan ifodalansa ham [Усмонов 1964, 181], barcha zamon shakllarini o'tgan zamon ravishdoshining tuslanishidan hosil qilib bo'lmaydi, chunki har bir zamon uchun fe'lning maxsus funksional shakllari mavjuddir. Bunda *o'tgan zamon ravishdoshi + kumakchi fe'ldan* iborat analitik shaklning zamon munosabatini *ket ko'makchi fe'lining* funksional (ya'ni sof fe'l, ravishdosh) shakllariga murojaat qiladi, ya'ni u aniq o'tgan zamoni sof fe'lning (*o'qub ketdim*) tuslangan shaklidan, hozirgi zamoni esa hozirgi zamon ravishdoshining tuslangan shaklidan (*o'qub ketaman*) va kelasi zamon fe'lini kelasi zamon sifatdoshining tuslangan shaklidan (*o'qub ketarman*) hosil qiladi. Masalaga ikkinchi tomondan qaraganimizda, Muhammadaminning *o'qub* ravishdoshining tuslanishi deganda ham ma'lum asos bor. Bu ham bo'lsa, analitik shaklda (yetakchi + ko'makchi) yetakchi fe'l (ravishdosh shakli) asosiy leksik ma'noni ifodalashidir.

Muhammadamin *يور* (-*yur*) affiksi bilan hosil qilingan sifatdoshni ham keltiradi. Uni *hole muzore* deb ataydi (17-b.) Bu affiksning qadimgi turkiy tilda sifatdosh yasovchi ekanligi ma'lum [Фозилов 1966, 16]. Muhammadamin bu affiksning so'z negizi qanday tovush bilan tugashidan qat'iy nazar *-yur* variantida qo'shilishini aytadi: *o'quyur, ketyur, yozyur* va h.k.

Hozirgi zamon sifatdoshini *ismi foil* deb yuritadi va uning hosil qilinishini shunday ta'riflaydi: "*Amri hozirning oxiriga وچي* (-vchi) *kalimasi (affiksi ma'nosida) qo'shulsa, ismi foil hosil bo'lur*" (19-b.), lekin uning misollariga ko'ra gap *-g'uchi* affiksi ustida ketmoqda. Bu shaklning tuslanish paradigmasida qatnashishini ham ko'rsatadi: *o'qug'uchiman, o'qug'uchisan, o'qug'uchi, o'qug'uchimiz, o'qug'uchisiz, o'qug'uchilar*.

Ismi foil termini sifatdosh ma'nosida XI-XIV asr yodnomasi bo'lgan "Attuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya" asarida uchraydi [Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия 1966, 113 - 114]. Mirza Mahdiyxon bu terminni o'z ma'nosida, ya'ni harakat qiluvchi shaxs nomi (имя действующего лица) ma'nosida qo'llab, uni hosil qilishda *چي* (-chi), *ول* (-vul) ot yasovchi affikslarini ham keltiradi (9) va shu bilan fe'l doirasidan chiqib ketadi.

Bu sifatdoshning majhul nisbatini *ismi maf'ul* deb yuritadi. Uning ham tuslanishini ko'rsatadi: *o'rilguchiman, o'rilguchisan, o'rilguchi, o'rilguchimiz, o'rilguchisiz, o'rilguchilar* (19-b.). Bu

so'zlarning harakat nomi shakli *o'rmoq* bo'lib, o'zbek tili xususiyatini aks ettiradi, lekin bu fe'l ko'rsatilgan shakllarda o'zbek tilida funksional emas, ya'ni amalda qo'llanmaydi. Shuningdek, bu o'rinda Muhammadamin mazkur fe'lning majhul nisbati kishilarga nisbatan qo'llanmasligini e'tiborga olmagan.

Aniqlik mayli fe'llari

O'tgan zamon fe'llari. Yaqin o'tgan zamon fe'li *moziyi shuhudi* deb ataladi (13-b.). Bu shakl muallifning ko'rsatishicha, harakat nomidagi *-moq/mak* qo'shimchasini olib tashlab, o'rniga *دى (-di)* affiksini qo'yish bilan hosil qilinadi. Uning tuslanishi:

Birlik	Ko'plik
1- shaxs: <i>ketdim</i>	<i>ketdimiz</i>
2- shaxs: <i>ketding</i>	<i>ketdingiz</i>
3 -shaxs: <i>ketdi</i>	<i>ketdilar</i>

Ko'rinadiki, tuslanish tizimi hozirgi tuslanishga mos keladi, lekin birinchi shaxs ko'pligi uchun Toshkent shevasiga xos affiks olingan [Решетов 1959, 25]. Bundan muallifning toshkentlik bo'lganligini anglash qiyin emas. Faqat III shaxs ko'pligida *-lar* affiksining qo'llanishi o'zbek tili uchun xos emasligini ta'kidlaymiz. Bu shakl Mirza Mahdiyxonada ham uchraydi. Uni *fe'li moziyi* termini bilan ataydi, lekin u yaqin o'tgan zamon fe'li shaklidan tashqari *پ (-p)*, *بان (-bon)* affiksli ravishdosh va *مش (-mish)*, *غان (-g'an)*, *كن (-gan//kan)*, *قان (-qan)* affiksli sifatdoshlarni hamda *ميدور (-maydur)* affiksi bilan yasalgan so'z shakllarini ham shu fe'lga kiritadi [Умаров 1957, 6]. Demak, Mahdiyxonada aniq o'tgan zamon fe'lini o'tgan zamon ravishdoshi, o'tgan zamon sifatdoshi asosida *fe'li moziyi* termini ostida izohlanadi. Muhammadamin esa uni ikkiga bo'lib tasvirlaydi, ya'ni yaqin o'tgan zamon fe'lini (*ketdi*) *moziyi shuhudi*; o'tgan zamon sifatdoshi va ravishdoshini *moziyi nag'li* terminlari bilan ataydi va alohida izohlaydi.

-di affiksli fe'lning bo'lishsiz shaklini *ma'lumi fe'li jahd* deb yuritadi. Bu shaklning hosil qilinishi haqida: "Amri hozir (II shaxs buyruq)ning oxirig'a *مدى (-madi)* kalimasi qo'shulsa, *ma'lumi jahd hosil bo'lur*" (22-b.), - deydi va unga *o'qumadim*, *o'qumading*, *o'qumadi*, *o'qumaduk*, *o'qumadingiz*, *o'qumadilar* misolini keltiradi. Ko'rinadiki, Muhammadamin bo'lishsizlik va yaqin o'tgan zamon fe'lini hosil kiluvchi affikslarning mustaqil ekanligini anglab yetmagan, balki ularni yaxlit affiks sifatida talqin qilgan. Bu fe'lning majhul nisbatini ham izohlaydi va uni *majhuli fe'li jahd* degan termin bilan ataydi. Uning hosil qilinishida *amri hozir* (buyruq fe'li) va *-madi*

affiksi o'rtasida lom harfi keltiriladi, deb tushuntiradi hamda unga *o'qulmadi, yozilmadi* (22-b.) misollarini beriladi. Haqiqatan ham, o'zbek tilida *-l* affiksi majhul nisbatni hosil qilishi barchaga ayon.

Uzoq o'tgan zamon fe'lini izohlashi o'ziga xosdir. Bu fe'lning bo'lishli formasi hamda aniq nisbatini *ma'lumi moziyi* deb yuritadi va uning yasalishi haqida bunday deydi: "*Amri hozir*(buyruq formasi) *ning oxirig'a* كان (-gan) *kalimasi* (affiksi) *qo'shilsa, ma'lumi moziyi hosil bo'lur*" (22-b.) Bu o'rinda uzoq o'tgan zamon fe'lining III shaxs birligi ko'zda tutilgan. Bu ta'rifdan keyin *o'qi-* fe'lining *o'qug'anman, o'qug'ansan, o'qug'an, o'qug'anmiz, o'qug'ansiz, o'qug'anlar* tarzida tuslanishini ko'rsatadi. Majhul nisbatdagi uzoq o'tgan zamon fe'lining yasalishi haqida: "*Amri hozir ila -gan kalimasi o'rtasiga lom harfi* (affiksi) *kelsa, majhuli moziyi hosil bo'lur*", - deydi va uning ham tuslanishini beradi: *etilganman, etilgansan, etilgan, etilganmiz, etilgansiz, etilgan*. Demak, faktik material sifatida to'liqsiz fe'l tanlangan. Aslida u yetakchi, ya'ni leksik ma'noni tashuvchi fe'l bilan birga berilishi yoki mustaqil fe'lning o'zi keltirilishi lozim edi.

O'tgan zamon davom fe'lini *hole moziyi* deb yuritadi va uning yasalishini quyidagicha tasvirlaydi: "*Hole muzore* (-r/ur affiksli sifatdosh)*ning oxirig'a -di kalimasi qo'shulsa, hole moziyi bo'lur*" (23-b.). Garchand, bu o'rinda *-di* formantini "so'z" deb atayotgan bo'lsa ham, uning *edi* to'liqsiz fe'lidan qisqarganligiga ishora qilmaydi. Aftidan, uning to'liqsiz fe'l ekanligini tushunmagan. Bu fe'lning ham: *o'qurdim, o'qurding, o'qurdi, o'qurdimiz, o'qurdingiz, o'qurdilar* tipidagi sintezlashgan tuslanishini ko'rsatadi.

O'tgan zamon maqsad fe'lini istiqbol, ya'ni kelasi zamon fe'llari ichida izohlab: "*Istiqbolga edi kalimasi qo'shulsa, o'tgan zamon hosil bulur*(18-b.)", - deydi hamda bu formaning *-moqchi* affiksi va *edi* to'liqsiz fe'lidan tarkib topishini ko'rsatadi. Bu fe'lning *o'qumoqchi edim, o'qumoqchi eding, o'qumoqchi edi, o'qumoqchi edimiz, o'qumoqchi edingiz, o'qumoqchi edilar* tipidagi tuslanishini beradi.

O'tgan zamon hikoya fe'lini *moziyi ba'id* termini bilan yuritadi. Bu shakl *-b/ib* affisli ravishdoshning *edi* to'liqsiz fe'li bilan birga qo'llanishidan hosil qilingan. Demak, bu fe'lning faqat analitik shaklinigina e'tirof qiladi. Uning tuslanishi esa hech qanday e'tiroz tug'dirmaydi. Muhammadamin *ketib edi* tipidagi fe'lning faqat o'tgan zamon ma'nosida qo'llanishini ta'kidlab: "*Moziyi ba'idning hozirgi ham kelar zamoni uchun sarfi bo'lmas*", - deydi. Aslida bunday fikrga hojat yo'q edi.

Hozirgi zamon fe'llari

Muhammadamin uning faqat hozirgi kelasi zamon turi haqidagina ma'lumot beradi. Shunda ham bu shaklning bo'lishli shakli tilga olinmaydi. Hozirgi kelasi zamon fe'lining aniqlik nisbatidagi bo'lishsiz shaklini *ma'lumi fe'li nafi* deb yuritadi. Uningcha, bu fshakl II shaxs buyruq fe'liga *-miydi* (o'zbek adabiy tilidagi *-ma-y-di* formanti) affiksini ko'shish bilan hosil bo'ladi. Mazkur fe'ning quyidagicha tuslanishini ko'rsatadi: *urmiyman, urmiysan, urmiydi, urmiymiz, urmiysiz, urmiydilar*. Shuningdek, *ma'lumi fe'li nafining* o'tgan zamoni bo'lmasligini uqtiradi. Ayni zamonda uning majhul nisbatdagi tuslanishini ham beradi: *urilmayman, urilmiysan, urilmiydi, urilmiymiz, urilmaysiz, urilmiydilar*. Yuqoridagi tuslanishlar hozirgi kelasi zamon fe'li uchun Toshkent shevasiga xos shaklni tanlaganini ko'rsatadi [Ўзбек шевалари морфологияси 1984, 178]. Shuni ham aytish kerakki, Muhammadamin shu tarzda tuslanishni fe'ning hozirgi zamon tuslanishi deb tavsiya etadi.

Kelasi zamon fe'llari. Kelasi zamon gumon fe'liga Muhammadaminning *ma'lumi muzore* deb yuritgan fe'li muvofiq keladi. Bu fe'ning hosil qilinishi haqida shunday deydi: "*Amri hozirni oxirida vov harfi bo'lub, -r harfi qo'shulsa, ma'lumi muzora hosil bo'lur: o'qur, to'qur, cho'qur. Agarda amri hozirning oxirida "t" harfi bo'lsa, hamza, ya'ni alif ila -r xarfi qo'shilganda, ma'lumi fe'li muzora hosil bo'lur: ketar, bitar*" (17-b.). Bu o'rinda hamza belgisining alif (a unlisi) vazifasini bajarishi to'g'risida gap ketmoqda, ya'ni *ketar* so'zidagi a unlisi o'rnida hamzadan ham foydalanishgan. Aslida bunday yo'l tutish turkiy so'zlarga nisbatan noto'g'ri edi. Muhammadaminning bu fikrlari shu davr uchungina to'g'ridir, chunki birinchi holatdagi so'zlarda (*o'qur*) lab garmoniyasiga moyillik tufayli oldingi va keyingi bo'g'inlarda lab unlilari saqlangandir. Shunisi ahamiyatliki, u sifatdosh yasovchi affiksning varianti mavjudligini e'tirof qiladi. Ma'lumi fe'li muzoreni quyidagicha ko'rsatadi: *o'qurman, o'qursan, o'qur, o'qurmiz, o'qirsiz, o'qurlar*. Bu fe'ning majhul nisbatida / bu shaklni *majhuli fe'li muzore* deb yuritadi. Shuningdek, bu shaklda sifatdoshning *-ur* affiksli varianti qatnashishini ham ko'rsatadi, uning ham: *etilurman, etilursan, etilur, etilurmiz, etilursiz, etilurlar* kabi tuslanishini beradiki, bunda to'liqsiz fe'ning tanlanishi o'rinli bo'lmagan.

Kelasi zamon maqsad fe'li *istiqbol* deb ataladi. Uning hosil qilinishi haqida esa shunday deydi: "*Masdarlarning oxiriga -chi kalimasi qo'shilsa, istiqbol hosil bo'lur*" (18-b.) Demak, kelasi zamon

maqsad fe'lini hosil qilishda *-moqchi* ko'shma affiksi emas, balki fe'lining infinitiv shakliga *-chi* affiksini qo'shish bilan hosil qilinadi deb tushunganligi ko'rinib turibdi. Bu fe'l shaklini ochiq izohlamagan bo'lsa ham, hozirgi zamon ma'nosini anglatadi, degan fikrda ekanligini fahmlay olamiz, chunki u: "*Istiqbolning kelar zamon uchun vaqt tayin qilinur*" (18-b.) - deydi va *erta* (*ertaga* ma'nosida) *o'qimoqchiman*, *erta o'qimokchisan*, *erta o'qimoqchi* tipidagi misollarni keltiradi. Uningcha, kelasi zamon ma'nosi kontekstdan bilinadi. Ayni zamonda *-moqchi* affiksi bilan *edi* to'liqsiz fe'lining qo'llanishi o'tgan zamoni bildiradi degan fikri bilan yuqorida tanishgan edik. Bundan mazkur forma hozirgi zamoni bildiradi degan xulosa chiqadi. Uningcha, istiqbolning kelasi zamonini buyruq fe'lining II shaxs formasi ham ifoda qiladi. Bu fikri o'rinli, chunki buyruq fe'lining nafaqat II shaxsi, balki barcha shakllarida kelasi zamon ma'nosi aks etishi barchaga ma'lum.

Buyruq mayli

Muhammadamin buyruq mayli paradigmasida qatnashadigan har bir shaxs shaklini alohida-alohida izohlaydi va maxsus terminlar bilan yuritadi. II shaxs buyruq mayli formasini *amri hozir* deb ataydi. Uning harakat nomidagi *-moq /-mak* affiksini olib tashlash bilan hosil qilinishi aytiladi. Bu fe'ning zamon ko'rsatishi hakida shunday deydi: "*Amri hozir hozirgi zamon ila kelar zamon iste'mol qilinur: erta kel, dushanba kel* (15-b.).

Buyruq mayli fe'llarining zamonga munosabati alohida izoh talab qilmaydi, chunki bu fe'l har qanday kontekstda ham hozirgi zamoni emas, balki kelasi zamoni ko'rsata beradi.

II shaxs buyruq fe'lining bo'lishsiz shaklini *nahyi hozir* deb ataydi. Biroq uning birlik shakli bilan birga ko'pligini ham ko'rsatadi. Unga *o'lturmanglar*, *ketmanglar* kabi misollarni keltiradi. Demak, bu fe'l uchun og'aki nutqqa xos bo'lgan fe'l shakli tanlangan. III shaxs buyruq fe'lini *amri goyib* deb yuritgan. Uning hosil qilinishi haqida: "*Amri hozirning oxiriga -sun kalimasi ko'shulsa, amri goyib hosil bo'lur* (15-b.) - deydi va uning birlik va ko'plik shakllarini keltiradi: *kelsun*, *ketsun*, *etsun*, *kelsunlar*, *ketsunlar*, *etsunlar*. Shu shaxsning bo'lishsizi esa *nahyi goyib* degan termin bilan atalgan.

Shart mayli

Shart mayli fe'llarini *fe'li shart* deb yuritadi. Uning hosil qilinishi haqida: "*Amri hozirning oxiriga -sa kalimasi qo'shulsa fe'li shart hosil bulur*" (20-b.) - deydi. Shart fe'lining ikki zamonda

qo'llanishini ko'rsatadi. Kelasi zamon shart-istak fe'lini hozirgi zamon (*borsam, borsang, borsa, borsamiz, borsangiz, borsalar*); o'tgan-kelasi zamon shart fe'lini o'tgan zamon shart fe'li sifatida talqin qiladi (*borsam edi, borsang edi, borsa edi, borsamiz edi, borsangiz edi, borsalar edi*). Keyingi shaklni Muhammadamin kabi o'tgan zamon shart fe'li sifatida qarash hozirgi tilshunoslikka oid asarlarimizda ham qayd qilinadi.

Muhammadaminning asarida *vujubi* (18-b.) termini bilan ataladigan fe'l shakli uchraydi. Termin mohiyati bilan bu shakl kelasi zamon lozimlik fe'lini bildirishi kerak. Muallifning ko'rsatishicha, bu fe'l egalik affiksini olgan harakat nomi (*-magi/mag'i* affiksi) va *kerak* modal so'zidan iborat analitik shaklni bildiradi. Bunda *-magi/mag'i* affiksini olgan qism shaxs-son affikslarini qabul qiladi. Lekin bu shaklning hosil qilinishi haqidagi fikrida izchil emas. Bu shaklning zamonga munosabatini ko'rsatishida *o'qumag'i kerak* tipidagi shaklni hozirgi zamon; *o'qumag'i kerak edi* kabi shaklni o'tgan zamon fe'li sifatida tavsiya etish bilan birga, kelasi zamon shakli uchun hech qanday eslatmasiz *shart fe'li + shaxs-son affiksi + kerak* modal so'zidan tashkil topgan shaklni keltiradi. Ko'rinadiki, bu bilan o'zining dastlabki tamoyiliga amal qilmaydi, chunki u vujubini *II shaxs buyruq fe'li -mag'i /magi affiksi + kerak* modal so'zidan tashkil topadi degan edi, ikkinchidan, bu shaklning zamonlarini aniq belgilay olmadi, chunki *o'qumagi kerak* tipidagi fe'l shakli hozirgi zamonni emas, balki kelasi zamonni, *o'qumag'i kerak edi* kabi fe'l shakli faqat o'tgan zamonni emas, balki o'tgan-kelasi zamon ma'nosini bildiradi.

Ma'lumki, bu shakl hozirgi o'zbek tilshunosligida kam o'rganilgan. Yuqoridagi shakllardan *o'qimag'i kerak* tipidagi fe'l formasini A.Hojiyev va J.Jo'rayevalar [Сулаймонов, Хожиев, Жўраева 1962, 156.] kelasi zamon ma'nosining sintaktik yo'l bilan ifodalanishi deb qaraydi, xolos.

Xulosa

Muhammadaminning bu asari asosan, Muhammadrasul Rasuliyning: "Rahbari forsiy" [Муҳаммадрасул Расулий, 1911] va arab tilshunosligi [Ковалев, Шарбатов 1969, 216] unsurlarini o'ziga singdirgan tatar grammatikachilarining asarlariga, ayniqsa, tatar va arab tilining grammatikalarini yozgan Ahmad Hodi Maqsudiyning. "Turkiy sarfi [Аҳмад Ҳоди Мақсудий, 1910] asariga ergashish seziladi. Shuningdek, bu asardagi *o'tgan, hozirgi, kelar /kelasi zamon* degan terminlar o'zbek tilida birinchi marta e'tirof qilinganining guvohi bo'lamiz. To'g'ri, asar jiddiy tahrirga ham muhtoj, ayniqsa,

Muhammad Karimxojaning "Turkcha qoida" asarida fe'l formalrining izohlanishi
qaratqich va tushum kelishigi shakllari almashinib qo'llana bergan.
Bu asarni XX asr boshlaridagi amaliy grammatikachilikning namunasi
sifatida baholash mumkin.

Adabiyotlar

- Ashirboyev S., Aymaxambet J. 2024. "Turkiy til strukturasi mahalliy ziyolilar talqinida". *O'zbekiston: til va madaniyat* 1: 6 – 17. Toshkent.
- Ковалев, А.Л., Шарбатов, Г.Ш. 1969. *Учебник арабского языка*. Москва: Просвещение.
- Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия*. 1966. С.Муталлибов нашрга тайёрлаган. Тошкент: Фан.
- Аҳмад Ҳоди Мақсудий. 1910. *Туркий сарфи*. Қозон.
- Ҳозирги замон ўзбек тили. 1957. Тошкент: Ўқитувчи.
- Ҳожиёв, А. 1966. *Ўзбек тилида қўмакчи феъллар*. Тошкент: Фан.
- Муҳаммадрасул Расулий. 1911. *Раҳбари форсий*. Тошкент.
- Кононов, А.Н. 1960. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. М. – Л.: Наука.
- Ковалев, А. Л., Шарбатов, Г.Ш. 1969. *Учебник арабского языка*. Москва: Просвещение.
- Усмонов, С. 1964. "Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формаси. Функционал грамматик форма". *Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари*. 4-ж, 2-китоб. Тошкент: ТДПИ.
- Умаров, З. А. 1957. *Грамматика староузбекского языка "Мабани-ул дугат" Мирзы Мехдихана*. Автореф. ... дис. канд. филол. наук. Ташкент.
- Ҳалилов, Л. 1965. *Форс тили*. Тошкент: Ўқитувчи.
- Ўзбек шевалари морфологияси*. 1984. Тошкент: Фан.
- Фозилов, Э. 1966. *Ўзбек тилининг тарихий морфологияси*. Тошкент: Фан.
- Решетов, В. 1959. *Узбекский язык*. Ташкент: Ўқитувчи.
- Сулаймонов, А.Ҳ., Ҳожиёв, А.Ҳ., Жўраева, Ж.М. 1962. *Феъл замонлари*. Тошкент: Фан.

Explanation of verb forms in Muhammad Karimhodja's book "Turkish Rule"

Ashirboyev S., Aymag'ambet J., Sayfullayev B.¹

Abstract

The study of the history of Uzbek linguistics has been developing in recent years. Dissertations, educational literature and articles have appeared on this topic, including S. Ashirbaev's "From the History of the Study of the Grammatical Structure of the Uzbek Language", A. Nurmonov's "History of Uzbek Linguistics", S. Normatov's "History of Uzbek Linguistics". Such works are still ongoing. This work analyzes a work that is part of practical grammar, which was just beginning to appear at the beginning of the 20th century. Its chapter on verbs is also being studied. This work belongs to the author who was influenced by Arabic grammars, and his thinking is based on medieval knowledge. The work is significant in that it provides additional information for the history of Uzbek linguistics and partly for Turkic linguistics.

Key words: *Uzbek linguistics, verb, participle, plural, verb tenses, imperative verb, conditional verb.*

References

- Ashirboyev S., Aymag'ambet J. 2024. "Turkiy til strukturasi mahalliy ziyolilar talqinida". *O'zbekiston: til va madaniyat* 1: 6 – 17. Toshkent.
- Kovalev, A.L., Sharbatov, G.Sh. 1969. *Uchebnik arabskogo yazıka*. Moskva: Prosveshchenie.
- Attuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya*. 1966. S.Mutallibov nashrga tayyorlagan. Toshkent: Fan.
- Ahmad Hodi Maqsudiy. 1910. *Turkiy sarfi*. Qozon.
- Hozirgi zamon o'zbek tili*. 1957. Toshkent: O'qituvchi.
- Hojiev, A. 1966. *O'zbek tilida ko'makchi fe'llar*. Toshkent: Fan.

¹ *Samixon Ashirboyev* – Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-posta: samixon.ashirboyev@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-5202-6494

Janat Aymuhambet – Doctor of Philological Sciences, Professor, A.N. Gumilyov Eurasian National University.

E-mail: a_zhanat@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7061-3000

Baurjan Sayfullayev – Doctor of Philosophy in Philology (PhD), Assistant Professor, etc. Nizami State University of Uzbekistan.

E-mail: sayfullayevbaurjan@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-0963-7472

For citation: Ashirboyev, S., Aymuhambet, J., R.Sayfullayev. 2025. "Explanation of verb forms in Muhammad Karimhodja's book "Turkish Rule". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 6-17.

- Muhammad Karimxojaning "Turkcha qoida" asarida fe'l formalrining izohlanishi
Muhammadrasul Rasuliy. 1911. *Rahbari forsiy*. Toshkent.
- Kononov, A.N. 1960. *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka*. M. – L.: Nauka.
- Kovalev, A. L., Sharbatov, G.Sh. 1969. *Uchebnik arabskogo yazyka*. Moskva: Prosveshchenie.
- Usmonov, S. 1964. "O'zbek tilida so'zlarning grammatik formasi. Funktsional grammatik forma". *Nizomiy nomidagi TDPI ilmiy asarlari*. 4-j, 2-kitob. Toshkent: TDPI.
- Umarov, Z. A. 1957. *Grammatika starouzbekskogo yazyka "Mabani-ul dugat" Mirzy Mehdixana*. Avtoref. ... dis. kand. filol. nauk. Tashkent.
- Xalilov, L. 1965. *Fors tili*. Toshkent: O'qituvchi.
- O'zbek shevalari morfologiyasi*. 1984. Toshkent: Fan.
- Fozilov, E. 1966. *O'zbek tilining tarixiy morfologiyasi*. Toshkent: Fan.
- Reshetov, V. 1959. *Uzbekskiy yazyk*. Tashkent: O'qituvchi.
- Sulaymonov, A.H., Hojiev, A.H., Jo'raeva, J.M. 1962. *Fe'l zamonlari*. Toshkent: Fan.

The use of Japanese “*iyi*” and Uzbek “*yaxshi*” in Beginner-Level Grammar Patterns

Kuniyuki Noto¹

Abstract

This study investigates the usage of the Japanese adjective *iyi* (“good”) and its Uzbek equivalent *yaxshi* in elementary-level sentence patterns. While *iyi* functions broadly in Japanese to express permission, advice, preference, and convenience, *yaxshi* does not appear in expressions of permission. Additionally, the adverbial form *yoku* in Japanese indicates both degree and frequency, but *yaxshi* corresponds only to the degree meaning. The research examines sentence patterns from the *Irodori* textbook, verifies natural usage through consultation with native Uzbek speakers, and highlights potential sources of learner misinterpretation, such as the Japanese phrase *iyi desu*. The findings provide practical information for Japanese learners of Uzbek and vice versa, clarifying which functional meanings can be directly expressed and which require alternative expressions. This study contributes to contrastive linguistics by providing detailed cross-linguistic insight into basic vocabulary usage, informing efficient and practical teaching strategies, and addressing an under-researched area in Japanese–Uzbek language studies.

Key words: *iyi, yaxshi, textbook, beginner-level, functional expressions, Uzbek language learning, Japanese language learning, grammar patterns.*

Introduction

Uzbek, one of the Turkic languages, is often said to bear similarities to Japanese. Unfortunately, no phonological rules linking the two languages have been identified, and thus it cannot be demonstrated that they belong to the same language family. Even in the case of basic vocabulary such as kinship terms (e.g., *ota, ona, aka, opa*), body-part terms (e.g., *qo'l, oyoq, yuz, ko'z*), and numerals (*bir, ikki, uch*), no clear correspondences with Japanese can be found.

¹ Kuniyuki NOTO – Ph.D. in Language and Culture, Independent Administrative Agency Japan Student Services Organization Osaka Japanese Language Education Center, Instructor.

E-posta: notokuniyuki@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-5609-8441

For citation: Kuniyuki NOTO. 2025. “The use of Japanese “*iyi*” and Uzbek “*yaxshi*” in Beginner-Level Grammar Patterns”. *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 18-29.

This makes it difficult to regard the two as belonging to the same group.

Even if they do not share a genetic relationship, the similarity of their syntactic structures undoubtedly constitutes an advantage in language learning. For instance, when studying Japanese particles, it is easy to imagine that speakers of Turkic languages would accept them more smoothly than learners whose native languages lack particles altogether. Functional expressions such as *Verb-te ageru*, *V-te miru*, and *V-te oku* are also formed in Uzbek according to similar conceptual patterns, which is advantageous for learning.

souji shite ageru. *tozalab beraman (ageru = bermoq)*
itte miru. *borib ko'raman (miru = ko'rmoq)*
Juice o katte oku. *Sharbat olib qo'yaman. (oku = qo'yamoq)*

The comparison between Japanese *V-te oku* and Uzbek *V-ib qo'y-* has been analyzed in detail by Hidaka [Hidaka 2013]. Other contrastive studies of Uzbek and Japanese include research on the formation of nicknames [Halnazarov, 2015], as well as studies addressing the difficulty of translating idiomatic expressions from a cultural perspective, focusing on Turkish and Japanese [Khamidov & Abdurakhimova, 2021]. From the perspective of Uzbek speakers learning Japanese, several studies have also compared expressions of condition and hypotheticality. For example, Temirova compared the usage and definitions of verb forms expressing commands and conditions [Temirova, 2023]. Since Japanese employs multiple forms for these meanings while Uzbek lacks direct equivalents, learners often struggle with the choice among them. The prevalence of such studies is due to the fact that there are far more opportunities for Uzbek speakers to learn Japanese than vice versa. Globally, the number of learners of these two languages remains limited; accordingly, contrastive studies between Japanese and Uzbek are still at an early stage. Research on Japanese speakers learning Uzbek is particularly scarce. As contrastive research progresses, new approaches to language learning are expected to emerge—approaches that differ from those developed primarily for speakers of English and Chinese, who have thus far been the main focus of Japanese language education.

Research Purpose and Motivation

If the similarities between the languages can be effectively utilized, explanations of grammar and comprehension can be made more efficient. At the same time, the structural resemblance can

become a pitfall if one assumes that expressions can be substituted directly. It is naturally the case that Uzbek sometimes has several alternative ways to express something that Japanese lacks. The Japanese adjective *iyi* (“good”) is precisely such an example. While Japanese allows versatile usage of this basic word, Uzbek employs different lexical items depending on the meaning. Thus, Uzbek learners of Japanese must acquire this differentiation. In this paper, I examine the Japanese adjective *iyi* and the Uzbek *yaxshi*, focusing on how they differ in use. Specifically, I analyze how *iyi* as it appears in beginner-level Japanese textbooks is translated into Uzbek, and compare the usage and semantic range of *iyi* and *yaxshi*. The aim is to provide useful insights both for Uzbek speakers learning Japanese and for Japanese speakers learning Uzbek.

It is worth noting that in Turkish, the word *iyi* – coincidentally very similar in pronunciation to Japanese *iyi* – provided the initial motivation to compare their behavior. However, within the Turkic languages, only Turkish uses *iyi*, while most others use the *yaxshi*-type form. Therefore, this paper compares *iyi* with Uzbek *yaxshi*, not with Turkish *iyi*. Interestingly, the Japanese *iyi* has the more formal variant *yoi*, and in earlier stages was *yoshi* or *yoroshi*. The similarity between *yaxshi* and Japanese *yoshi*, *yoroshi* – though coincidental – is highly intriguing. It should be noted that in this paper, the term *iyi* is deliberately used, considering readability for the intended Uzbek-speaking readership and its incidental affinity with Turkish. It refers to the same item as *ii*, which is a direct Romanization of the Japanese expression.

yoshi > *yoi* > *ii*

“Yoroshi” is used when the expression is less strong than “yoshi”. The -shi form still remains today in formal situations and in fixed expressions. Over time, the consonant -shi dropped, becoming -i, and eventually evolving into “ee” in western Japan and “ii” in eastern Japan.

Method

The Japanese *iyi* and Uzbek *yaxshi* in Elementary Sentence Patterns

When students first learn *i*-adjectives at the elementary stage, *iyi* (*yoi*) appears as a basic adjective. Thereafter, *iyi* is used in a wide variety of sentence patterns. In this study, I extracted sentence patterns containing *iyi* from *Irodori*, a textbook that provides Uzbek translations. *Irodori* is an A1–A2 level textbook consisting of three volumes: Starter, Elementary 1, and Elementary 2 [JF, 2020]. In

addition to the initial introduction of *iyi* as an adjective, a total of 14 sentence patterns in which *iyi* functions in various ways were identified. These patterns are not unique to *Irodori*; they are also widely taught at the elementary stage in general.

The 14 patterns were broadly classified into four functional categories: convenience, preference, permission, and advice. For each of these patterns, I examined what kind of expressions are used in Uzbek. In cases where *yaxshi* was not used, I further investigated which Uzbek expressions corresponded to the Japanese forms. Since all Japanese example sentences in the textbook represent scenes of everyday conversation rather than written usage, I also considered how such expressions could naturally be said in daily Uzbek conversation. In other words, I asked native Uzbek university students to confirm whether the expressions using *yaxshi* would sound natural.

Next, I also investigated cases where *iyi* is used as an adverb. In Japanese, *iyi* can appear in the form *yoku*, functioning as an adverb. This is also a basic and high-frequency vocabulary item in Japanese. By examining this usage, I sought to clarify the extent to which *yaxshi* corresponds to *iyi*, in addition to its use in functional expressions.

Results and Discussion

1. Japanese *iyi* Used in Requesting Permission.

The first appearance of *iyi* occurs in Lesson 7 of the *Starter* volume, where adjectives are first introduced. At that point, the phrase *iyi desu ne* appears, and it is translated as *yaxshi*. Subsequently, fourteen sentence patterns containing *iyi* are presented as elementary-level grammar items (see Appendix). In the Uzbek translations of these patterns, the expressions *ma’qul*, *mayli*, and *bo’lmoq* were found to occur.

However, it should be noted that the translations in *Irodori* aim to convey the meaning of the Japanese sentences, and therefore relatively formal expressions are often used. For instance, there is a tendency to employ Arabic-derived vocabulary such as *afzal* and *ma’qul*. This is similar to how Sino-Japanese words function in Japanese: they hold the status of more formal or literary vocabulary. Yet, just as in Japanese actual conversation relies heavily on native vocabulary, Uzbek also makes frequent use of native items in everyday speech. For this reason, I also examined whether *yaxshi* could be used naturally in actual conversational contexts.

The results showed that in many cases, the expressions could

indeed be rendered with *yaxshi*. While there were also instances in the categories of advice, preference, and convenience where *yaxshi* was judged to be less natural, the overwhelming concentration of examples where *yaxshi* was not used lay in the function of permission. In other words, while Japanese can use *iyi* to across all four functional categories—permission, advice, preference, and convenience—Uzbek does not use *yaxshi* for the function of permission.

Table1. Uzbek Translations of Example Sentences by Function.

Function	Grammar	Uzbekcha	Yaxshi
permission	N, iyi desu ka?	Bu mumkinmi? / Bundan foydalansam maylimi?	✗
	V temo iyi desuka?	Hojatxonaga borib kelsam maylimi?	✗
	V temitemo iyi desuka?	Bu sviterni kiyib ko'rsam maylimi?	✗
advice	V ruto iyi desu.	Yaxshi uxlay olmasangiz, iliq svli vannaga kirib miriqib dam olsangiz yaxshi.	✓
	[so'roq so'z] V tara iyi desuka?	Nikkoga bormoqchi edim, nimada borsam bo'ladi?	✗
	V tahouga iyi desu.	Issiq ust kiyimlarni olib borganingiz ma'qul. / yaxshi.	✓
	V naihouga iyi desu.	Iloji bo'lsa, yakshanba kuni bormagan ma'qul. / yaxhi.	✓
	V ba, iyi desuka?	Dafn marosimiga nima olib borganim ma'qul? / yaxshi?	✓
preference	N1 to N2, dotchiga iyi desuka?	Shokoladli tort va chizkeykdan qaysi birini ma'qul ko'rasiz? / qaysi biri siz uchun yaxshi?	✓
	Dorega iyi desuka?	Choyning turlari ko'p. Qaysi birini ma'qul ko'rasiz? Siz uchun qaysi biri yaxshi?	✓
	N no houga iyi desu.	Tuzni afzal ko'raman. Menga tuz yaxshi.	✓
	[so'roq so'z] demo iyi desu.	Farqi yo'q, nima bo'lsa ham bo'laveradi.	✗
convenience	[sana va vaqt]ga iyi desu.	Menga shanba kuni qulay. / yaxshi.	✓
	N demo iyi desu ka?	Soat 6 yarim ham bo'ladimi?	✗

At present, the few existing Uzbek-language textbooks designed for Japanese learners mainly follow a grammatical syllabus, while functional syllabi are not well developed. Consequently,

approaches that focus on how to express specific functional meanings in Uzbek remain insufficient. Once learners acquire the word *yaxshi*, it is natural for Japanese speakers to attempt to express all of these functions using *yaxshi*. However, the fact that *yaxshi* does not appear in expressions of **permission** provides valuable information for Japanese learners.

2. Usage as an Adverb: To What Extent Can *yaxshi* Cover It?

In addition to its use as a functional expression, Japanese *iyi* often appears in the adverbial form *yoku*. In this usage, its meaning can be divided into three categories: frequency, degree, and evaluation [Kawabata, 2016; 2020]. In *Irodori*, only the meanings of degree and frequency are introduced. Among these, it appears that *yaxshi* is used in Uzbek only for the sense of degree.

Table 2. Example Sentences with Adverbial Use of *iyi* (*yoku*)

Darslik	Dars	grammatika	Uzbekcha	Yaponcha
kirish	5	tez-tezligi	Odatda non, tuxum va yogurt tanovul qilaman.	Watashiwa, pan to tamago to yooguruto o <i>yoku</i> tabemasu.
	11		Ko'pincha kitob o'qiyman.	yoku hon o yomimasu.
Elementary 1	9	jiddiyligi	Bu hujjatni yozish uslubini <i>yaxshi</i> bilmayman.	Kono syoruino kakikataga <i>yoku</i> wakarimasen.
	16		<i>Yaxshi</i> uxlay olmasangiz, iliq suvli vannaga kirib miriqib dam olsangiz <i>yaxshi</i> .	<i>Yoku</i> nemurenai tokiwa, nurui oyuni yukkuri hairuto iyi desuyo.

In the elementary-level textbook *Minna no Nihongo*, *yoku* appears in Lesson 9 with the meaning of degree and in Lesson 22 with the meaning of frequency. In actual usage, however, *yoku* is more frequently employed as an adverb of frequency [Hagiwara, 2004]. It has also been noted that in the absence of context, when interpreted solely on the basis of co-occurrence with verbs, *yoku* tends to be understood in terms of frequency [Hagiwara, 2005]. By contrast, in Uzbek, *yaxshi* does not undergo semantic extension into the domain of frequency.

This difference is likely to affect the interpretation of phrases such as *yoku kawaru*. Without context, this expression is usually interpreted in a negative sense, meaning “to change frequently,” implying instability. However, for Uzbek speakers, who lack the

frequency-based usage of *yaxshi*, the phrase may be interpreted in terms of degree, that is, “to change for the better,” carrying a positive meaning. In *Irodori*, *yoku* already appears with the meaning of frequency as early as Lesson 5 of the *Starter* volume. Thus, while there are common expressions such as *yoku shitte iru* corresponding to Uzbek *yaxshi biladi*, teachers should be careful to draw learners’ attention to the fact that in Japanese *yoku* is very often used in the sense of frequency.

3. Misuses to Be Noted.

The potential misinterpretation of *yoku kawaru* is one example, but there are other cases where Uzbek learners of Japanese are likely to commit pragmatic errors. One notable case involves the inappropriate use of *iyi desu*.

Japanese is known as a high-context language, in which much information is left implicit. This cultural characteristic can lead to misuses involving *iyi* [Nishiuchi, 2020].

- Ocha, nomimasu ka?	(Choy ichasizmi?)
- Iyi desu.	(Yo‘q, Rahmat.)

In this example, *iyi desu* means “I don’t need (to drink),” essentially equivalent to “No, thank you.” However, if this *iyi desu* is directly translated with *yaxshi*, in Uzbek it conveys agreement or acceptance, yielding the exact opposite meaning.

If a learner responds to an invitation with *hai, iyi desu*, Japanese speakers may be unsure whether the learner intends to decline (“No, thank you”) or to agree (“That’s a good idea”). In my own teaching experience, I often hear students reply with *hai, sensey, iyi desu*, which most likely reflects a transfer from Uzbek *yaxshi* or *bo‘ldi* into Japanese *iyi*.

This is a case where, although *iyi* and *yaxshi* share the same core meaning, their pragmatic uses and interpretations differ significantly. The reversal of meaning in such contexts is something that should be explicitly taught to learners as a potential source of misunderstanding.

Conclusion

In Japanese, *iyi* is frequently used as part of functional expressions. While its Uzbek equivalent *yaxshi* is used in similar ways, it does not occur in expressions of permission. Identifying which alternative forms are natural in such contexts is an essential

learning item for Uzbek learners of Japanese.

Furthermore, the Japanese adverb *yoku* is used not only to indicate degree but also frequency, whereas *yaxshi* cannot be used in this way. Because Japanese and Uzbek share many grammatical similarities, learners may easily assume a one-to-one equivalence (*iyi = yaxshi*), substituting only this word when producing sentences. This can lead to misuses. For example, in response to an offer, the phrase *iyi desu* may express either acceptance or polite refusal in Japanese, and this ambiguity poses particular challenges for learners.

From the perspective of Uzbek, functional expressions such as *yaxshi ko'rmog* cannot be adequately expressed by Japanese *iyi*. It is therefore important to provide elementary-level learners with clear information about which functions can be expressed in parallel ways across the two languages, and which require entirely different lexical resources. Such guidance can reduce learners' cognitive load and facilitate more efficient learning. In the future, collecting a larger set of core vocabulary items – distinguishing those that allow direct substitution from those that do not – will contribute to improved learning efficiency.

Due to space limitations, textbooks cannot list every possible expression. As noted earlier, the expressions examined here should be regarded as candidate translations, and in many cases other alternatives are also possible. However, there is a crucial distinction between forms that are merely intelligible through inference and those that are genuinely natural and frequently used by native speakers. Since the spread of CEFR, the focus of language learning has shifted from the acquisition of grammatical knowledge to the development of communicative competence. Taking this trend into account, it remains important to explore ways of reducing the burden on learners of both languages while promoting efficient and practical learning. Continued contrastive research between Uzbek and Japanese will play a key role in this endeavor, and it is hoped that such studies will continue to develop actively in the future.

Appendix. Fourteen Sentence Patterns Extracted from Irodori.

Darslik	Dars	No	grammatika	Uzbekcha	Yaponcha
Kirish	7		sifatlar	yaxshi	Iyi des ne.
	9	1	[sana va vaqt] ga iyi desu.	Menga shanba kuni qulay.	Watashiwa, doyoubiga iyi desu.
	10	2	N, iyi desu ka?	Bundan foydalansam maylimi?	Kore, iyi desuka?
Elementary 1	7	3	N demo iyi desu ka?	Soat 6 yarimda ham bo'ladimi?	6ji han demo iyi desuka?
	11	4	N1 to N2, dotchiga iyi desuka?	Shokoladli tort va chizkeykdan qaysi birini ma'qul ko'rasiz?	Chokoreeto to cheezukeeki, dotchiga iyi desuka?
		5	Dorega iyi desuka?	Choyning turlari ko'p. Qaysi birini ma'qul ko'rasiz?	Ocha, iroiro arimasune. Dorega iyi desuka?
		6	N no houga iyi desu.	Tuzni afzal ko'raman. Menga tuz yaxshi.	Shiono houga iyidesu.
		7	[so'roq so'z] demo iyi desu.	Farqi yo'q, nima bo'lsa ham bo'laveradi.	Nan demo iyi desu.
	14	8	V temo iyi desuka?	Hojatxonaga borib kelsam maylimi?	Toireni itte kitemo iyi desuka?
	16	9	V ruto iyi desu.	Yaxshi uxlay olmasangiz, iliq suvli vannaga kirib miriqib dam olsangiz yaxshi.	Yoku nemurenai tokiwa, nurui oyuni yukkuri hairuto iyi desuyo.
Elementary 2	5	10	[so'roq so'z] V tara iyi desuka?	Nikkoga bormoqchi edim, nimada borsam bo'ladi?	Nikkouni ikundesukedo, nanide ittara iyi desuka?
		11	V tahouga iyi desu.	Issiq ust kiyimlarni olib borganingiz ma'qul.	Atsui uwagio motte itta houga iyi desuyo.
		12	V naihouga iyi desu.	Iloji bo'lsa, yakshanba kuni bormagan ma'qul.	Dekireba, nichiyoubiwa ikanai houga iyi desuyo.
	10	13	V ba, iyi desuka?	Dafn marosimiga nima olib borganim ma'qul?	Osoushikiniwa, naniwo motte ikeba iyi desuka?
	11	14	V temitemo iyi desuka?	Bu sviterni kiyib ko'rsam maylimi?	Kono seetaa, kite mitemo iyi desuka?

References

- Hagiwara, Takae. 2004. “A Survey and Analysis of the Usage of ‘Yoku’: Focusing on Frequency and Degree.” *Bulletin of the Graduate School of Japanese Literature, Showa Women's University* 15: 21 – 30. <https://swu.repo.nii.ac.jp/records/1535>.
- Hagiwara, Takae. 2005. “Exploring the Meaning of the Adverb ‘Yoku’: An Analysis of Survey Results from Sentences with Misusage.” *Bulletin of the Graduate School of Japanese Literature, Showa Women's University* 16: 1 – 12. <https://swu.repo.nii.ac.jp/records/1550>.
- Halnazarov, Maamoorjon. 2015. “Morphology of Nicknames in Uzbek: A Contrastive Approach to Japanese.” *Language, Area and Culture Studies* 21: 41 – 60. <https://doi.org/10.15026/81167>.
- Hidaka, Shinsuke. 2013. “Contrastive Study of Japanese -te oku and Uzbek -(i)b qo'y-.” *Shigen: Tokyo University of Foreign Studies Descriptive Linguistic Papers* 9: 43 – 62. <https://doi.org/10.15026/90606>.
- Japan Foundation. 2020. *Irodori (O'zbek tili)*. <https://ujc.uz/ru/irodoriru/>.
- Kawabata, Motoko. 2016. “The Evaluative Criteria of the Adverb ‘Yoku’” *Bulletin of Aichi Institute of Technology* 51: 12 – 19. <http://hdl.handle.net/11133/3077>.
- Kawabata, Motoko. 2020. “A Study of the Criteria for Defining the Meaning of the Adverb ‘Yoku’” *Nagoya University Journal of Japanese Language and Literature* 113: 203 – 16. <https://doi.org/10.18999/nagujj.113.216>.
- Khamidov, Khayrillo, and Diyora Abdurakhimova. 2021. “Translation of Idioms from Japanese and Turkish to Uzbek Language.” *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding* 8 (4): 397 – 406. <http://dx.doi.org/10.18415/ijmmu.v8i4.2579>.
- Nishiuchi, Sae. 2020. “The Interpersonal Function of the Adjective in the Discourse: A Case of ‘Good’” *Tsukuba Journal of Applied Linguistics* 26: 30 – 43. <https://tsukuba.repo.nii.ac.jp/records/54155>.
- Temirova, Muslima Abdirashidovna. 2023. “O'zbek va Yapon tillarida buyruq-istak mayli definitsiyasi.” *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences* 3 (5): 1096 – 1105.

Boshlang'ich darajadagi grammatik qoliplarda yaponcha “iyi” va o'zbekcha “yaxshi”ning qo'llanilishi

Kuniyuki Noto¹

Abstrakt

Ushbu tadqiqotda boshlang'ich darajadagi gap tuzilmalarida yaponcha *iyi* (“yaxshi”) va uning o'zbekcha ekvivalenti *yaxshi* so'zlarining ishlatilishi o'rganildi. Yapon tilida *iyi* ruxsat, maslahat, afzallik va qulaylikni ifodalashda keng qo'llanilsa-da, o'zbek tilida *yaxshi* ruxsatni ifodalashda ishlatilmaydi. Shuningdek, yaponchadagi *yoku* so'zi daraja va tezlikni bildirsa, *yaxshi* faqat darajani ifodalaydi. Tadqiqotda *Irodori* darsligidagi gap tuzilmalarini tahlil qilindi, tabiiy ishlatilishini o'zbek tilida ona tili bo'lgan talabalarga so'rab tekshirildi va *iyi desu* kabi yaponcha ifodalar orqali o'quvchi xatolari aniqlandi. Natijalar yapon tilini o'rganayotgan o'zbeklar va o'zbek tilini o'rganayotgan yaponlar uchun foydali ma'lumotlar beradi, qaysi funksional ma'nolar to'g'ridan-to'g'ri ifodalanishi mumkinligini va qaysilari boshqa so'zlarni talab qilishini ko'rsatadi. Tadqiqot yapon-o'zbek tilshunosligidagi kam o'rganilgan sohani yoritib, samarali va amaliy o'qitish strategiyalarini ishlab chiqishga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: *iyi, yaxshi, darslik, boshlang'ich daraja, funksional ifodalar, o'zbek tilini o'rganish, yapon tilini o'rganish, grammatik tuzilmalar.*

Adabiyotlar

- Hagiwara, Takae. 2004. “A Survey and Analysis of the Usage of ‘Yoku’: Focusing on Frequency and Degree.” *Bulletin of the Graduate School of Japanese Literature, Showa Women's University* 15: 21 – 30. <https://swu.repo.nii.ac.jp/records/1535>.
- Hagiwara, Takae. 2005. “Exploring the Meaning of the Adverb ‘Yoku’: An Analysis of Survey Results from Sentences with Misusage.” *Bulletin of the Graduate School of Japanese Literature, Showa Women's University* 16: 1 – 12. <https://swu.repo.nii.ac.jp/records/1550>.
- Halnazarov, Maamoorjon. 2015. “Morphology of Nicknames in Uzbek: A Contrastive Approach to Japanese.” *Language, Area and Culture*

¹ Kuniyuki NOTO – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, Mustaqil ma'muriy agentlik, yapon talabalariga xizmat ko'rsatish tashkiloti Osaka yapon tili ta'lim markazi o'qituvchisi.

E-mail: notokuniyuki@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-5609-8441

Iqtibos uchun: Kuniyuki NOTO. 2025. “Boshlang'ich darajadagi grammatik qoliplarda yaponcha “iyi” va o'zbekcha “yaxshi”ning qo'llanilishi”. *O'zbekiston: til va madaniyat* 3: 18-29.

Studies 21: 41 – 60. <https://doi.org/10.15026/81167>.

- Hidaka, Shinsuke. 2013. “Contrastive Study of Japanese -te oku and Uzbek -(i)b qo'y-.” *Shigen: Tokyo University of Foreign Studies Descriptive Linguistic Papers* 9: 43 –62. <https://doi.org/10.15026/90606>.
- Japan Foundation. 2020. *Irodori (O'zbek tili)*. <https://ujc.uz/ru/irodoriru/>.
- Kawabata, Motoko. 2016. “The Evaluative Criteria of the Adverb ‘Yoku.’” *Bulletin of Aichi Institute of Technology* 51: 12 – 19. <http://hdl.handle.net/11133/3077>.
- Kawabata, Motoko. 2020. “A Study of the Criteria for Defining the Meaning of the Adverb ‘Yoku.’” *Nagoya University Journal of Japanese Language and Literature* 113: 203 – 16. <https://doi.org/10.18999/naguj.113.216>.
- Khamidov, Khayrillo, and Diyora Abdurakhimova. 2021. “Translation of Idioms from Japanese and Turkish to Uzbek Language.” *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding* 8 (4): 397 – 406. <http://dx.doi.org/10.18415/ijmmu.v8i4.2579>.
- Nishiuchi, Sae. 2020. “The Interpersonal Function of the Adjective in the Discourse: A Case of ‘Good.’” *Tsukuba Journal of Applied Linguistics* 26: 30 – 43. <https://tsukuba.repo.nii.ac.jp/records/54155>.
- Temirova, Muslima Abdirashidovna. 2023. “O'zbek va Yapon tillarida buyruq-istak mayli definitsiyasi.” *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences* 3 (5): 1096 – 1105.

Qari Ćor Tigin bitigidagi yoyi : t(a)by(a)ć q(a)n yoyl(a)dī satri xususida

Ma'rufjon Dustmurodov¹

Abstrakt

Turkiylarning ilk o'rta asrlar tarixiga tegishli yozma manbalari faqatgina ular yashagan yoki hukmronlik qilgan hududlardan topilgan emas. Shunday yozma yodgorliklar borki, ular qo'shni yirik sulolalar markazida tiklangan va hozir ham ushbu tarixiy sulolalar vorisi bo'lgan zamonaviy davlatlar tomonidan muhofaza etiladi. Bu jarayon qadim turkiylarning mazkur g'ayriturkiy siyosiy tuzum, harbiy-siyosiy, ijtimoiy, qolaversa, madaniy sohadagi hayotiga ta'siri, undagi tutgan muhim o'rni bilan izohlanadi. Shunday yodnomalardan biri o'tgan o'n yillikda Sian (Chan'an) shahrida topilgan qabr toshiga o'yib yozilgan, uyg'ur xoqonzodasi Qari Chor Tegin sharafiga ikki tilda: xitoy va turkiy tilda bitilgan dafn bitigidir. Mazkur maqolada ushbu bitigidagi ba'zi istilohlar haqida mulohazalarni ilgari suramiz.

Kalit so'zlar. *Uyg'ur xoqonligi, Qari Chor Tegin bitigi, Chan'an bitigi, epitafiya, turkiy runik yozuv.*

Kirish

Turkiy xalqlarning eng qadimgi bitigtoshlari – bu mazkur xalqlar tarixi, tili va madaniyatini o'rganishda bebaho manba hisoblanadi. O'rxun, Yenisey, Turfan, Oltoy va boshqa hududiy yodgorliklar bitig'lari asosan VI-IX asrlarga mansub bo'lib, ular turkiy xalqlarning davlatchilik an'analari, ma'naviy dunyoqarashi va ijtimoiy, harbiy hayoti haqida boy ma'lumot beradi. Bu yozma yodgorliklar nafaqat tarixiy hujjat sifatida, balki turkiy tilning ilk yozma namunasi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ular orqali turkiy tilning grammatik tuzilishi, so'z boyligi va uslubiy xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, bitigtoshlar turkiy xalqlarning birlik, vatanparvarlik va erkinlik g'oyalarini yorqin ifoda etgan ma'naviy-madaniy yodgorliklar hamdir. So'nggi yillarda qadimgi turkiy davrga oid yangi topilgan qabr bitig'lari ilmiy adabiyotlarda e'lon qilinib, muhokama qilinishda davom etmoqda. Ana shunday yozuvlardan

¹ *Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li* – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

E-mail: maruf_dust@mail.ru

ORCID: 0009-0003-4954-9504

Iqtibos uchun: Dustmurodov M. 2025. "Qari Ćor Tigin bitigidagi yoyi : t(a)by(a)ć q(a)n yoyl(a)dī satri xususida". O'zbekiston: til va madaniyat 3: 30-43.

biri 2012-yilda Sian shahrida topilgan qabr toshiga o'yilgan uyg'ur xoqonzodasi Qari Chor Tegin sharafiga bitilgan dafn yozuvidir. Qabrtoshda bayon qilinish maqsad qilingan fikr ikki tilda: xitoy (o'ng tomonida) va turkiy (chap tomonida) yozilgan. O'n yetti qatordan iborat turkiy matn mohiyatan silsila – nasl-nasabdir. Qadimgi turkiy matnning har bir satri bir yoki ikkita so'zdan iborat bo'lgani uchun ularni yonma-yon yozishda atigi ikki-uch misralik qisqa matn hosil bo'ladi. Mazkur yodnoma 795-yilda vafot etgan va Chan'an (hozirgi Sian) yaqinidagi Chjandyuan hududida dafn etilgan uyg'ur xoqonzodasi Qari Chor Teginning epitafisi ekanligi aniqlangan. Bitig bo'yicha V.Rybatskiy, V.Guosheng, L.Shi, Ch.Alyilmaz, L.Xin, V.Xiaofu, V.Yugui, Ch.Yuqi, X.Xongning maqolalari chop etilgan. Shuningdek, M.O'lmez, T.Zhang, Rybatzki-Vu, E.Ariz-E.Aydin, Z.Liu, M.Borjigiday-B. Anhbayar, T.Hayashi, E.Aydin kabi tadqiqotchilar yodnoma matni ustida u yoki bu darajada izlanish olib borishgan. Aytish kerakki, mazkur bitig bo'yicha salmoqli ishlar Ch.Alyilmazga tegishli¹. Ta'kidlash lozimki, bitigda turkiy tilning tarixiy lug'ati uchun muhim so'zlar mavjud. Bu yodnoma fanga ma'lum qilingan hamonoq turli darajada o'rganilib, bu bo'yicha xulosalar ilmiy adabiyotlarda o'z aksini topmoqda. Lekin mazkur bitig bo'yicha o'zbek filologiyasida hali aytarli ilmiy ishlar chop etilmagan, qolaversa, yodnoma leksikasining o'zbek tiliga munosabati o'rganilmagan. Shuningdek, bitigdagi ma'lumotlarning tarixiy va harbiy jarayonlar taqozosi bilan yatarilganini ham ko'rib chiqish e'tiborga molik.

Asosiy qism

Bir fikrni alohida ta'kidlash lozimki, asrlar silsilasida tarixiy kuchli imperiya yaratgan va madaniy jihatdan boy va qudratli davlatchilikka ega bo'lgan Xitoy qadimdan hududda hal qiluvchi so'zni aytadigan siyosiy uyushmalardan biri bo'lib kelgan. Uning bu qudratida faqatgina yerli tub aholining ishtiroki bo'lgan deyish, adolatsizlik bo'ladi. Xitoy davlatchiligining turli sohalarida turli millat va elat vakillarini ko'rish mumkin edi: Tan sulolasida qo'mondon darajasiga ko'tarilgan asli pekchelik He Chi Chang Chjidan tortib Yuan davridagi o'zbek nozirlargacha. Birgina Suy (581-618) va Tan (618-907) yoki Sun (960-1279) davrida saroy

¹ Alyilmaz Cengiz. "Karı Ćor Tigin Yazıtı". Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi 2/2, 2013. – S. 1-61.; "A reading of the Turkic Inscriptions On Karı Ćor's Epitaph". Tang Yanjiu 19, 443-446.; Shu mallif. "Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)Türk Harfli Yazıtılar". Bilgehan Atsız Gökdağ-Saadettin Y. Gömeç-Osman Karatay (Yay.): Ortak Türk Tarihi, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2019. – S. 221-296.

ichra shimol xalqlaridan turk (uyg'ur, qirg'iz), qitan, jurchen-mohe, quriyaliklargacha bo'lgan elatlar ko'zga tashlanadi. Mazkur etnik vakillar harbiy, siyosiy, idoraviy va ijtimoiy sohadagi eng iqtidorli mansabdorlar bo'lib, ular uchun moddiy va ma'naviy jihatdan barcha sharoitlar to'la-to'kis yaratib berilgan edi. Asli turk (uyg'ur) 19 yoshli yigitcha Qari Chor Tegin ham shunday xalq qahramonlaridan edi. Mamlakatdagi yirik qo'zg'olonni bostirish uchun Uyg'ur xoqoni tomonidan Tang imperatoriga marhamat qilib yuborilgan qo'shin tarikibida borib, o'z navbatida, ushbu isyonni tinchitishda katta jasorat ko'rsatgan va imperator tarafidan qo'mondon darajasiga ko'tarilgan turkiy yigitchanning bevaqt o'limi Tang hukumatini e'tiborsiz qoldirmaydi. Birgina shu ajnabiy qahramon timsolida shimoliy xalqlarning mamlakat rivojidadagi katta hissasi bor. Yana bir jihat, imperiya saroyi shaxsning shaxsiy kamoloti va qobiliyatini uning ijtimoiy kelib chiqishidan ustun qo'ya olganida ham edi. Bu, albatta, ikki tomonlama manfaatli aloqalarni rivoj toptirgan. Qari Chor Tegin sharafiga tiklangan shu nomdagi bitig matnini quyida ko'rib o'tamiz.

Yuqorida qayd etganimizdek, bitigdagi ma'lumotlar ikki tilda. Turkiy matn quyidagicha: “(1) bu k(i)m(i)η (2) tis(ä)r · b(ä)zg(ä)k (3) Yayl(a)q(a)r·qan (4) atī : č(a)b(i)š (5) tig(i)n : oylī (6) qan tutuy· (7) atisi: (8) bögü : bil(-) (9) -gä : t(ä)ηri· (10) qan inisi (11) q(a)ri čor (12) tig(i)n sinī (13) yoyī : t(a)by (a)č· (14) q(a)n·yoyl(a)dī· (15) l(a) yzin ·yil· (16) (a)lt(i)nč· ayqa· (17) yiti : yañiqa¹ – (1) Bu kimning (mozori) (2) desa haybatli, (3) Yag'laqarxon (sulolasidan biriga oid) (4) (uning) unvoni chovush (zobitdir) (5) Teginning o'g'li (6) Xon Tutuq(ning) (7) jiyani (8) Bo'gu Bil- (9) -ga Tangri (10) Xonning ukasi (11) Qari Chor (12) Tegin mozori(dir) (13) yog'-o'lim (marosimi) Tabg'ach (Tang Xitoyi) (14) xoni (tomonidan) o'tkazildi (15) cho'chqa yil(ining) (16) oltinchi oy (ining) (17) ettinchi (kunida)”.

Turkiy tildagi matnda bosh obraz Qari Chor Teginning shajarasi bayon qilinib, so'ngda uning dafn vaqti tavsifi beriladi. Qisqa matndagi asosiy so'zlar ot so'z turkumiga tegishli bo'lib, shaxs nomlari, unvon-lavozim va qavm-qarndoshlik otlarini tashkil etadi. Matn 17 qatorli 32, takrorlarsiz 28 so'z, 222 belgidan tashkil topib, tarkib jihatdan quyidagicha turkumlanadi: **otlar (atoqli otlar: Yayl(a)q(a)r, Bögü Bilgä T(ä)ηri, Q(a)ri Čor Tig(i)n, T(a)by(a)č;**

¹ Matn uchun Cengiz Alyılmaz varianti olindi. Bu uchun qarang: Cengiz Alyılmaz. Kari Çor Tigin Yaziti'nda Geçen “Bezgek” Sözcüğü Ve Uygurlarin Boy Damgasi Üzerine. Türk Dil Kurumu Yayınları. – Ankara, 2023. 188.

turdosh otlar: unvon-lavozim otlari: $\check{c}(a)b(i)\check{s}$, qan , $at\ddot{i}$, $tutuy$; qavm-qarndoshlik otlari: $oyli$, $at\ddot{i}si$, $inisi$; hayvon otlari: $l(a)yzin$; zamon (payt) otlari: yil , $ay(qa)$, $yan\ddot{i}(qa)$ (kun); mavhum-holat otlari: $b(\ddot{a})zg(\ddot{a})k$, $yoyi$; o'rin-joy otlari: $sin(i)$); **olmoshlar** (ko'rsatish va so'roq): $(bu, k(i)m(i)\eta)$; **fe'llar** ($ti-$ $s(\ddot{a})r$, $yoyl(a)d\ddot{i}$); **son** ($(a)lt(i)n\check{c}$, $yiti$)lardan iborat. Shuningdek, matnda quyidagi grammatik shakllarni ajratish mumkin: **-i**; **-si** –3 shaxs birlik egalik affiksi ($at\ddot{i}$: $\check{c}(a)b(i)\check{s}$; $oyli$; qan $tutuy-at\ddot{i}si$; qan $inisi$; $tig(i)n$ $sin\ddot{i}$; $yoyi$); **-(i)\eta** – qaratqich kelishigi (bu $k(i)m(i)\eta$); **-l(a)** – fe'l yasovchi ($yoyl(a)d\ddot{i}$); **-d\ddot{i}** – o'tgan zamon ($yoyl(a)d\ddot{i}$); **-n\check{c}** – tartib son suffiksi ($(a)lt(i)n\check{c}$); **-qa (qi)** – jo'nalish kelishigi. Kontekstda hozirgi o'zbek tili uchun ham ahamiyatli bo'lgan bir qancha leksik birliklar bor.

Bitigda biz e'tibor qaratishimiz bo'lgan jumla “(13) $yoyi$: $t(a)by(a)\check{c}$ (14) $q(a)n$ $yoyl(a)d\ddot{i}$ – yog'-o'lim (marosimi) Tabg'ach (Tang Xitoyi) xoni (tomonidan) o'tkazildi” satri. Ya'ni Qari Chor Teginning dafn qilish bilan bog'liq marosim tasvirini ifodalagan birliklar. Ushbu satrdagi $yoyi$ va ushbu so'zdan shakllangan $yoyl(a)d\ddot{i}$ so'zlarining ma'no va vazifaviy, shuningdek, genetik xususiyatlari diqqatga molik. Avvalo so'zlarning grammatik shakllar chegarasini aniqlab olish lozim. $yoyi$ tushunchasi yoy – “motam, o'lim marosimi” so'zidan va turkiy tilda denotativ/to'ldiruvchi kelishik yasashda ishlatiladigan $-i$ morfemasidan shakllangan. Ikkinchi so'zdagi $yoyi$ – ot; $-l(a)$ otdan fe'l yasaydigan qo'shimcha; $-d\ddot{i}$ o'tgan zamon qo'shimchasi. yoy – aza marosimi sifatida turkiylar etnografik tarixida alohida o'ringa ega. Odamlarni birlashtirgan ushbu qayg'u marosimlari marhumning roli va mavqeyiga qarab turlicha bo'lgan. Qadimgi turkiy hayot va e'tiqod qadriyatlari hamda marosimlaridan kelib chiqqan holda, yilning ma'lum vaqtlarida o'tkaziladigan bu marosimlarda marhumning qarindoshlari, ular urug'larining avlodlari, shuningdek, qo'shni xalqlar va mamlakatlar a'zolari ishtirok etishgan. “Manbalarda yozilishicha, yoy marosimlarida ishtirok etganlar og'riqni baham ko'rish va uni yengillashtirish niyatida maxsus motam tutuvchilar, yig'ichilar ba'zi qimmatbaho marosim sovg'alari, marhumning qabriga o'rnatiladigan toshlar va yoy marosimida qatnashuvchilar uchun tayyorlangan motam taomi uchun qoramol va qo'ylarni olib kelishgan” [Cengiz Alyilmaz 2013, 48]. Qadimgi turkiy yozma hujjatlarda ushbu marosimlar haqida ma'lumot beruvchi jumlar O'rxun-Enisey va boshqa bir qancha turkiy matnlarda ko'zga tashlanadi. Xususan, Kultegin bitigtoshida xoqonlarning dafn marosimi tasvirida ushbu maxsus yig'ichi kasbli toifa – $s\ddot{i}y\ddot{i}t\check{c}\ddot{i}$ bilan birga tilga olinadi “ $k\ddot{a}rg\ddot{a}k$: $bolmis$: $yoyu\check{c}\ddot{i}$: $s\ddot{i}y\ddot{i}t\check{c}\ddot{i}$: $\ddot{o}nr\ddot{a}$: $k\ddot{u}n$:

toyusiqta : Böküli : Čölüg äl : Tabyač : Tüpüt : Apar : Purum : Qırqız : Üč Quriqan : Otuz Tatar : Qıtañ : Tatabi : bunča : bodun : kälipän : siyitamis : yoyulamıs : antiy : külüg : qayan : ärmis : anta kisrä : inisi : qayan – ular vafot etdilar. Marosimchilar¹, yig'lovchilar kunchiqardan Bo'kli, cho'llig el, Tabg'ach, Tibet, Avar, Tibet, Rim, Qirgiz, Uch-Quriqanlar, O'tuz-tatarlar, Qitan, Tatabi juda ko'p odamlar kelishdi, yig'ladi, marosim o'tkazildi. Shunday mashhur xoqon ekan. Shundan keyin inisi xoqon" (KT, 4).

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, turkiylarda dafn marosimi uchun maxsus ya'ni azachi yig'lovchilarni jalb qilish udumi Islomlashuvdan ham ilgari, qadimdan mavjud bo'lgan. Bu kasb egalari turkiy tilning ilk davrlarida *siyitci* nomi bilan yuritilgan². Hozirgi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan bu fe'l asli qadimgi turkiy tilda "kuchli nola qil" ma'nosini anglatgan *siy-* fe'lidan [O'TEL I, 291] faoliyat-jarayon ma'nosini anglatuvchi *-it* qo'shimchasini qo'shib yasalgan [DLT I, 338] otga asosdan anglashilgan narsa yoki jarayon bilan shug'ullanuvchi ma'nosini bildiruvchi *-ci* qo'shimchasini qo'shib yasalgan (muallif). O'zbeklarda etnik munosabatlardagi qo'ni-qo'shnicilik tilida ham o'z aksini topib, *siyitci* so'zining o'rnini fors-tojikcha *giyrand* (giryon – "yig'lovchi"dan) so'zi egalladi: "*Giyrand* kulib yig'lar, Toy bersang, erib yig'lar". Umuman olganda, mazkur kasb sohiblari tarixda turkiy xalqlar motam marosimlarining ajralmas qismi bo'lib kelgan. Xususan, "*Bir pul berib yig'latdim, ming pul berib yupatdim*" yoki "*Bir qop berib siqtatdim, o'n qop berib to'xtatdim*" kabi iboralar shu jarayonlar bag'rida shakllangan. Qari Chor Tegin Xitoyda (Tabg'ach)da vafot etgani uchun imperator *yoy* motam marosimini uning o'limidan taxminan bir oy o'tgach o'tkazgan. *yoy* marosimi hatto ular o'z vatanlaridan tashqarida vafot etgan taqdirda ham o'tkazilishi bu marosimlarning turkiy qabilalar va jamoalar uchun muhimligini ko'rsatadi. Tang imperatori turklarning turmush tarzi va e'tiqodlarini hurmat qilgani va Qari Chor Tegin nomi bilan *yoy* marosimini tashkil qilgani juda muhimdir. Bitigning xitoycha qismiga ko'ra Qari Chor Teginning akasi, yaqin qarindoshlari va qabila vakillari bu marosimda ishtirok etishgan. Bu,

¹ QTTda *azachi*. Bu uchun qarang: Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Т.: Ўқитувчи, 1982. – 103.

² Shuningdek, *sig'indi* (*yig'lab nola qildi: Tangriga sig'indi*, DLT II, 177), *yig'i-sig'i, siqta(sh)*- ("yig'la(sh)moq" (DLT II, 245; III 291] (bu *siy*-fe'lidan *-it* qo'shimchasi bilan yasalgan otga *-a* qo'shimchasini qo'shib yasalgan; keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi unli talaffuz qilinmay qo'yilgan, *t* undoshi ta'sirida *γ* undoshi *q* ga almashgan (KRS, 678); o'zbek tilida *a* unlisi *ä* ga almashgan, *i* unlisining qattqlik belgisi yo'qolgan: *siyita* > *siyta* > *siqta* > *siqtä* [O'TEL I, 291], *sig'it* (ayn. *yig'i* DLT I, 338) kabi so'zlar ham aynan shu o'zakdan shakllangan.

o'z navbatida, yuqoridagi Kultegin bitigidagi tasvirni eslatib, qadimgi turkiylarning o'zaro qarindoshlik jihatdan ittifoqchiligi, qolaversa, ularning tarixiy va qadriy an'analarga sodiqligini yaqqol ko'rsatadi.

Qayd etish kerakki, matnlarda *yoy* yakka holda "aza, marosim" ma'nosida, turli qo'shimchalar bilan kelganda esa, ushbu marosim bilan bog'liq kasb-kor, faoliyat-jarayonni anglatib kelavergan. Bu quyidagi misollarda ko'zga tashlanadi: "*qatun : yoq bolmīs ārti : anī yoyīlatijīn tādi* – (malika) xotininim vafot etdi, "men uning dafn marosimini o'tkazmoqchiman" dedi (To'n, 31); "*yoylati : bādizin : bādizti : olurti* – dafn marosimi o'tdi, yodgorliklar o'rnatildi" (KCh, 24); "*yoyim : anča ārmiš adirildim* – shuning uchun men motam tutaman. Men ayrildim" (E-25, 7); "*Qadašim ārān : ānlājū : yoyladiñ* – qarindoshlarim qahramon uchun motam tutishdi" (E-42, 3). Ushbu lekema keyingi davrlarda ham qadimgi turkiy tildagi ma'nosini yo'qotmagan. "Qutadg'u bilig" da *yoy* – "xotirlash marosimi" va *jođuy* – "musibat, balo, ofat, olov" shakl va ma'nolarida tilga olinadi: "*Törü suv tæg ol küč kör ot tæg* – Adolat(li siyosat) suv kabi kuchli, zulm esa o'tdek ofatdir" [QBN, 228₁₃; QBN, 3068]; "*Bu Aj Toldiniñ qildi oyli joyi*– Bu Oyto'ldining o'g'li uning xotirlash marosimini qildi" [QBK, 732]. Mahmud Koshg'ariy lug'atida *yoy* bilan bog'liq marosim haqida to'xtalinadi: *yoy* – dafn etilganidan keyin uch kundun yetti kungacha beriladigan oziq-ovqat. "*ol ölüggä yoyladi* – u odam chaqirib, o'lik uchun taom berdi". Bu turklarning urf-odati [DLT III, 324]. *yoy* va undan shakllangan so'zlar DTCda ham ayni yuqoridagi ma'nolarda izohlangan, lekin qadimgi turkiy tildagi *yoyuči* shakli *yoyči* ko'rinishida beriladi [DTS, 1969, 269-270]. Shu o'rinda *yoy* bilan DLTdagi izohga jiddiy e'tibor berilganda ushbu so'zning etimologiyasi oydinlashgandek ko'rinadi. Ya'ni, *ol ölüggä yoyladi* – u odam chaqirib, o'lik uchun taom berdi" gapini "u odam chaqirib, o'likni xotirladi, yo'qladi" shaklida ham tushunish mumkin. Bunda Qari Chor Tegin va boshqa yodnomalarda tilga olingan *yoyla-* fe'lini "yo'qlash, xotirlash va shu bilan bog'liq har qanday marosimni o'tkazish" deb tushunilganda uning asosi bo'lgan *yoy* turkiy *yöq* so'zi bilan bevosita aloqador bo'lishi mumkin. *yöq* so'zi qadimgi turkiy tilda "mavjud emas" ma'nosini anglatib, asli *yo:q* tarzida talaffuz qilingan [ЭТЯ, IV, 212; ДТС, 273] va keyinroq *o:* unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan [ПДП, 289; DLT, III, 157; ДТС, 272]: *yo:q* > *yoq*. Ko'rish mumkinki, oxirgi undoshni hisobga olmaganida *yoy* turkiy *yoq* so'zlari ayni shaklda ko'rilmogda. Darhaqiqat, inkor ma'nosini anglatuvchi *yoq* so'zi asli "yo'q qil-", "yemir-" ma'nosidagi *yo:-* fe'lidan *-q* qo'shimchasi bilan yasalgan [ЭТЯ, IV, 212]: *yo:- + q = yo:q > yoq*

[O'TEL, I, 196]. Qadimgi turkiy tildagi *yoyla*- fe'lining "o'lgan kishini xotirlash marosimi" ma'nosini anglatgan *yoy* otidan [DTS, 269] *-la* qo'shimchasi bilan yasalib, [O'TEL, I, 196] "o'lgan kishiga atab xotirlash marosimi o'tkaz-, xotirla-" ma'nosi [DLT, III, 324; DTS, 270] hamda qadimgi turkiy tildagi *yöqla*- fe'lining "mavjud emas" ma'nosini anglatgan *yoyq*- so'zidan *-la* qo'shimchasi bilan yasalgani [KPC, 257] va "biror munosabat bilan so'ramoq, esga olmoq" ma'nosini o'zaro solishtirilganda *yoyla*- va *yöqla*- fe'llarining asosi bir so'zdan hosilalangani yanada oydinlashadi. Xullas, qadimgi turkiy qabilalar orasida marhumni barcha jihatlari bilan xotirlash uchun marosim o'tkazilgan. Bu harakat *yoyla* – "yo'qla-" deb nomlangan". Bugungi kunda ham xuddi shunday an'ana turkiy dunyoning ko'plab mintaqalarida davom etmoqda. "Chodirlar tikiladi va dafn etilganidan keyin turli ramziy raqam bilan belgilangan kunlarda taomlar tortiladi, kambag'allarga, muhtojlarga, masjid va madrasalarga xayr-ehsonlar qilinadi" [Cengiz Alyilmaz 2013, 48-49].

Shu o'rinda dafn marosimining Tabg'ach (Xitoy) imperatori tomonidan o'tkazilgani ham qayd etilgan: "(13) *yoyi* : *t(a)by (a)č*· (14) *q(a)n-yoyl(a)di* – azasi (marosimi) Tabg'ach (Tang Xitoyi) xoni (tomonidan) o'tkazildi". Aytib o'tish kerakki, *t(a)by(a)č* so'zi qadimgi turkiy davrga oid asarlarda Xitoy ma'nosida ishlatilgan. Qari Chor Tegin yozuvida xuddi shu ma'noda ishlatilgan *t(a)by(a)č q(a)n* o'sha davrdagi Tang imperatori Daizong (780-805)ni anglatadi, u Qari Chor Tegin nomiga monumental maqbara qurdirgan, yozuv tayyorlagan va marosimni o'tkazgan. Bitigning 15-17-satrlarida *yoy* – marosimning o'tkazilgan vaqti haqida ma'lumot berilgan: "(15) *l(a) yzin* ·*yil*· (16) *(a)lt(i)nč*· *ayqa*· (17) *yiti* : *yanıqqa* – cho'chqa yil(ining) oltinchi oy (ining) ettinchi (kunida)". Bu Teginning monumental qabri, yozuvi va marosimi o'tkazilgan sana, cho'chqa yili 795-yilga to'g'ri kelgan. Yozuvning ikkinchi qismida qabr va marosim bo'lib o'tgan oy haqida xabar beriladi. (16) *(a)lt(i)nč*· *ayqa*: Bunday *(a)lt* – sanoq son; *-(i)nč* tartib sifat hosil qiluvchi qo'shimcha; *ay* – o'n ikki oydan biri (iyun); *-qa* – turkiy tilda jo'nalish kelishigi: "oyga". Bu erda u "vaqtda bo'lish holati"ni ifodalagan. Keyin *yoy* marosimi kuni (cho'chqa yilining oltinchi oyining yettinchi kuni) ko'rsatilgan: "*yiti* : *yanıqqa*". Undagi *yiti* – yetti raqami; *yanı* – kun; *-qa* – turkiy tilda jo'nalish kelishigi: "kunga". Qari Chor Tegin yozuvida qo'llanilgan xronologik usul xitoycha xronologik usulga o'xshashligi va berilgan sanalar to'liq bir-biriga mos kelishi kuzatiladi. Bu muhim, chunki u turkiy qabilalarning tarixiy xronologik xabardorlikka ega ekanligini va xitoylik ma'murlar turkiy qabilalar amal qilgan xronologik tizimni

yaxshi bilishganligini ko'rsatadi [Cengiz Alyilmaz 2013, 51]. Shuningdek, Turkiy xoqonliklar hududidagi bir qancha bitiglarining yaratilishida xitoylik mahoratli hunarmand va naqqoshlarning ishtirokini eslatib o'tish zarur. Jumladan, To'nyuquq bitigtoshida qabrtoshni naqqoshlar bilan bezash uchun Tabg'achdan ustalar yuborilgani aytiladi: "*Tabyač qayanin ičräki bädizčig it(t)i* – Tabg'ach xoqonning ichki naqqoshini yubordi" (To'n, 12). Bu xitoyliklar naqqoshlar va yalavochnlarning turkiy etnografik udumlar, qabrtoshlar tiklash qoidalari, an'ana va tamoyillari, qolversa, turkiylarning zamon va makon haqidagi o'lchovlaridan juda yaxshi xabardor bo'lganini ko'rsatadi.

$t(a)by(a)\check{c}$. (14) $q(a)n$ tarkibidagi qan so'zi imperatorga ishora qilmoqda. Ushbu so'zning Qari Cho'r Tegin bitigining to'rt o'rinda kelishi va uning Yag'laqarlar sulolasaning turli a'zolariga ham ishlatilish holati e'tiborga molik. G'arbiy xunlar davridan beri ishlatilib kelingan va turkiylarda eng oliy harbiy-ma'muriy unvonlar qatorida ko'rilgan ushbu leksema $Yayl(a)q(a)rqa$ n, qan $tutuy$, $bögü$ $bilgä$ $t(ä)ñri$ qan nomlari tarkibida keladi. Aytish lozimki, $Yayl(a)q(a)rqa$ n Uyg'ur xoqonligi (744-840) hukmdorlari, umuman, sulola nomidir. Qadimgi turkiy xoqonliklar, xususan, I va II Turk xoqonliklari (552-744) davrida hukmdorga nisbatan asosan $qayan$ unvoni (ba'zi o'rinlarda qan ham faol ko'zga tashlanadi) ishlatilgan holda Uyg'ur xoqonligiga oid yozma yodgorliklarda oliy hukmdorga nisbatan asosan qan unvoni ishlatilib, u ayrim o'rinlarda $qayan$ darajasiga tenglashtirilgan. Kul Tegin, Bilga Xoqon matnlarida turk hukmdorlari uchun faqat $qayan$ unvoni ishlatilgan: "*öl töruda öza äčim qayan ölurti*" (KT, 16). To'nyuquq bitigida yuqoridagi ikki bitigidan farqli o'laroq turk, shuningdek, qirg'iz hukmdori uchun qan istilohi ishlatilgan. To'nyuquq bitigiga ko'ra ko'k turklarga bo'ysungan qirg'izlarning hukmdorlari ham muayyan o'rinlarda $qayan$ (To'n, 20) va qan (To'n, 28) deb atalgan. Taryat yozuvida Uyg'ur xoqonligining so'nggi xoqoni *Özmiš qayan* emas, *Özmišqan* tarzida tilga olingan [Saffet Yilmaz 2018, 276]. Shuningdek, qoraxoni, qipchoq va qimaqlarning boshliqlari ham qan deb ham yuritilgan [Lászlo F 1944, 39]. Shuningdek, ayrim o'rinlarda keyingi davr turk davlatlarida qan (xon) va $qayan$ ($xoqon$) istilohlarining teng ishlatilishini ko'rish mumkin. Ta'kidlash kerakki, hukmdorlar rasmiy ravishda saltanatdan tashqarida yoki tarixchilar solnomalarida xon , saroy ichidagi oliy hukmdorga qilingan murojaatlarda esa $xoqon$ ishlatilgani holatlari ko'p uchraydi. E'tiborli jihati, Qari Cho'r Tegin bitigida Xitoy imperatoriga nisbatan ham qan ishlatilgan. Shu o'rinda To'nyuquqda

quyidagi satrlar mavjudligini qayd etish lozim: “*Tāngri anča tāmiš ārinč qan bārtim qaniñin qodup içikdiñ*” (To’n, 2-3). Ushbu gapdagi yaratguvchi – Tangri tilidan aytilgan “*qan bārtim*” birikmasidan “xon”ga “xoqon” kabi Tangrining yerdagi xohish-irodasini ifodachisi sifatida qaralgani kuzatiladi. Bundan *qan* ham *qayan* kabi qadimgi turkiylar tomonidan ilohiylashtirilgan degan xulosaga kelinadi. Aytish mumkinki, xitoylik bitigchi va naqqoshlar *qanning* turkiylardagi ma’no ko’lamini bilgani holda Qari Cho’r Tegin yodnomasining turkiycha qismida imperatorga nisbatan ham *qan* unvonini ishlatishgan, chunki Xitoyda ham imperator Xudo – osmonning yerdagi vakili deb tushunilgan. Bu o’rinda *qan* imperator bilan teng maqomda ko’rilgan.

Xulosa

Qari Chor Tegin bitigi qisqa matn bo’lsa-da, jiddiy tadqiq qilinganda muhim ilmiy ahamiyatga egaligi anglashiladi. Xitoy hududidan topilgan qadimgi turkiycha yodgorliklar turkiy xalqlar tarixi, tili va madaniyatini o’rganishda muhim manba sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu manbalar turkiy xalqlarning davlatchilik an’analari, ijtimoiy munosabatlari, diniy qarashlari hamda yozuv madaniyatining yuqori darajada rivojlanganligini tasdiqlaydi. Turfan, Dunxuan kabi hududlardan topilgan qo’lyozmalar turkiylarning ushbu hududlardagi siyosiy tuzumi yoki harbiy harakatlari bilan izohlansa, markazida yaratilgan va hozirda ham o’sha yerda saqlanayotgan manbalar turkiy xalqlarning qadimdan qo’shbi sulolalar, xususan, Xitoydagi etno-siyosiy va harbiy jarayonlarda faol ishtirok etganini ko’rsatadi. Qolaversa, bu ularning Xitoy madaniyati bilan o’zaro ta’sirchan munosabatda bo’lganini ko’rsatib, Sharq sivilizatsiyasi tarixida turkiy omilning faol ishtirokini namoyon etadi. Shu nuqtayi nazardan, Xitoydan topilgan turkiy yozma yodgorliklar nafaqat tilshunoslik, balki tarix, manbashunoslik va madaniyatshunoslik sohaları uchun ham muhim ilmiy asos vazifasini bajaradi. Ular turkiy xalqlar sivilizatsiyasining ilmiy tadqiqi va tarixiy merosini tiklashda beqiyos ahamiyatga ega manbalardir.

Qisqartmalar

O’TEL – *O’zbek tilining etimologik lug’ati*. 2000. I tom. Toshkent.

O’TIL – *O’zbek tilining izohli lug’ati*. 2007. V tomlik. Toshkent.

O’XShL – *O’zbek xalq shevalari lug’ati*. 1971. Toshkent.

DLT – *Devonu lug’otit turk*. 1960-1967. Toshkent.

ДТС – *Древне тюркский словарь*. 1069. Ленинград.

ҚТТ – *Қадимги туркий тил*. Абдурахмонов Ғ, Рустамов. 1982. Тошкент: Ўқитувчи.

КРС – *Киргизско-русский словарь*. 1965. Москва.

ПДП – *Памятники древнетюркской письменности*. 1951. М. – Л.

Adabiyotlar

Абдурахмонов, Ғ, Рустамов, А. 1982. *Қадимги туркий тил*. Тошкент: Ўқитувчи.

Ariz Erkin-Erhan Aydın. 2014. “Henzuçe-Qedimki Türkçe “Karı Ćor Tekin Qebre Teşi” Üstide Yengi Tetkikat”. *Şincang Üniversitesi İlimiy Jurnili* 35 (2): 65-79.

Ariz Erkin-Erhan Aydın. 2014. “Xi’an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırılmalar”. *Bilig* 71: 65 – 80.

Ariz Erkin-Erhan Aydın. 2014. Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler. Ürümçi: Şincang Helq Neşriyatı.

Aydın Erhan. 2016. “Tariat ve Xi’an (Karı Ćor Tegin) Yazıtları Işığında sını “mezar” Sözcüğü Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 61(2): 161 – 166.

Aydın Erhan. 2017. “Uygur Kağanı Moyan Ćor’un Oğullarına Mirası”. *Gazi Türkiyat* 20: 1 – 7.

Aydın Erhan. 2020. “Yaglakar” Adı ve Karı Ćor Tegin Yazıtındaki “Karı” Sözcüğünün Anlamı Üzerine”. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 9 (23): 146 – 154.

Aydın Erhan. 2020. “Yaglakar” Adı ve Karı Ćor Tegin Yazıtındaki “Karı” Sözcüğünün Anlamı Üzerine”. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 9(23): 146 – 154.

Aydın Erhan. 2018. *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.

Бобоёров, Ғ. 2018. *Ғарбий Турк хоқонлиги давлат тузуми*. Тошкент: Янги нашр.

Borjigiday M. & B. Anhbayar. 2015. “Hariĉor teginiy bunhni biçees hiygeed Uygurın Yaklagar ovogtnı doroytol”. *Ertniy Türegiyn Tüüh Soyel. Olon ulsın Erdem Şinjilgeeni Y Hurlın Emhettel. Ulaanbaatar* 5 – 17.

Дадабаев, Х. 1991. *Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI – XIV вв.* Ташкент.

Hayashi Toshio. 2016. “Epitaph of an Uighur Prince found in Xi’an”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 61(2): 209 – 214.

Cengiz Alyılmaz. 2014. “A reading of the Turkic Inscriptions On Karı Ćor’s Epitaph”. *Tang Yanjiu* 19, 443 – 446.

Cengiz Alyılmaz. 2019. “Ćin Halk Cumhuriyeti’ndeki (Kök) Türk Harfli Yazıtlar”. Bilgehan Atsız Gökdağ-Saadettin Y. Gömeç-Osman Karatay (Yay.): Ortak Türk Tarihi, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 221 – 296.

Cengiz Alyılmaz. 2013. “Karı Ćor Tigin Yazıtı”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat*

Kültür Eğitim Dergisi 2: 2, 1 – 61.

Cengiz Alyilmaz. 2013. "Kari Çor Tigin Yaziti". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı 2(2)*: 48 – 49.

Cengiz Alyilmaz. 2023. "Kari Çor Tigin Yaziti'nda Geçen "Bezgek" Sözcüğü Ve Uygurların Boy Damgası Üzerine". *Türk Dil Kurumu Yayınları*, 188. Ankara.

Камалов, А.К. 2024. "Китайско-тюркская эпитафия из Чанъани". *Qazaq Historical Review* 2. 4. 449 – 460.

Dustmurodov, M. 2023. *O'rxun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi*. Filol. fan. bo'yicha falsafa dok. diss. Toshkent.

Klyashtorny, S. 2010. *Runic monuments of the Uyghur Khaganate and the history of the Eurasian steppes*. Петербургское востоковедение.

Lászlo, F. 1944. *Kagan ve Ailesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I. Ankara.

Liu Zhe. 2014. "Huihu ge chuai wangzi chushen kao". *Tangshan shifan xueyuan xuebao* 36(3): 73 – 75.

Luo Xin. 2013. "Kari Çor Tigin Yaziti'nin Çincesi ve Kari Çor Tigin'in Şeceresi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 2(2): 62 – 78.

Ölmez, M. 2018. Uygur hakanlığı yazıtları. 200 – 210. Ankara: BilgeSU.

Ölmez Mehmet. 2013. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yay.

Rybatzki Volker-Wu Kuosheng. 2014. "An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China): The Epitaph of Qari çor tegin". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 164(1): 115 – 128.

Rybatzki Volker-Wu Kuosheng. 2013. "Xi'an xin faxian Tangdai Gechuo Wangzi gu Tujue luniwen muzhi zhi jiedu yanjiu". *Tang Yanjiu* 19: 419 – 435.

Saffet, Y. 2018. "Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askeri ve Siyasi Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri". *International Journal of Humanities and Education*, 260 – 296.

Zhang Tieshan. 2013. "Study of a recently discovered Runic epitaph from Xi'an". Hatice Şirin User-Bülent Gül (Yay.): *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. 665 – 671. Ankara: TKAЕ Yay.

Sentence yoyi: t(a)by(a)ć q(a)n yoyl(a)di which in Qari Ćor Tigin's inscription

Ma'rufjon Dustmurodov¹

Abstract

Written sources of the early medieval history of the Turks were not found only in the territories where they lived or ruled. There are such written monuments that were restored in the centers of neighboring major dynasties and are still protected by modern states that are the successors of these historical dynasties. This process is explained by the influence of the ancient Turks on the life of these non-Turkic political systems in the military-political, social, and also cultural spheres, and the important role they played in it. One of such monuments is a funerary inscription in Chinese and Turkic in honor of the Uyghur Khaganate Qari Ćor Tegin, carved on a tombstone found in the city of Xi'an (Chan'an) in the past decade. In this article, we will put forward some considerations about some of the terms in this inscription.

Key words. *Uyghur Khaganate, Qari Ćor Tegin Inscription, Chan'an Inscription, epitaph, Turkic runic inscription.*

Literature

- Abdurahmonov, G', Rustamov, A. 1982. *Qadimgi turkiy til*. Toshkent: O'qituvchi.
- Ariz Erkin-Erhan Aydın. 2014. "Henzuće-Qedimki Türkçe "Karı Ćor Tekin Qebre Teşı" Üstide Yengi Tetkikat". *Şincang Üniversitesi İlmîy Jurnili* 35 (2): 65-79.
- Ariz Erkin-Erhan Aydın. 2014. "Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırılmalar". *Bilig* 71: 65 – 80.
- Ariz Erkin-Erhan Aydın. 2014. Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler. Ürümçi: Şincang Helq Neşriyati.
- Aydın Erhan. 2016. "Tariat ve Xi'an (Karı Ćor Tegin) Yazıtları Işığında sını "mezar" Sözcüğü Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 61(2): 161 – 166.
- Aydın Erhan. 2017. "Uygur Kağanı Moyan Ćor'un Oğullarına Mirası". *Gazi Türkiyat* 20: 1 – 7.
- Aydın Erhan. 2020. "Yaglakar" Adı ve Karı Ćor Tegin Yazıtındaki "Karı" Sözcüğünün Anlamı Üzerine". *Uluslararası Türk Dili ve*

¹ *Ma'rufjon M. Dustmurodov* – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor.

E-mail: maruf_dust@mail.ru

ORCID: 0009-0003-4954-9504

For citation: Dustmurodov, M. 2025. "Sentence yoyi: t(a)by(a)ć q(a)n yoyl(a)di which in Qari Ćor Tigin's inscription". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 30-43.

Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 9 (23): 146 – 154.

- Aydın Erhan. 2020. "Yaglakar" Adı ve Karı Çor Tegin Yazıtındaki "Karı" Sözcüğünün Anlamı Üzerine". *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 9(23): 146 – 154.
- Aydın Erhan. 2018. *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Boboyorov, G'. 2018. *G'arbiy Turk xoqonligi davlat tuzumi*. Toshkent: Yangi nashr.
- Borjigiday M. & B. Anhbayar. 2015. "Hariçor teginiy bunhni biçees hiygeed Uygurın Yaklagar ovogtnı doroytol". *Ertniy Türegiyn Tüüh Soyel. Olon ulsın Erdem Şinjilgeeniy Hurlın Emhettel. Ulaanbaatar* 5 – 17.
- Dadabaev, X. 1991. *Obuşestvenno-politicheskaya isotsialno-ekonomicheskaya terminologiya v tyurkoyazychnyx pismennyx ramyatnikax XI – XIV vv.* Tashkent.
- Hayashi Toshio. 2016. "Epitaph of an Uighur Prince found in Xi'an". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Bellekten* 61(2): 209 – 214.
- Cengiz Alyılmaz. 2014. "A reading of the Turkic Inscriptions On Karı Çor's Epitaph". *Tang Yanjiu* 19, 443 – 446.
- Cengiz Alyılmaz. 2019. "Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök) Türk Harfli Yazıtlar". Bilgehan Atsız Gökdağ-Saadettin Y. Gömeç-Osman Karatay (Yay.): Ortak Türk Tarihi, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 221 – 296.
- Cengiz Alyılmaz. 2013. "Karı Çor Tigin Yazıtı". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 2: 2, 1 – 61.
- Cengiz Alyılmaz. 2013. "Kari Çor Tigin Yazıtı". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı* 2(2): 48 – 49.
- Cengiz Alyılmaz. 2023. "Kari Çor Tigin Yazıtı'nda Geçen "Bezgek" Sözcüğü Ve Uygurların Boy Damgası Üzerine". *Türk Dil Kurumu Yayınları*, 188. Ankara.
- Kamalov, A.K. 2024. "Kitaysko-tyurkskaya epitafiya iz Chan'ani". *Qazaq Historical Review* 2(4): 449 – 460.
- Dustmurodov, M. 2023. *O'rxun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi*. Filol. fan. bo'yicha falsafa dok. diss. Toshkent.
- Klyashtorny, S. 2010. *Runic monuments of the Uyghur Khaganate and the history of the Eurasian steppes*. Peterburgskoe vostokovedenie.
- Lászlo, F. 1944. *Kagan ve Ailesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I. Ankara.
- Liu Zhe. 2014. "Huihu ge chuai wangzi chushen kao". *Tangshan shifan xueyuan xuebao* 36(3): 73 – 75.
- Luo Xin. 2013. "Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin'in Şeceresi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 2(2): 62 – 78.
- Ölmez, M. 2018. Uygur hakanlığı yazıtları. 200 – 210. Ankara: BilgeSU.
- Ölmez Mehmet. 2013. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yay.
- Rybatzki Volker-Wu Kuosheng. 2014. "An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China): The Epitaph of Qari çor tegin". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 164(1): 115 – 128.

- Rybatzki Volker-Wu Kuosheng. 2013. "Xi'an xin faxian Tangdai Gechuo Wangzi gu Tujue luniwen muzhi zhi jiedu yanjiu". *Tang Yanjiu* 19: 419 – 435.
- Saffet, Y. 2018. "Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askeri ve Siyasi Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri". *International Journal of Humanities and Education*, 260 – 296.
- Zhang Tieshan. 2013. "Study of a recently discovered Runic epitaph from Xi'an". Hatice Şirin User-Bülent Gül (Yay.): *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. 665 – 671. Ankara: TKAE Yay.

Methodologies and methods in forensic linguistics

Bobir Ashurov¹

Abstract

Forensic linguistics applies linguistic theories and methodologies to legal and criminal investigations, offering critical insights into language use in the context of law. This article focuses on the theoretical foundations of forensic linguistics, examining key methodologies such as qualitative and quantitative approaches, corpus linguistics, and the application of linguistic theory to legal cases. The discussion also covers various methods used in forensic linguistics, including authorship attribution, forensic phonetics, pragmatic analysis, and sociolinguistic profiling. By exploring case studies like the Unabomber case, J.K. Rowling's authorship, and the Derek Bentley case, the article illustrates how these theoretical frameworks are applied to real-world issues. Through this exploration, the paper highlights the importance of forensic linguistics in bridging the gap between language and law, emphasizing its theoretical foundations and methodological approaches.

Key words: *corpus linguistics, authorship attribution, forensic phonetics, pragmatic analysis, sociolinguistic profiling, legal investigations, criminal investigations.*

Main part

Forensic linguistics, a sub-field of applied linguistics, plays a vital role in legal and investigative contexts. It involves the application of linguistic principles to analyze texts, spoken words, and other forms of communication to aid in criminal investigations, legal disputes, and law enforcement processes [Olsson PDF, 2]. The discipline bridges the gap between language and the law, offering tools to uncover meaning, identify authors, and detect deception [Khoyi 2014].

The history of forensic linguistics dates back to the mid-20th century when scholars began exploring the relationship between

¹ Bobir Sh. Ashurov – Independent researcher at the Uzbekistan State University of World Languages.

E-mail: bashurov@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-3340-9344

For citation: Ashurov, B. 2025. "Methodologies and methods in forensic linguistics". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 44-68.

linguistic patterns and legal cases. Early pioneers like Jan Svartvik highlighted its importance in re-analyzing evidence presented in trials, such as confessions [Svartvik 1968, 44]. Over the decades, forensic linguistics has evolved into a robust discipline, employing both traditional linguistic methods and advanced computational tools.

The methods employed in linguistic analysis can be applied equally in legal and non-legal contexts. Georgetown linguist Roger Shuy argues that there is no fundamental distinction between a linguist and a forensic linguist [Shuy 1996, 200]. He explains that he does not identify himself as a forensic linguist, nor does he object to the term. Instead, he considers himself a linguist who happens to analyze language data linked to a court case. According to Shuy, the term “forensic” simply describes the context of the language issue rather than altering the nature of the linguistic analysis itself.

Shuy further asserts that linguistics as a discipline upholds principles of objectivity and scientific precision in its analyses. Its application to external fields, including legal cases, should remain impartial and free from bias toward any party. He stresses that it is the lawyer’s role to determine whether the linguist’s findings are beneficial to their case. A skilled and trained linguist, Shuy argues, can accurately describe language and linguistic processes [Shuy 1996, 240].

However, since many cases are centered on resolving specific issues, the linguist must exercise creativity in selecting the most suitable methods – or even combining approaches – to address the problem effectively. Additionally, presenting findings to legal professionals, particularly in the high-pressure environment of a courtroom, requires clear and impactful communication skills [Coulthard and Johnson 2007].

This article looks at the various methods and techniques used in forensic linguistics and how they help solve language-related issues in legal settings. It highlights their adaptability and scientific accuracy, explaining both their theoretical basis and practical uses to show how forensic linguists aid in justice through language analysis.

Before addressing the core concepts, it is essential to first examine the key terms methodology, methods, and tools that will be used in forensic linguistics.

Methodology in linguistic forensic examination refers to the theoretical framework that underpins the analysis. It encompasses the principles, rules, and strategies guiding linguistic inquiry to

address specific legal questions. Methodology provides the blueprint for how linguistic theories are applied in practice and ensures that investigations align with reliability and validity standards.

Methods are the systematic approaches derived from the overarching methodology, offering specific strategies for analyzing lexical, semantic, syntactic, pragmatic, and stylistic elements within texts. These methods adapt to the requirements of particular cases, such as determining authorship, analyzing defamatory content, or assessing plagiarism.

Techniques represent the practical tools and procedural steps utilized within a given method to analyze linguistic features effectively. For instance, stylometric analysis employs statistical tools to measure patterns in sentence structure and word choice. Techniques such as keyword frequency analysis, concordance generation, and semantic mapping enhance the precision of linguistic examinations.

The interplay between methodology, methods, and techniques is critical in linguistic forensic examination. Methodology provides the theoretical foundation that informs the choice of methods appropriate for a case. These methods, in turn, dictate the techniques used to execute the analysis. For example, in cases involving defamatory statements, the methodology might draw from discourse analysis principles. The method could involve lexical analysis of word usage to identify bias, while the technique might include employing computational tools to generate keyword frequency reports.

This structured approach ensures that forensic linguists can effectively bridge theoretical frameworks with practical applications, addressing complex linguistic and legal challenges in a systematic and transparent manner.

Foundational Principles of Methodology in Forensic Linguistics

Methodology is essentially an approach to studying a phenomenon, object, or event to achieve a particular objective. Within forensic linguistic expertise, the term “method” refers to a system of techniques whether logical or instrumental that facilitate the collection of information needed to draw theoretical conclusions and address practical issues in expert analysis [Kuznetsov 2022, 6 – 17].

The application of techniques and methods in forensic linguistic expertise is guided by key principles, including legality,

ethical standards, scientific validity, accuracy, reliability, efficiency, and safety. These principles ensure that the methodologies employed are systematic, credible, and appropriate for forensic contexts [Korukhov 1997, 432].

Objectivity serves as a cornerstone of forensic linguistic methodology, mitigating subjective biases and ensuring reproducible results. This principle demands the use of standardized procedures and thorough documentation to maintain transparency throughout the analytical process, which is particularly vital in legal settings where precision is paramount.

Another critical principle is relevance, which ensures that the methodology directly addresses the linguistic aspects significant to the case at hand. For instance, cases of plagiarism necessitate methods that emphasize text similarity and originality, while hate speech investigations may rely on the analysis of pragmatic and contextual language features to draw meaningful conclusions.

The multidisciplinary integration of insights from fields such as psychology, law, and computational linguistics greatly enriches forensic linguistic methodology. This approach ensures that analyses are comprehensive and the conclusions derived are robust. Incorporating expertise from various disciplines also broadens the scope and depth of forensic investigations, allowing linguists to address increasingly complex cases.

Consistency in applying analytical frameworks across cases enhances the reliability and trustworthiness of findings. At the same time, methodologies in forensic linguistics must remain adaptable to accommodate the dynamic nature of language. This includes adapting to new forms of communication, such as digital slang, emojis, and multimodal texts, which present unique challenges for forensic analysis.

Methodologies in Forensic Linguistics

In the field of linguistic expertise, methodology represents a systematic framework for understanding language, including its approaches, principles, and limitations. It plays an essential role by:

- Identifying and structuring the subject of study;
- Setting clear research objectives;
- Devising appropriate methods and tools for analysis;
- Assessing the validity and relevance of the research findings.

The primary methodological approaches in forensic linguistic expertise address two key theoretical and methodological tendencies. The first focuses on applying standardized methods based on reliable

and validated practices within the framework of modern forensic expertise theory. The second emphasizes a creative approach, often referred to as trial-driven innovation, which involves incorporating innovative linguistic methods into the examination process [Musulmonova 2022].

These two tendencies are fundamentally contrasting in their theoretical and methodological nature, with one often taking precedence in expert practice. From our perspective, developing straightforward and precise methodologies that align with the essence and requirements of forensic expertise is essential. Regardless of the type of examination, forensic expertise typically adheres to three structural components: the composition of the text, the message it conveys, and the purpose of the message.

When defining the methodology of forensic linguistic expertise, it is necessary to address issues related to organizing practical activities, the process of conducting linguistic expertise and the methods involved, based on existing theoretical principles. This includes naming forensic linguistic expertise as a distinct field, identifying the specialized knowledge and skills required, and defining the research subject and objectives (the tasks of the expert]. Additionally, it is important to specify the object of study, outline the system of methods to be used, and formulate the research results in the form of conclusions. These elements are essential for organizing forensic linguistic expertise, ensuring that the expertise is grounded in specialized knowledge, follows a structured approach, and produces reliable results.

Forensic linguistics methodologies encompass a range of techniques used to analyze both written and spoken data, with the aim of providing linguistic evidence in legal contexts. Spoken data includes various types of recordings, such as those captured by surveillance systems, law enforcement body cameras, or emergency services during phone calls. These recordings may also involve police interviews or court proceedings featuring witnesses, victims, or suspects. In today's digital age, sources like chat room recordings, social media videos, and voice messages have also become increasingly prevalent.

Written data, on the other hand, spans a wide range of materials. Václava Musilová, in her study published in *Čeština doma a ve světě* (2005), observed that texts analyzed in criminal contexts originate from diverse fields such as personal communication, administrative work, journalism, and professional documentation

[Musilová 2005, 65 – 70]. This variety reflects differences in language use, author intent, and subject matter. Examples include personal letters, workplace memos, diary entries, wills, official documents, witness testimonies, and translations.

Over time, technological advancements have influenced the nature of written materials studied in forensic linguistics. While handwritten documents were once dominant, printed and digital texts are now more common. Emails, text messages, online chats, social media posts, and even digital advertisements are frequently analyzed. This shift reflects the increasing prominence of electronic communication in everyday life.

Forensic linguistics has also been applied in high-profile cases, as highlighted by Jack Grieve and Helena Woodfield in *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics* [Grieve, Woodfield 2021]. For example, linguistic techniques were used to investigate the authorship of controversial tweets attributed to Donald Trump and to determine the nationality of a hacker responsible for leaking emails that impacted Hillary Clinton's political campaign. These cases demonstrate the growing importance of language analysis in addressing complex criminal and political matters, even though its significance is not always widely recognized.

Forensic linguistics methodologies encompass both written and spoken materials, as well as non-verbal communicative tools [Gart 2019, 174 – 180]. As the field continues to develop, its scope expands to include not only verbal communication but also visual and physical cues. This highlights the increasing complexity of linguistic expertise, where both verbal and non-verbal communication means must be considered when analyzing the object of forensic linguistic analysis.

The object of forensic linguistic expertise includes a broad range of materials: written texts, signatures, legal documents, and even body patterns such as tattoos, alongside advertising materials, slogans, and logos. Experts can identify hidden forms of incitement or extremist language in video and audio content by analyzing linguistic features of the speech. This extends to identifying potential cases of defamation, humiliation, or harm to a person's reputation through both linguistic and legal lenses.

Moreover, the role of the linguist-expert is not limited to examining written or spoken texts. A comprehensive forensic analysis involves examining all communicative materials produced by individuals, including the communicative actions of the

participants and non-verbal tools. The non-verbal aspects of communication, including gestures and facial expressions, play a crucial role in providing a holistic understanding of a situation.

The forensic linguist evaluates both objective and subjective factors during the analysis. Objective factors may include the context (location, time, situation), the method (oral or written), and the use of mass media, while subjective factors involve assessing the intent behind the speech, such as the presence of guilt, reason, or purpose. For example, when analyzing speech that could potentially harm an individual's reputation, the expert considers both the linguistic and psychological aspects of the speech.

The process of forensic linguistic expertise requires a precise and impartial approach. It is essential to maintain a clear and evidence-based conclusion based on objective data and established methodologies. This is particularly crucial when dealing with complex cases, such as extremist language or hate speech, where the expert must ensure that the legal and linguistic frameworks align to facilitate accurate analysis.

Lastly, the tasks of the linguist-expert involve assisting judicial bodies, investigators, and legal professionals in substantiating cases based on special knowledge. However, challenges may arise when existing legal frameworks do not fully address the scope and authority of forensic linguists, making it necessary to establish clear legal guidelines for the linguist-expert's role in the judicial process.

2.1. Qualitative and Quantitative Approaches.

Forensic linguistics employs both qualitative and quantitative methodologies to analyze language [Camacho, Panizo-LLedot, Bello-Orgaz, Gonzalez-Pardo & Cambria 2020, 88-120]. Forensic linguistics utilizes a combination of qualitative and quantitative approaches, with corpus linguistics serving as a foundational methodology, to analyze language patterns and uncover crucial insights in criminal investigations [Durant 2016, 96-99].

Qualitative Methods: These involve the close examination of linguistic features, such as grammar, syntax, and semantics, to interpret meaning and intent. For instance, a forensic linguist might analyze the conversational style of a suspect to determine whether their statement aligns with known facts. **Quantitative research** involves collecting numerical data, which can be achieved by converting participants' responses into numbers or obtaining financial data from organizations' financial reports. Since this approach focuses on numerical data, it does not examine the specific

content of individual responses. Instead, questionnaires are often used to gather responses, which can then be analyzed using statistical tools such as SPSS.

Quantitative Methods: These rely on statistical analysis to identify patterns in language. Techniques such as word frequency counts, cluster analysis, and computational models are often used to establish authorship or detect anomalies in text.

Quantitative research involves collecting numerical data, which can be achieved by converting participants' responses into numbers or obtaining financial data from organizations' financial reports. Since this approach focuses on numerical data, it does not examine the specific content of individual responses. Instead, questionnaires are often used to gather responses, which can then be analyzed using statistical tools such as SPSS. On the other hand, qualitative research focuses on collecting data related to participants' responses and exploring how they interpret the questions and the context in which they are asked to respond [Chu, Ke 2017, 284 – 294]. This type of research typically involves open-ended questions in questionnaires and face-to-face interviews to extract detailed information from participants' replies.

2.2. Corpus Linguistics as a Foundational Methodology.

Corpus linguistics forms the backbone of many forensic analyses. A corpus is a large, structured collection of texts that allows researchers to study language use empirically. In forensic contexts, corpora are used to:

- Compare disputed documents with known samples of writing.
- Analyze regional dialects or linguistic idiosyncrasies.
- Examine speech patterns in audio recordings. For example, when determining authorship, a linguist might compare a suspect's emails against a corpus of general English to identify distinctive linguistic markers. Corpus analysis involves using corpus technologies in linguistic expertise and helps address key tasks such as:
 - Developing interpretations (semantic clarification) and defining the meanings of words or phrases;
 - Refining dictionary definitions;
 - Evaluating how frequently a word or phrase is used in a specific context or meaning;
 - Analyzing the presence or absence of particular semantic components in a word's meaning;

- Identifying ellipses in texts [Baranov 2007, 479].

In current linguistic research, various corpora are regularly used. These corpora, such as those focusing on internet texts, are dynamic and constantly evolving. Although these resources are highly useful in linguistic analysis, it is important to ensure the data is representative. Search engines organize results based on a mix of user queries and their own internal policies, which can influence what information appears most prominently.

Some search engines prioritize certain results, while others may neglect entire categories of websites. Since the policies of search engines are not fully transparent, it is challenging to justify the representativeness of the data. To address potential biases, comparing search results from different engines can help correct distortions and ensure more reliable results [Baranov 2007, 483].

Corpus tools serve as an effective resource in authorship attribution, provided there is a sufficiently large sample for comparison between the questioned texts and others with known authorship. By analyzing texts, it is possible to identify similarities in stylistic markers, such as the frequency of specific words and their patterns of co-occurrence or collocation. These methods can also be valuable in cases of copyright infringement, helping to determine the extent of unacknowledged copying embedded in a publication claimed to be derived from a previously published work [Durant 2016].

Additionally, corpus analysis has been employed in resolving textual disputes related to unauthorized use of words and ideas, such as plagiarism. A corpus linguist, offering a different kind of authority compared to automated plagiarism detection software, can identify textual features that either support or rule out direct copying. Detecting paraphrased or translated plagiarized texts is more complex, but forensic linguists have recently developed techniques to address this challenge [Turell 2008, 265 – 299]. Advanced plagiarism software operates differently from search engines; for example, it allows for segment-by-segment comparison (which improves accuracy) and can detect variations in word forms as matches (e.g., detecting “detecting” and “detection”) [Woolls 2012].

Plagiarism-related issues have grown in various sectors, including education, due to the easy access to texts on the internet. Many universities and professional organizations now utilize automated plagiarism detection software to screen submitted work.

However, the internet also serves as a valuable corpus for detecting plagiarism, even as it facilitates the act itself.

2.3. Case Studies in Forensic Linguistics.

Case studies provide insight into the practical application of forensic linguistic methodologies. One notable case involved the Unabomber, Theodore Kaczynski, who was identified through linguistic patterns in his manifesto. By comparing his writings to previously known samples, experts pinpointed unique features that matched Kaczynski's style, leading to his arrest.

The Unabomber case remains one of the most iconic examples of forensic linguistics in action within the United States. Beginning in 1978, a series of homemade bombs targeted universities and airlines, claiming multiple victims over 17 years. The breakthrough in the investigation came in 1995 when Ted Kaczynski, the perpetrator, sent a 35,000-word manifesto titled *Industrial Society and Its Future* to major newspapers. Published in *The Washington Post*, the manifesto captured the attention of Kaczynski's brother, David, who provided the FBI with personal letters and documents authored by Ted.

FBI agent James Fitzgerald conducted a linguistic analysis, comparing the manifesto's language with Kaczynski's known writings. This analysis highlighted distinctive linguistic patterns, including the use of Northern dialect expressions such as "rearing children," which suggested Kaczynski's regional upbringing. Additional features, such as unique spellings, frequent use of masculine pronouns, biblical-style phrasing, and specialized vocabulary from diverse fields, helped profile Kaczynski as an educated individual from a Northern dialect area. These linguistic markers provided critical evidence, securing a search warrant for Kaczynski's remote cabin, where incriminating materials were found, leading to his arrest in 1996 [Federal Bureau of Investigation 2024].

This case demonstrates how forensic linguistics can offer pivotal insights into criminal investigations, reinforcing the field's evolution into a recognized academic and professional discipline. Through detailed linguistic profiling, investigators bridged a gap in an otherwise elusive case, emphasizing the practical power of language analysis in achieving justice.

Methods in Forensic Linguistics

Forensic linguistics employs a variety of specialized methods to analyze and interpret linguistic evidence. These methods are

essential in uncovering hidden patterns, identifying authors, and evaluating the credibility of communication in legal and criminal contexts.

3.1. Authorship Attribution.

One of the primary goals of forensic linguistics is to determine the authorship of a disputed text. Authorship attribution involves identifying unique linguistic markers in an individual's writing style, often referred to as a "linguistic fingerprint".

In cases where the authorship of a set of documents or a single argumentative document is disputed, a linguist may be called upon to analyze the authorship of the contested text [Heydon 2019]. This typically involves comparing the disputed document with known samples authored by specific individuals. One primary method of authorship analysis is the linguistic approach, which is considered a more traditional way of proving authorship. This method includes both qualitative and quantitative analyses, with a focus on carefully selecting the appropriate tools for investigation. In this approach, one text is compared to another to determine whether they share common authorship [Filipovic, Gascón 2018, 67 – 104]. Furthermore, the concept of a linguistic fingerprint suggests that each language user has a distinct style. Coulthard proposes that individuals, with their unique vocabulary preferences and syntactic choices, display a characteristic writing style [Marfianto, Riadi 2018, 319 – 327]. "Exclusive markers are extremely rare, so determining authorship requires identifying markers, each of which may also appear in the works of other writers".

Stylometry is a computational method that analyzes patterns in writing style, such as word length, sentence structure, and punctuation. Algorithms compare these features in disputed texts with known samples to determine similarities. For example: Lexical Analysis: Examining word frequency and usage [e.g., function words like "and" or "the"].

Syntactic Analysis: Studying sentence structure and grammatical patterns.

Semantic Analysis: Investigating the meanings and associations of words used.

Stylometry was famously used in the case of J.K. Rowling vs. *The Cuckoo's Calling*, where a forensic linguist identified her as the true author of the novel using linguistic analysis tools [Mackey, 2020].

Forensic linguistics has demonstrated its utility in authorship

identification, with notable cases showcasing its effectiveness. One such example is the work of forensic linguist Patrick Juola, who successfully identified J.K. Rowling as the probable author of *The Cuckoo's Calling*, a novel initially published under the pseudonym Robert Galbraith. Juola's analysis, which compared linguistic patterns and stylistic features, provided evidence supporting this claim, which was later confirmed. This case highlights the practical applications of forensic linguistics in uncovering hidden authorship and resolving disputes involving written texts.

Computational Methods Modern computational approaches leverage machine learning to enhance authorship attribution. Algorithms analyze vast datasets to identify patterns, making the process more accurate and scalable.

3.2. Forensic Phonetics and Voice Analysis.

Forensic phonetics, as described by Wright (2017), involves the practical application of phonetic theories and methods in tasks related to law enforcement, legal proceedings, and the presentation of evidence in court [Wright 2017, 212 – 24]. This field also includes the development of new forensic-phonetic theories, knowledge, and techniques. A central aspect of forensic phonetics is speaker identification, often referred to as speaker recognition, which can have distinct meanings depending on the legal or scientific context. Another important element is the analysis of speech passages in which clarity is reduced due to technical or behavioral factors. Speaker identification is regarded as one of the most important tasks within forensic phonetics and includes voice comparison and profiling [Baror, Venter, Adeyemi 2021, 566 –591].

In the context of voice comparisons, speech recordings of an unknown speaker, potentially linked to a crime, are examined. For example, a kidnapper may make a ransom call, and a suspect may be identified as a possible match to the unidentified speaker. If a recording of the suspect's voice is available or can be obtained, it is then analyzed. Depending on the legal system, telephone conversations or recorded police interviews could serve as evidence if the suspect is uncooperative or if more speech material is needed. After conducting the analysis, a conclusion is reached regarding whether the speech samples come from the same individual or from different people.

Voice comparison analysis may be requested for police investigations or carried out privately without going to court. However, in most cases, the results of these comparisons are

documented in detailed, scientifically backed reports that are used as evidence in court. These reports must be presented and defended by the expert in court, depending on the legal system, local regulations, or national laws [Phakiti, De Costa, Plonsky & Starfield 2018, 25-29].

Forensic phonetics focuses on analyzing speech to identify individuals or verify the authenticity of audio recordings. Voice analysis methods include: Acoustic Analysis: Measuring pitch, tone, and speech rhythm using software like Praat. Phonetic Transcription: Identifying distinct pronunciations or accents in a speaker's voice. Spectrogram Analysis: Visualizing sound waves to compare voice samples. Voice analysis played a key role in the infamous Ripper Hoax Tape case, where phonetic experts identified regional accents to narrow down suspects.

3.3. Semantic and Pragmatic Analysis.

Pragmatic analysis examines the social and contextual use of language. This method helps assess intent, deception, and implied meanings in spoken or written texts. Key techniques include: Speech Act Analysis: Evaluating how statements function [e.g., promises, threats, or commands]. Discourse Analysis: Analyzing conversational structures to detect inconsistencies or hidden agendas. For example, in defamation cases, pragmatic analysis can determine whether certain words were used maliciously or as harmless opinions.

The semantic and pragmatic analysis of speech acts focuses on identifying the full set of signs that define a speech act based on its intended illocutionary purpose [Plotnikova, Kuznetsov & Sazhenin 2018, 135]. This approach plays a crucial role in understanding the meaning of linguistic units and classifying them appropriately, especially in forensic linguistic contexts such as analyzing threats or addressing extremism and terrorism.

Linguistic meaning is inherently ambiguous and open to various interpretations. As discussed, meanings are often interpreted rather than directly identified. The issue at hand is not only the range of possible meanings a word or phrase can carry, but also determining the most likely interpretation within a specific context. For instance, what meaning must statement X have held for the readers of document Y on date Z? [Durant, Leung 2016, 98 – 99].

While interpretive evidence can occasionally be accepted in legal proceedings, courts generally rely on their own judgment regarding meaning. Legal professionals often prefer to refer to a dictionary over consulting a linguist when uncertainties arise about

meaning. This skepticism towards expert linguistic interpretation stems from the belief that expertise in meaning lies within ordinary language competence. Linguists, however, do not limit their focus to dictionary definitions. They also examine factors like common usage, historical development, collocations, and the social or contextual dimensions of meaning.

In certain legal contexts, meaning evidence can play a significant role in determining the adequacy of product warnings (e.g., the common label “For external use only,” as discussed by Tiersma) [Tiersma, 2024], or in cases where there is a dispute over the similarity of trademarks (e.g., whether the “Mc” prefix in McSleep. McDonald’s carries a patronymic or a broader connotation, as explored by Shuy) [Shuy, 449 – 462]. Additionally, meaning evidence has been used in legal debates over the clarity of jury instructions, such as the concept of “reasonable doubt” as addressed by Dumas [Dumas, 246 – 259].

Pragmatic analysis in forensic linguistics examines how language is used to convey meaning beyond its literal interpretation, often focusing on the interplay between context, intention, and interpretation. Central to this analysis is Grice’s theory of conversational maxims – quantity, quality, relevance, and manner – which provides a framework for understanding the subtleties of legal discourse. In forensic settings, breaches or manipulations of these maxims can reveal significant insights into deception, power dynamics, or attempts to obscure meaning. For example, when a speaker provides excessive information (violating the maxim of quantity) or uses ambiguous phrasing (violating the maxim of manner), it may indicate an intention to mislead or evade responsibility. Similarly, relevance violations often occur in witness statements or interrogations, where individuals may deliberately divert attention. This pragmatic lens not only highlights the linguistic strategies employed in legal contexts but also underscores the critical role of cooperation, relevance, and implied meaning in ensuring effective and transparent communication within forensic settings [Coulthard, Johnson 2007, 128 – 132].

3.4. Sociolinguistic Profiling.

Sociolinguistic profiling, a method within forensic linguistics, provides insights into how language functions in context by classifying and categorizing its use, especially within legal settings. This technique enables forensic linguists to gather information about anonymous authors or the concealed origins of texts. Although

linguists cannot make psychological judgments about authors or their intentions, they can infer the social backgrounds or origins of the authors based on language features present in the text. Widely used in the context of computer-mediated communications, this method has been shown to be useful in influencing case outcomes and supporting justice. While conclusions about the context of an anonymous author may not always provide definitive proof for courtroom use, as demonstrated by previous cases, they can help clarify the logic of a case, identify inconsistencies or falsehoods in statements from suspects, and improve the progress of legal proceedings. Additionally, this method can help investigators determine where a text was written, the tools used in its creation, and any tampering with the text, all of which facilitate the collection of evidence and the smooth operation of legal hearings [Baranov 2017, 18].

Sociolinguistic profiling aims to identify a speaker's background, including their:

- Regional dialect or accent.
- Social class or education level.
- Ethnic or cultural influences on language use.

This method was famously employed in the case of the “Black Dahlia Avenger” letters, where experts analyzed the writing style to hypothesize the perpetrator's social background.

3.5. Deception Detection.

Deception detection involves analyzing linguistic patterns to uncover lies or omissions. This includes: Statement Analysis: Identifying inconsistencies or unusual language use in statements. Linguistic Red Flags: Excessive use of negation, over-explanations, or distancing language [e.g., avoiding personal pronouns]. For instance, forensic linguists have analyzed ransom notes to detect deceptive statements and determine the author's psychological state. Forensic linguistic methods have also contributed to the development of Voice Risk Analysis (VRA) technology, which is employed for detecting deception and fraudulent activities. This technology is commonly used in anti-fraud investigations, particularly in the insurance industry, where it helps identify potential fraud. Local authorities also utilize VRA in their investigations. In the UK, corporate users of VRA technologies have reported that they can effectively reduce fraud, although certain limitations make it challenging to accurately identify fraudsters.

It is important to highlight that VRA is not based on phonetics,

as discussed in the literature review. However, many experts have expressed doubts and concerns regarding its validity and reliability. Business experts have also conducted research using simulation tools in controlled lab settings, concluding that VRA can be useful for detecting indicators of deception [Toghuj 2021].

Applications of Forensic Linguistics

Forensic linguistics has proven to be a valuable tool in numerous real-world contexts, where the analysis of language has played a pivotal role in solving crimes, resolving disputes, and improving the legal system. Its applications extend across various domains, including criminal investigations, civil litigation, and even counterterrorism efforts.

4.1. Criminal Investigations.

Forensic linguistics is most prominently used in criminal cases to analyze written and spoken evidence. Identifying Anonymous Authors. In cases involving threatening letters, ransom notes, or cybercrimes, forensic linguists can uncover the identity of an author through stylistic and lexical analysis. Example: The Unabomber case, where linguistic experts identified Theodore Kaczynski as the author of the infamous manifesto based on unique phrases and word choices. Voice Identification in Audio Evidence Forensic phonetics is often used to verify whether a suspect's voice matches that in a recording. This is crucial in cases involving recorded threats or confessions. Detecting Deception Through the analysis of language structure and choice, forensic linguists can identify inconsistencies or signs of deception in statements. Example: In police interrogations, linguists can analyze a suspect's use of distancing language or unusual verbosity to detect dishonesty.

4.2. Legal Disputes and Civil Cases Authorship Disputes

Forensic linguistics is often used in copyright disputes to determine whether a piece of writing or speech was plagiarized or falsely attributed. Example: The case of J.K. Rowling and *The Cuckoo's Calling*, where stylometric analysis confirmed her authorship under the pseudonym Robert Galbraith. Contractual Disputes Linguists analyze the wording of contracts to interpret ambiguities or inconsistencies, helping courts decide on the intent behind specific clauses.

4.3. Counterterrorism and National Security.

Forensic linguists contribute to counterterrorism efforts by analyzing extremist propaganda, intercepted communications, or

coded language. Example: Linguists have helped decode messages in terrorist communications to uncover plots and identify networks.

4.4. Enhancing the Legal System.

Forensic linguistics also plays a role in improving legal processes, such as: Simplifying Legal Language: Linguists work on making legal documents more accessible to laypeople by analyzing and rewriting complex language. Evaluating Witness Statements: Linguists assess whether statements provided in legal contexts reflect coercion, misinterpretation, or translation errors.

4.5. Case Study: The Derek Bentley Case.

Forensic linguistics has also been pivotal in revisiting historical injustices. The Derek Bentley case in Britain stands as a landmark example of the application of forensic linguistics. Bentley, arrested during a robbery in the 1950s, was accused of inciting his accomplice, Chris Craig, to shoot a policeman by allegedly shouting the phrase, "let him have it, Chris". This ambiguous statement became a focal point of the trial, with debates centering on whether it was an instruction to fire or to surrender the weapon. Bentley was ultimately found guilty and hanged, but the case remained contentious, spurring further investigation decades later.

Malcolm Coulthard analyzed this case, paying particular attention to linguistic patterns in Bentley's recorded confession [Coulthard 2005, 9-28]. Coulthard's research revealed discrepancies in the language used, particularly the frequency of the word *then* and the structures *I then* and *then I*. He noted that *then* appeared 29 times in police officers' statements — approximately once every 78 words — compared to only one occurrence in 930 words from ordinary witness statements. Furthermore, the structure *I then*, identified as characteristic of police register, appeared seven times in Bentley's statement and 26 times in police officers' statements. These findings indicated that Bentley's recorded confession bore significant linguistic influences from police language rather than his own speech [Coulthard 1998, 117 – 130].

Coulthard's linguistic evidence, combined with other newly surfaced insights, played a critical role in the 1993 posthumous pardon of Bentley, illustrating the profound impact forensic linguistics can have on revisiting and rectifying miscarriages of justice.

Limitations and Challenges

Forensic linguistics plays a critical role in legal and criminal investigations, but it also faces several limitations and challenges

that can impact its effectiveness and reliability.

5.1. Expertise and Reliability.

One of the primary challenges in forensic linguistics is ensuring that experts have the appropriate training and qualifications. Without formal regulation or standardized accreditation for forensic linguists, there is a risk of unreliable expert testimony influencing legal decisions [Foulkes, P., P. French, & K. Wilson 2019, 91-116]. This lack of clear regulations may undermine the credibility of linguistic evidence, potentially leading to wrongful convictions or other miscarriages of justice [Meluzzi, Cenceschi, Trivilini 2020]. While there have been no major incidents of misuse, this issue still poses a barrier to the broader adoption of forensic linguistics in the justice system.

5.2. Public Perception and the CSI Effect.

Forensic linguistics has also been affected by the “CSI effect”, a phenomenon where public expectations about forensic methods are shaped by fictional portrayals in media [Singh, Sudhakar 2017]. The public may expect definitive answers from linguistic analysis, but many forensic linguistic methods involve complex and interpretive processes that do not always provide clear-cut conclusions. For instance, techniques like personality analysis or truth detection based on speech patterns have been criticized for their lack of scientific grounding, yet public trust in such methods remains high [McMenamin 2020, 539-557].

5.3. Challenges with Language Interpretation and Certainty.

Forensic linguists are often under pressure to present objective conclusions, but the subjective nature of language analysis makes this difficult. Many linguistic features such as intent, meaning, and context are open to interpretation and may vary depending on the specific circumstances of the case. Experts argue that it is unreasonable to expect absolute certainty from linguistic analysis in these situations. Legal professionals may also struggle to fully understand the technical language of linguistic analysis, making it challenging to assess the validity of expert conclusions. This lack of understanding can affect how linguistic evidence is used in the courtroom.

5.4. Technical Limitations.

Even without the reliance on specific technologies or apps, forensic linguistics faces significant limitations in the techniques used for analysis. For example, sociolinguistic profiling — while

valuable — often lacks the reliability and validity required for use as evidence in criminal convictions. Furthermore, phonetic analyses, such as voice identification, can be time-consuming and expensive to implement, limiting their practical application in legal settings. The complexity of voice and memory means that voice recognition is often less reliable than other identification methods, such as facial recognition.

5.5. Ethical Considerations.

Ethical issues also arise in forensic linguistics, particularly regarding the use of certain methods without sufficient empirical validation. Relying on sociolinguistic profiling or other linguistic techniques without a strong evidence base can lead to biased or unjust conclusions. Additionally, the pressure to provide conclusive results in legal cases may sometimes overlook the nuanced nature of language, leading to oversimplifications in interpretations of intent, threat, or meaning.

Conclusion

Forensic linguistics, or linguistic expertise in legal and criminal contexts, stands as an interdisciplinary field that merges linguistic theory with legal practices. This article has explored the key methodologies and methods that form the foundation of forensic linguistics, examining both qualitative and quantitative approaches. Through an in-depth discussion of corpus linguistics, authorship attribution, forensic phonetics, pragmatic analysis, and sociolinguistic profiling, it has become clear that these methods are essential in uncovering meaning, intent, and identity within legal settings.

The application of these methodologies to real-world cases, such as the Unabomber case, J.K. Rowling's authorship dispute, and the Derek Bentley case, demonstrates the practical relevance and power of forensic linguistics. While these case studies offer insights into how linguistic analysis can contribute to solving legal issues, the strength of forensic linguistics lies in its theoretical underpinnings. These methodologies are not only tools for investigation; they are rooted in deep linguistic theory that allows experts to dissect language patterns, understand contextual subtleties, and offer objective conclusions within the framework of the law.

By examining how language functions in legal contexts, forensic linguistics bridges the gap between linguistics and law, providing a powerful approach for understanding both communication and legal processes. The field continues to evolve, refining its theoretical models and expanding its methods to meet

the growing complexities of modern legal and criminal investigations. Ultimately, forensic linguistics is indispensable for bringing clarity and precision to legal language, helping to ensure that justice is served through the lens of expert linguistic analysis.

References

- Baror, S.O, Venter H.S, Adeyemi R. 2021. "A Natural Human Language Framework for Digital Forensic Readiness in the Public Cloud". *Australian Journal of Forensic Sciences*, 566 – 591.
- Camacho, D, Panizo-Lledot A, Bello-Orgaz G, Gonzalez-Pardo A, Cambria E. 2020. "The Four Dimensions of Social Network Analysis: An Overview of Research Methods, Applications, and Software Tools." 88 – 120.
- Chu H, Ke Q. 2017. "Research Methods: What's in the Name?" *Library and Information Science Research*, 284 – 294.
- Coulthard, M and Johnson, A. 2007. "An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence." Routledge.
- Coulthard, M. 1998. "Making Texts Speak: The Work of the Forensic Linguist. *Studia Anglica Posnaniensia.*" *International Review of English Studies*, 117 – 130.
- Coulthard, M. and Johnson, A. 2007. "An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence." *Taylor and Francis e-Library*, 128 – 132.
- Coulthard, M. 2005. "Some Forensic Applications of Descriptive Linguistics." *Veredas Magazine*, 9 – 28.
- Dumas, B. K. "Reasonable Doubt About Reasonable Doubt: Assessing Jury Instruction Adequacy in a Capital Case", 246 – 259.
- Durant, A. 2016. "Language and Law." A Resource Book for Students. Routledge.
- Durant, A. and Leung J.H.C. 2016. "Language and Law: Techniques in Forensic Linguistics." *A Resource Book for Students*. Routledge, 96 – 99.
- <https://doi.org/10.4324/9781315436258-21>.
- Durant, A. and Leung J.H.C. 2016. "Language and Law: Techniques in Forensic Linguistics." *A Resource Book for Students*. Routledge, 98 – 99.
- <https://doi.org/10.4324/9781315436258-21>.
- Filipovic, L. and Gascón A.H. 2018. "Interpreting Meaning in Police Interviews: Applied Language Typology in a Forensic Linguistics Context." *Vigo International Journal of Applied Linguistics*, 67 – 104.
- Federal "Bureau of Investigation." Unabomber. FBI 2024 www.fbi.gov/history/famous-cases/unabomber.
- Foulkes, P, French, P. and Wilson, K. 2019. "LADO as Forensic Speaker Profiling." *Language Analysis for the Determination of Origin*, Springer, Cham, 91 – 116.
- Grieve, J. and Woodfield, H. 2021. "Investigative Linguistics." In Coulthard M, May A, and R., editors. *The Routledge Handbook of Forensic*

Linguistics.

- Heydon, G. 2019. "Researching Forensic Linguistics: Approaches and Applications". Routledge.
- Khoyi, B.B. 2014. "Discourse of Law: Analysis of Cooperative Principles and Speech Acts in Iranian Law Courts." *Asian Journal of Education and e-Learning*. www.ajouronline.com.
- Mackey, J. 2020. "Can Forensic Stylometry Unmask an Anonymous Author?" www.medium.com/fast-data-science/can-forensic-stylometry-unmask-an-anonymous-author-e4669c9bd4af.
- Marfianto, A and Riadi, I. 2018. "WhatsApp Messenger Forensic Analysis Based on Android Using Text Mining Method." *International Journal of Cyber Security and Digital Forensics (IJCSDF)* 3: 319 – 327.
- McMenamin, G.R. 2020. "Forensic Stylistics: The Theory and Practice of Forensic Stylistics." *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics*, 539 – 557.
- Meluzzi, C, Cenceschi S and Trivilini A. 2020. "Data in Forensic Phonetics: From Theory to Practice."
- Musilová, V. 2005. "Co Je Forezní Lingvistika I." *Čeština Doma a Ve Světě* 1: 65 – 70.
- Olsson, J. "What is Forensic Linguistics?" *thetext.co.uk*, PDF.
- Phakiti, A, P. De Costa, Plonsky L and Starfield S. 2018. "Applied Linguistics Research: Current Issues, Methods, and Trends." *The Palgrave Handbook of Applied Linguistics Research Methodology*, edited by A. Phakiti et al. Palgrave Macmillan, London, 5 – 29.
- Shuy, R. 1996. "Language Crimes: The Use and Abuse of Language Evidence in the Courtroom." Wiley-Blackwell, 200.
- Shuy, R. 1996. "Language Crimes: The Use and Abuse of Language Evidence in the Courtroom." Wiley-Blackwell, 240.
- Shuy, R. 1996. "Using Linguistics in Trademark Cases." In P. M. Tiersma and L. M. Solan, editors, 449 – 462.
- Singh, A.K. and Sudhakar A. 2017. "Ethical Questions in NLP Research: The (Mis)-Use of Forensic Linguistics." arXiv Preprint arXiv:1712.07512.
- Svartvik, J. 1968. "The Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics." *University of Göteborg*, 44.
- Tiersma, P. "The Nature of Legal Language." *Language and Law* www.languageandlaw.org/NATURE.HTM. Accessed 19 Dec. 2024.
- Toghuj, R. 2021. "An Assessment of Methods and Techniques Used in Forensic Linguistics." <https://doi.org/10.33774/coe-2021-1ft89>.
- Turell, T. M. 2008. "Plagiarism. Forensic Linguistics: An Introduction to Language, Crime, and the Law." 265 – 299.
- Woolfs, D. 2012. "Detecting Plagiarism and Paraphrasing: What Exactly Are We Measuring?" *Language and Computers* 71.
- Wright, D. 2017. "Using Word N-Grams to Identify Authors and Idiolects: A Corpus Approach to a Forensic Linguistic Problem." *International Journal of Corpus Linguistics* 2: 12 – 241.

- Баранов, А.Н. 2007. “Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика.” Флинта: Наука, 479.
- Баранов, А.Н. 2007. “Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика.” Флинта: Наука, 483.
- Баранов, А.Н. 2017. “Лингвистика в судебной лингвистической экспертизе (метод и истина).” *Вестник Волгоградского государственного университета*, 483.
- Гарт, И.В. 2019. “Методологические проблемы лингвистической экспертизы.” *Современная теоретическая лингвистика и проблемы судебной экспертизы*, Москва, 174 – 180.
- Кузнецов, В.О. 2022. “Методы судебной лингвистической экспертизы.” *Теория и практика судебной экспертизы* 4: 6 – 17.
<https://doi.org/10.30764/1819-2785-2022-4-6-17>.
- Коруков, Ю.Г. 1997. “Основы судебной науки. Часть 1: Общая теория.” РЦКС, 432.
- Musulmonova, K. 2022. “O‘zbek tili yozma matnlarini lingvistik ekspertiza qilish jarayoni, bosqichlari va metodlari.” Qo‘qon.
- Плотникова, А.М, Кузнецов, В.О., Саженин, И.И. и др, 2018. “Семантический анализ в судебной лингвистике: руководство.” РЦКС, 135.

Sud-ekspertiza lingvistikasida uslubiyat va uslublar

Bobir Ashurov¹

Abstrakt

Lingvistik ekspertiza tilshunoslik nazariyalarini va metodologiyalarini huquqiy va jinoyat tergovlarida qo‘llaydi, bu esa huquq kontekstida tilning qanday ishlatilishini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu maqola lingvistik ekspertizaning nazariy asoslariga e’tibor qaratib, sifatli va miqdoriy yondashuvlar, korpus lingvistik va tilshunoslik nazariyasining huquqiy holatlarga tatbiqi kabi asosiy metodologiyalarni o‘rganadi. Shuningdek, maqolada forensik lingvistik sohasida qo‘llaniladigan turli metodlar, jumladan, mualliflikni aniqlash, forensik fonetika, pragmatik tahlil va sotsiolingvistik yoritish keltirilgan. Unabomber ishi, J.K. Rowlingning asar muallifligi va Derek Bentley ishi kabi holatlar orqali maqola bu nazariy asoslarning real holatlarga qanday tatbiq

¹ *Ashurov Bobir Shakirovich* – mustaqil izlanuvchi, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

E-pochta: bashurov@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-3340-9344

Iqtibos uchun: Ashurov, B. 2025. “Sud-ekspertiza lingvistikasida uslubiyat va uslublar”. *O‘zbekiston: til va madaniyat* 3: 44-68.

etilishini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot orqali maqola lingvistik ekspertizaning til va huquq o'rtasidagi bo'shliqni to'ldirishdagi ahamiyatini, uning nazariy asoslari va metodologik yondashuvlarini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *korpus lingvistika, mualliflikni aniqlash, forensik fonetika, pragmatik tahlil, sotsiolingvistik yorituv, huquqiy tergovlar, jinoyat tergovlari.*

Adabiyotlar

- Baror, S.O, Venter H.S, Adeyemi R. 2021. "A Natural Human Language Framework for Digital Forensic Readiness in the Public Cloud". *Australian Journal of Forensic Sciences*, 566 – 591.
- Camacho, D, Panizo-Lledot A, Bello-Orgaz G, Gonzalez-Pardo A, Cambria E. 2020. "The Four Dimensions of Social Network Analysis: An Overview of Research Methods, Applications, and Software Tools." 88 – 120.
- Chu H, Ke Q. 2017. "Research Methods: What's in the Name?" *Library and Information Science Research*, 284 – 294.
- Coulthard, M and Johnson, A. 2007. "An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence." Routledge.
- Coulthard, M. 1998. "Making Texts Speak: The Work of the Forensic Linguist. *Studia Anglica Posnaniensia*." *International Review of English Studies*, 117 – 130.
- Coulthard, M. and Johnson, A. 2007. "An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence." *Taylor and Francis e-Library*, 128 – 132.
- Coulthard, M. 2005. "Some Forensic Applications of Descriptive Linguistics." *Veredas Magazine*, 9 – 28.
- Dumas, B. K. "Reasonable Doubt About Reasonable Doubt: Assessing Jury Instruction Adequacy in a Capital Case", 246 – 259.
- Durant, A. 2016. "Language and Law." A Resource Book for Students. Routledge.
- Durant, A. and Leung J.H.C. 2016. "Language and Law: Techniques in Forensic Linguistics." *A Resource Book for Students*. Routledge, 96 – 99.
<https://doi.org/10.4324/9781315436258-21>.
- Durant, A. and Leung J.H.C. 2016. "Language and Law: Techniques in Forensic Linguistics." *A Resource Book for Students*. Routledge, 98 – 99.
<https://doi.org/10.4324/9781315436258-21>.
- Filipovic, L. and Gascón A.H. 2018. "Interpreting Meaning in Police Interviews: Applied Language Typology in a Forensic Linguistics Context." *Vigo International Journal of Applied Linguistics*, 67 – 104.
- Federal "Bureau of Investigation." Unabomber. FBI 2024 www.fbi.gov/history/famous-cases/unabomber.
- Foulkes, P, French, P. and Wilson, K. 2019. "LADO as Forensic Speaker Profiling." *Language Analysis for the Determination of Origin*, Springer, Cham, 91 – 116.

- Grieve, J. and Woodfield, H. 2021. "Investigative Linguistics." In Caulthard M, May A, and R., editors. *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics*.
- Heydon, G. 2019. "Researching Forensic Linguistics: Approaches and Applications". Routledge.
- Khoyi, B.B. 2014. "Discourse of Law: Analysis of Cooperative Principles and Speech Acts in Iranian Law Courts." *Asian Journal of Education and e-Learning*. www.ajouronline.com.
- Mackey, J. 2020. "Can Forensic Stylometry Unmask an Anonymous Author?" www.medium.com/fast-data-science/can-forensic-stylometry-unmask-an-anonymous-author-e4669c9bd4af.
- Marfianto, A and Riadi, I. 2018. "WhatsApp Messenger Forensic Analysis Based on Android Using Text Mining Method." *International Journal of Cyber Security and Digital Forensics (IJCSDF)* 3: 319 – 327.
- McMenamin, G.R. 2020. "Forensic Stylistics: The Theory and Practice of Forensic Stylistics." *The Routledge Handbook of Forensic Linguistics*, 539 – 557.
- Meluzzi, C, Cenceschi S and Trivilini A. 2020. "Data in Forensic Phonetics: From Theory to Practice."
- Musilová, V. 2005. "Co Je Forezní Lingvistika I." *Čeština Doma a Ve Světě* 1: 65 – 70.
- Olsson, J. "What is Forensic Linguistics?" thetext.co.uk, PDF.
- Phakiti, A, P. De Costa, Plonsky L and Starfield S. 2018. "Applied Linguistics Research: Current Issues, Methods, and Trends." *The Palgrave Handbook of Applied Linguistics Research Methodology*, edited by A. Phakiti et al. Palgrave Macmillan, London, 5 – 29.
- Shuy, R. 1996. "Language Crimes: The Use and Abuse of Language Evidence in the Courtroom." Wiley-Blackwell, 200.
- Shuy, R. 1996. "Language Crimes: The Use and Abuse of Language Evidence in the Courtroom." Wiley-Blackwell, 240.
- Shuy, R. 1996. "Using Linguistics in Trademark Cases." In P. M. Tiersma and L. M. Solan, editors, 449 – 462.
- Singh, A.K. and Sudhakar A. 2017. "Ethical Questions in NLP Research: The (Mis)-Use of Forensic Linguistics." arXiv Preprint arXiv:1712.07512.
- Svartvik, J. 1968. "The Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics." University of Göteborg, 44.
- Tiersma, P. "The Nature of Legal Language." *Language and Law* www.languageandlaw.org/NATURE.HTM. Accessed 19 Dec. 2024.
- Toghuj, R. 2021. "An Assessment of Methods and Techniques Used in Forensic Linguistics." <https://doi.org/10.33774/coe-2021-1ft89>.
- Turell, T. M. 2008. "Plagiarism. Forensic Linguistics: An Introduction to Language, Crime, and the Law." 265 – 299.
- Woolls, D. 2012. "Detecting Plagiarism and Paraphrasing: What Exactly Are We Measuring?" *Language and Computers* 71.
- Wright, D. 2017. "Using Word N-Grams to Identify Authors and Idiolects: A

Corpus Approach to a Forensic Linguistic Problem.”
International Journal of Corpus Linguistics 2: 12 – 241.

Baranov, A.N. 2007. “Lingvisticheskaya ekspertiza teksta: teoriya i praktika.”
Flinta: Nauka, 479.

Baranov, A.N. 2007. “Lingvisticheskaya ekspertiza teksta: teoriya i praktika.”
Flinta: Nauka, 483.

Baranov, A.N. 2017. “Lingvistika v sudebnoy lingvisticheskoy ekspertize
(metod i istina).” *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo
universiteta*, 483.

Gart, I.V. 2019. “Metodologicheskie problemi lingvisticheskoy ekspertizi.”
*Sovremennaya teoreticheskaya lingvistika i problemy sudebnoy
ekspertizi*, Moskva, 174 – 180.

Kuznesov, V.O. 2022. “Metodi sudebnoy lingvisticheskoy ekspertizi.” *Teoriya
i praktika sudebnoy ekspertizy* 4: 6 – 17.

<https://doi.org/10.30764/1819-2785-2022-4-6-17>.

Korukov, Yu.G. 1997. “Osnovi sudebnoy nauki. Chast 1: Obshchaya teoriya.”
RSKS, 432.

Musulmonova, K. 2022. “O‘zbek tili yozma matnlarini lingvistik ekspertiza
qilish jarayoni, bosqichlari va metodlari.” Qo‘qon.

Plotnikova, A.M, Kuznesov, B.O., Sajenin, I.I. i dr, 2018. “Semanticheskij
analiz v sudebnoy lingvistike: rukovodstvo.” RSKS, 135.

ADABIYOTSHUNOSLIK

LITERATURE

**Nizami Gencevî ve onun “Mahzanü'l-esrâr”
Mesnevisinin İncelenmesi, Konusu ve İdeasi**Alimuhtar Muhtarov¹**Özet**

Nizami Gencevî'nin yaşadığı dönemden ve eserlerini kaleme aldığı zamandan bizi 800 yıldan fazla bir süre ayırsa da, onun eserlerinde millî aidiyetine ilişkin değindiği meseleler bugün de güneş kadar parlak, gökyüzü kadar berraktır. Ölmez *Hamse*'sinde millî kimliğiyle birlikte ele aldığı ve açıkladığı her konuya, hangi dönemde kim müdahale ederse etsin, uykusuz gecelerinin ürünü olan bütün mısraları onun milliyetini, mekânını ve dünya görüşünü tahrif etmeye imkân vermemiştir ve vermeyecektir. Çünkü Nizami Gencevî'nin eserlerindeki dinî ve siyasî sınır tanımayan evrensel düşünceler, onun mensubu olduğu Azerbaycan Türk soyunun ve mekân olarak benimsediği Azerbaycan'ın – Gence'nin bu konuda dünyaya seslenişidir.

Nizami Gencevî edebî yaratıcılığa lirik şiirlerle başlamış olsa da, Azerbaycan, Doğu ve Batı edebiyatında mesnevî üstadı olarak tanınmış ve şöhret kazanmıştır. Büyük mütefekkirin mesnevî sahasında üstün bir usta oluşunu hem eserlerinde ihtiva edilen anlamlardan hem de haleflerinin itiraflarından görmekteyiz. “*Sırlar Hazinesi*” Doğu edebiyatında yeni bir sayfa açmıştır. Şairin dinî-felsefî, sosyo-politik ve ahlâkî düşüncelerini ifade eden bu eserde dinî görüşler önemli yer tutsa da, onun ileride kaleme aldığı manzumelerinde gördüğümüz derin hümanist fikirlerin bir dizi temel yönü ilk defa burada ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Nizami Gencevî, Hamse, Makhzan al-Asrâr (Sırlar Hazinesi), mesnevî.*

Giriş

Nizami Gencevî'nin yaşadığı dönemden, eserlerini kaleme aldığı zamandan bizi 800 yıldan fazla bir süre ayırsa da, onun

¹ *Alimuhtar Mukhtarov* – Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Gence Bölümü Bilim İşleri Başkan Yardımcısı, Filoloji Bilimleri Doktoru, Doçent.

E-mail: nizamicenter1141@gmail.com

ORCID İD: 0000-0002-7117-2163

Alıntı için: Mukhtarov, A. 2025. “A Study of Nizami Ganjavi and his Mesnevi ‘Makhzan Al-asrar’: Analysis, Theme, and Idea”. *Özbekistan: Dil ve Kültür* 3: 69-82.

eserlerinde millî aidiyetle ilgili dile getirdiği hususlar bugün de güneş kadar parlak, gökyüzü kadar açıktır. Ölümsüz “Hamse”sinde, millî kimliğiyle birlikte ele aldığı ve açıkladığı her bir meseleye, hangi dönemde kim tarafından müdahale edilmiş olursa olsun, uykusuz gecelerinin ürünü olan bütün mısraları onun milliyetini, mekânını ve dünya görüşünü tahrif etmeye asla imkân vermemiştir ve vermeyecektir. Zira Nizami Gencevî'nin eserlerinde dinî ve siyasî sınır tanımayan evrensel düşünceler, onun mensup olduğu Azerbaycan Türk kimliğinin ve mekân tuttuğu Azerbaycan'ın – özellikle Gence'nin – dünya ölçeğinde bir hitabıdır.

Büyük şair yalnızca yaşadığı ömür payının değil, ölümünden sonraki dönemlerin de ruhunu, mekânını ve şahsiyetini âdeta bir yol haritası şeklinde belirlemiştir:

*“Benim gizliliklerimi açıkça alıp götürseler,
Onları Buhara'ya kadar taşısalar da, (ash) Gence'dendir...”*

[İskendernâme 2011, 33].

İskendernâme mesnevisinin “Şerefname” bölümünde yer alan bu beyit, sekiz asır önce yazılmış olmasına rağmen tarihten günümüze ışık tutan en büyük delillerden biridir.

Daha önce kaleme aldığı *Sırlar Hazinesi* mesnevisinde de büyük mütefekkir, ileri görüşlülükle, henüz yaşadığı dönemde doğma şehri Gence'nin onun adıyla; kendi adının da doğma Gence'siyle bütünleştiğini beyan eder:

*“Benim Babilim, Harut'u yakan Gence'dir,
Benim Zührem, yıldızları aydınlatan hatıramdır...”*

[Sırlar Hazinesi 2011, 60].

Nizami Gencevî, ruhunu yansıttığı bu mısralarda yalnızca mekân kavramından hareket etmez; aynı zamanda mensubu olduğu Azerbaycan Türk kimliğiyle iftihar eder, bununla övünür. Hatta eski ve orta çağlarda Nizami Gencevî'nin adı Gence ile öylesine bütünleşmiş, öylesine uyum sağlamıştır ki, klasik mütefekkirler de çoğu zaman onun adını anmadan, değerli araştırmacı Prof. Nüşabe Araslı'nın da belirttiği gibi, kendisini “Gence üstadı”, “Gence hazinedarı”, “Genceli dâhi” olarak yad etmişlerdir.

Bütün bu tarihî ve çağdaş gerçekliği dikkate alarak Prof. Rüstem Aliyev şöyle yazmaktadır: “Nizami Gencevî'nin ‘olağanüstülüğü’ diye bir şey yoktur; Nizami Gencevî, gerçekliğin dâhiyane bir tezahürüdür. Böylesi bir dâhiliğin tam da Azerbaycan'da, Gence'de ortaya çıkması ise tarihî bir zorunluluktur.”

Azerbaycan halkının yetiştirdiği Nizami Gencevî, adını

yalnızca millî edebiyatımızın değil, bütün Doğu kültürünün ebedî sütunlarından biri olarak insanlık tarihine nakşetmiştir. Daha hayattayken eserleri edebî-estetik bir mucize olarak değerlendirilmiş, şairin şiiri özgünlüğüyle seçkinleşmiştir. Nizami, sözün kudretini derinlemesine idrak eden bir sanatkârdı. *Sırlar Hazinesi* eserinde bilgi ve kültürün gelişiminde belli kanunî uyumların hüküm sürdüğünü kaydetmiş ve yaratıcılıkla ilim arasındaki organik bağa dikkat çekmiştir. Onun edebî yenilikleri sonucunda Azerbaycan ve genel olarak Doğu şiiri yeni bir zirveye yükselmiştir. Bu sebeple ondan sonraki nesiller Nizami'yi edebî düşüncenin erişilmez ölçütü olarak kabul etmiş, kendi eserlerini büyük şairin yolunun devamı şeklinde görmüşlerdir.

Büyük düşünür 1141 yılında Gence'de dünyaya gelmiştir. Eserlerine dayanarak kesin olarak söyleyebiliriz ki, ilk eğitimini doğduğu şehir Gence'de almıştır. XII. yüzyılda Gence, Kafkasya'nın en önemli siyasî ve kültürel merkezlerinden biriydi. Burada faaliyet gösteren medreselerde yüksek seviyede dinî ve dünyevî ilimler okutuluyordu. Bu ortam, Nizami'nin bilgi edinmesi ve farklı alanlarda geniş bir dünya görüşü kazanması için elverişli bir zemin hazırlamıştır. *Hamse*'sinde şair kendi adını İlyas, babasının adını Yusuf, dedesinin adını ise Zeki Müeyyed olarak göstermektedir. Araştırmacılar, "Müeyyed" in dedesinin lakabı olduğunu, bu lakabın onun toplumsal itibarının ve yüksek saygısının göstergesi olduğunu düşünmektedir. Şair, eserlerinde yalnızca "Nizami" mahlasını kullanmıştır. Bu mahlas, "nizam-intizamlı söz" yani nazma bağlılık anlamını taşır. Bazı kaynaklarda onun "Nizameddin" veya "Cemaleddin" olarak da anıldığı kaydedilse de, bu hususta Nizami'nin eserlerinde hiçbir delil bulunmamaktadır.

Nizami'nin hayatına dair bilgiler büyük ölçüde onun şiirlerinden öğrenilmektedir. Şair, dayısı Hacı Ömer'i büyük bir saygıyla anmış, onun vefatını hayatında ağır bir kayıp olarak nitelemiştir. *Leylâ ile Mecnun* mesnevisinde betimlenen Selim Amirî karakterinin de şairin dayısına duyduğu sevgiden doğduğu düşünülmektedir. "Hacı" unvanı ise o dönemde devlet görevlilerine, nüfuzlu tüccarlara ve âlimlere verilen bir saygı unvanıydı. Bu sebeple, Hacı Ömer'in Gence'nin toplumsal ve kültürel hayatında önemli bir konuma sahip aydınlardan biri olduğu tahmin edilmektedir.

Nizami genç yaşlarından şair olarak tanınmış, eserleriyle saray çevrelerinin dikkatini çekmiştir. O, Derbent hâkimi Beybars ibn Müzaffer'e yazdığı şiirlerden dolayı değerli hediyelerle ödüllendirilmiştir. Hâkim, şaire ayrıca Afak adlı bir kadını da hediye

etmiş ve Nizami'nin ilk ailesi de bu kadınla kurulmuştur. Onların Muhammed adlı bir oğlu olmuştur (1174). Ancak Nizami "Hüsrev ü Şirin" mesnevisini yazdığı dönemde Afak artık hayatta değildi. Şair, hayatında iki kez daha evlenmesine rağmen Afak'ın hatırasını ömrünün sonuna dek kalbinde yaşatmış, bu kaybın hüznünü şiirlerinde defalarca dile getirmiştir.

Nizami, ömrünün sonuna kadar doğduğu şehir Gence'de yaşamış ve 12 Mart 1209 tarihinde burada vefat etmiştir. Bugün Gence'de onun mezarı üzerinde yükseltilen görkemli türbe, büyük sanatçının azametli hatırasını yaşatmaktadır. Şairin yaratıcılığı yalnızca Azerbaycan edebiyatının değil, aynı zamanda dünya kültürünün de incilerinden sayılmaktadır. Nizami'nin eserleri yüzyıllar boyunca defalarca çeşitli dillere çevrilmiş, büyük tirajlarla yayımlanmıştır. Azerbaycan'da ise onun hatırasına özel bir saygı gösterilmekte, yıldönümleri devlet düzeyinde kutlanmaktadır. Nizami Gencevî'nin 800., 840., 870. ve 880. doğum yıldönümleri geniş kapsamlı şekilde düzenlenmiş, bu etkinliklerde büyük sanatçının edebî ve felsefî mirası her yönüyle incelenmiştir.

Nizami Gencevî, edebî faaliyetlerine lirik şiirlerle başlamış olsa da, Azerbaycan, Doğu ve Batı edebiyatında mesnevi ustası olarak tanınmış ve şöhret kazanmıştır. Büyük düşünürün mesnevi sahasında usta oluşunu hem eserlerindeki anlamlardan hem de haleflerinin itiraflarından görebiliriz. Bu konuda büyük Azerbaycan şairi Essar Tebrizî şöyle yazmaktadır:

*"Bilirim ki, İsa nefesli büyük şair Nizami,
Bu üslupta mühürledi her sözü, her kelâmı"* [Muxtarov 2021, 46].

Essar Tebrizî'nin bu beytini, M. E. Resulzade'nin düşüncelerine istinaden mükemmel şekilde açıklayabiliriz: "Kendisinden daha iyi bir gül ağacı bulamayan şair, 'güllerini yalnızca kendi ağacından toplamıştır.' Hiç kimseden ödünç bir şey almamış, gönlü neyi dilemişse, yalnızca onu söylemiştir. 'Zamiri, yani tabiatı, Meryem ana gibi bakire iken hamile kalmıştır.' 'Âşık da, mâşuk da kendisidir.' Görüldüğü üzere, Essar Tebrizî de 'İsa nefesli' ifadesiyle ne büyük bir anlam gizlemiştir. Bu beytin açıklamasının devamını yine M. E. Resulzade'nin sözlerinde görmekteyiz: 'Söz söyleme büyüünde kemale erdiğinden Nizami, kendisine "gaybın aynası" denilmesiyle övünmektedir. Dili fesahat bakımından İsa mucizesinin sihrine sahiptir. Şiirin suyu onun arığından akmış ve avazı da kendi zamanında yükselmiştir.' Essar Tebrizî devam ederek şöyle yazmaktadır:

“Mesnevide o, eşsiz incelikler yarattı,
O üstadın mahareti mesneviyi yüceltti.
O, tefekkür meydanında at oynatırken,
Felek bile geri kaldı şairden bu meydanda” [Muxtarov 2021,
46].

Haleflerinin de belirttiği üzere, Nizami Gencevî'ye dünya çapında şöhret kazandıran ölümsüz “Hamse”si olmuşsa da, hiç şüphesiz onun yaratıcılığının temelini lirik divanı teşkil etmiştir. İlk araştırmacıların 20 bin beyit hacminde işaret ettikleri bu divanın maalesef günümüze yalnızca küçük bir kısmı ulaşmıştır.

Bu konuda Halil Rıza Ulutürk şöyle yazmaktadır: “Dahi şairin okuyuculara sunulan şimdilik son ‘Lirika’ kitabında onun kaleminden çıktığına şüphe olmayan 6 kaside, 135 gazel, 31 rubai ile birkaç kıta ve beyit yer almaktadır. Profesör Rüstem Aliyev’in Rusça sunumunda ise bu ‘Lirika’ hazineleri biraz daha daraltılmaktadır: 5 kaside, 60 gazel, 2 kıta, 8 rubai. Elbette, Nizami mirasının bütünüyle ortaya çıkarılması uğrunda mücadele devam etmektedir” [Ulutürk 1988, 4-5].

“Nizami divanı, çeşitli dönemlerde Türkiye’de, Orta Asya’da, Safevîlerin saray kütüphanesinde bulunmuş; ‘Nüzhetü'l-Mecâlis’ yazarı Cemaleddin Halil Şirvanî (XIII. yy.), ‘Âsârü'l-bilâd’ müellifi Zekeriyya Kazvinî (XIII. yy.), ‘Tezkiretü’ş-suarâ’ yazarı Devletşah Semerkandî (XV. yy.), ‘Sefîne-yi Saib’ antolojisinin sahibi Saib Tebrizî (XVII. yy.) bu divanı görmüş, ondan söz etmiş, yeri geldikçe örnekler vermişlerdir” [Yusifov 1968, 8]. Nizami, “Mahzenü'l-esrar” (“Sırlar Hazinesi”) adlı eserinde şöyle yazmaktadır:

*İlimsizlikle bayrak açan her sözün –
Benim sözüm dahi olsa, üstünü çiz.
Eğer ben söz bahçesini yenilemeseydim,
Onları şehir şehir göndermezdim.
Bu tür sözün ayağını bağladı,
Bütün çevre (ülkeler) elimin altındadır.*

Demek ki, onun kendi sözlerinden de anlaşıldığı üzere, Nizami Gencevî “Sırlar Hazinesi” eserini yazana dek Divan şiirleri, kaside ve gazelleri çevre bölgelere yayılmıştır. Şairin Divanı’nın sonraki akıbeti hakkında kesin bilgi elde edebilmek için birçok meselenin aydınlatılması gereklidir [Allahverdiyeva 2024, 7].

Sevindirici bir durumdur ki, Xəlil Rza Ulutürkün yukarıda vurguladığı “Nizami mirasının tam olarak ortaya çıkarılması uğrunda verilen mücadele devam etmektedir” tezi günümüzde meyvesini

vermektedir. Nizami araştırmacısı Zəhra Allahverdiyeva şöyle yazmaktadır:

“XXI. yüzyılın başlarında Nizami Gencev’inin Türkçe *Divan*’ının yazma nüshasının, Mısır Hıdiviye Kütüphanesi’nde Fəxrtac Şems Vaizi tarafından suretinin elde edilmesinden sonra, bu sorunun araştırılması genişletilmiştir. İnan’da Sədyar Vəzifə-Eloğlu, Hüseyn Şerqi Soytürk, Barat Zəncani, Hüseyn Məhəmmədzadə Sadiq; Amerika’da Bağban Kerimi gibi bilim insanları tarafından başlatılan çalışmalar, Bakü’de de Nizami Xudiyev, Azadə Rüstəmov, Əlyar Səfərli, İsa Həbibbəyli, Vaqif Arzumanlı, Pərviz Kazımı, Sənan İbrahimli ve diğer seçkin bilim insanların emekleriyle devam ettirilmiştir.

Şimdiye dek Azərbaycan’da faaliyet gösteren nizamişinas araştırmacılar, bizatihi bizler de, Nizami Gencev’inin Türkçe *Divanı* üzerine yalnızca Sədyar Vəzifə-Eloğlu tarafından yapılan transkripsiyon temelli çalışmalara dayanarak fikir yürütmək zorunda kalmıştık. Yazma nüshanın elimizde bulunmaması sebebiyle bazı kelimelerin ve tamlamaların doğru okunmaması, şiiriyetin bozulması gibi durumlar sağlıklı kanaatlere ulaşmamızı engellemiş, *Divan* üzerinde verimli araştırmalar yapmayı imkənsiz kılmıştır.

2023 yılı Aralık ayında Azərbaycan Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı’nın girişimiyle Nizami Gencev’inin *Divan*’ının Hıdiviye nüshasının sureti Bakü’ye getirilmiş ve ilgili kurumlar tarafından incelenmek üzere Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi’ne gönderilmiştir. AMEA’nın başkanı, akademisyen İsa Həbibbəyli, Nizami Gencev’inin *Divan*’ının yazma nüshasını değerlendirmek üzere birkaç araştırmacı bilim insanına, aralarında bana da olmak üzere, sunmuştur” [Allahverdiyeva 2024, 7].

Tüm bunlar bir kez daha kanıtlamaktadır ki, Nizami Gencev’i *Sırlar Hazinesini* kaleme almadan önce birkaç yıllık bir edebî yol kat etmiştir, “*Sırlar Hazinesi*”, Doğu edebiyatında yeni bir sayfa açmıştır. Şairin dinî-felsefî, toplumsal-siyasal ve ahlaki düşüncelerini ifade eden bu eserde dinî görüşler önemli bir yer tutsa da, onun sonraki mesnevilerinde görölen derin hümanist fikirlerin temel yönleri ilk kez burada ortaya konmuştur [Araslı 1981, 12].

Nitekim Prof. Rüstəm Əliyev, Nizami Gencev’inin *Sırlar Hazinesi* mesnevisinde ortaya koyduğu fikirlerin doruk noktasına *İskendername* mesnevisinde ulaştığını ifade eder: “Nizami’nin özlemine çektiği ve tutkuyla yücelttiği uyumlu toplumun somut tasvirini *Sırlar Hazinesi*’nde vermemiştir; belki de eseri yazarken bu sorumluluğun üstesinden gelmeye hazır değildi. İdeal toplum

örneğini Nizami hayatının sonunda *İskendername*'de yaratabildi." [Əliyev 1981, 17].

Mesnevi yaratımının ikinci örneği olan *Hüsrev ve Şirin* mesnevisinde şair yalnızca *Məxzənül-əsrar*'ı değil, tüm eserlerini "sırlar hazinesi" olarak nitelendirir:

*Benim hazinem var Məxzənül-əsrar,
Boşuna çabanın ne anlamı var?
Ama yoktur bugün dünyada bir kişi,
Zevkten, eğlenceden uzak görünüşlü* [Gencevî 1981, 13].

"*Sırlar Hazinesi*" yalnızca bir poetik metin değil, aynı zamanda evrensel ideallerin, hümanist düşüncenin ve adalet arayışının şiirsel manifestosudur. Nizami Gencevî bu eserde insan vicdanının sesini, hakkın kudretini ve zulümle uzlaşmaz tutumu öne çıkarır. Eserin sanatsal yapısı, çeşitli toplumsal-manevî çatışmalar üzerine kurulmuştur ve her bir karakter bu çatışmaların farklı boyutlarını yansıtır.

Eserde adaleti savunan zahid karakteri, kararlı duruşuyla öne çıkar: O, ölüm korkusunu dahi göze alarak hükümdarın karşısında gerçeği söylemeyi ahlaki bir borç kabul eder. Nizami, bu karakter aracılığıyla gerçek bilgelik anlayışını, zalim karşısında bile hakikati dile getirebilme cesaretinde bulur.

Diğer taraftan Sultan Sancar'a cesurca itiraz eden yaşlı kadın, yalnızca bireysel bir karşı çıkışın değil, halk iradesinin edebî ifadesidir. Onun sözlerinde hem analık bilgeliği hem de toplumsal adalet talebi yansır. Böylece kadın figürü, sosyal etkinliğin ve ahlaki direncin sembolüne dönüşür. Eserdeki bilge vezir de özel bir dikkat gerektirir. Baykuşların diliyle dile getirdiği düşüncelerinde, hükümdarların ilgisizliğini ve imar işlerine kayıtsızlıklarını keskin biçimde eleştirir. Bu karakter, devlet yönetiminde adaletin, halk refahının ve doğru siyasetin gerekliliğini vurgular.

Hacı karakteri ise bireysel-manevî saflığın ve toplumsal dürüstlüğün ifadesidir. Haram kazanç peşinde koşanların gerçek yüzünü ifşa eder ve insanları manevî arınmaya çağırır. Böylece Nizami, bu figür aracılığıyla helal emeğin ve dürüst yaşam biçiminin üstünlüğünü onaylar. Tuğla kesen ihtiyar ise halk emeğinin, sade insanın onur ve yiğitliğinin sembolüdür. Onun deneyimi ve hayat felsefesi gençlere örnek olarak sunulur: Gerçek değer, mal-mülk bolluğunda değil; insanın helal emeğinde ve onurlu yaşamında gizlidir.

Eserin merkezinde yer alan lirik kahraman, tüm bu karakterleri birleştiren fikir hattını temsil etmektedir. Kahraman,

yalnızca halka hizmet etmeyi, hakikati savunmayı ve manevi saflığı korumayı varlığının temel ilkesi olarak benimsemektedir.

Sırlar Hazinesi, insan ile iktidar, hak ile zulüm, vicdan ile tamah arasında süren mücadeleyi poetik bir şekilde aydınlatır. Farklı karakterlerin somutlaştırdığı bu mücadele, Nizami'nin hümanist bakışlarının zenginliğini ve çatışmaların çok katmanlı ve renkli doğasını ortaya koyar. Eser, edebi düşüncenin zirvesinde yer alan bir "vicdan mahkemesi" olarak hem döneminin hem de insanlık tarihinin adalet muhakemesini yansıtır.

Sırlar Hazinesi mesnevisinin yazımı, Nizami Gencevi'nin edebiyatında ve genel olarak dünya edebiyatında büyük bir edebi olay olması nedeniyle araştırmacılar eserin yazılma tarihi üzerinde ciddi şekilde durmuşlardır. Akademisyen Həmid Araslı ve Prof. Cəfər Cəfərov, Nizami Gencevi'nin bu mesneviyi 37 yaşında, yani 1178-1179 yıllarında kaleme aldığını belirtirken; Mübariz Əlizadə daha erken olarak 1170 yılının başlarını işaret eder; akademisyen Bertels ise 1173-1179 yılları arasında; Prof. Rüstəm Əliyev ise 1177 yılında yazıldığını ileri sürmektedir.

Prof. Xəlil Yusifli, *Sırlar Hazinesi*'nin yazılma tarihiyle ilgili görüşlerini şöyle ifade eder: "Nizami'nin ilk büyük hacimli eseri *Sırlar Hazinesi* mesnevisidir. Yakın ve Orta Doğu edebiyatında didaktik mesnevi türünün en değerli örneği olan bu eser, büyük şairin epik şiir alanındaki ilk yazınsal deneyimidir. Eser, hicri 570 yılında kaleme alınmıştır; Miladi takvime göre 1174-1175 yıllarına karşılık gelmektedir. *Azərbaycan Edebiyatı Tarixinin* birinci cildinde (Bakü, 1960) mekanik bir hata sonucu eserin 1170 yılının başlarında yazıldığı belirtilmiştir. Ne yazık ki, bu mekanik hata sonradan yazılan tüm eserlerde ve ders kitaplarında tekrarlanmıştır. Poemadaki

*Beş yüz yetmiş yıl oldu, kalk, uyan,
Güneş doğdu, meclise gel durmadan*

beyti ve diğer bazı unsurlar, eserin 1174 yılı Ağustos'undan 1175 yılı Temmuz'una kadar olan dönemde yazıldığını doğrulamaktadır. Bazı yazma nüshalarda eklenen beyitler dikkate alındığında, eser 30 Eylül 1176 tarihinde tamamlanmıştır. Bu, muhtemelen eserin yazılmasından kısa bir süre sonra kopyalanan nüshalardan birinin tarihidir" [Yusifli 2004, 7-8].

Azərbaycan edebiyatının benzersiz siması Nizami Gencevi'nin ilk poetik örneğini Sənai Qaznavi'nin ünlü *Hədiqətül-həqiqə* eserine nazire olarak yazması, edebî bir tesadüf değil; aksine büyük geleneğin devamı ve edebî mirasa yaratıcı bir yaklaşımın göstergesidir. Bu adım, Nizami'nin kendisinden önceki hümanist şiir deneyimini

derinlemesine öğrenip özüyle bütünleştirdiğini ve söz konusu geleneğe kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Şair, sefeinin eserine göndermede bulunan bir ad seçerek, kendi eserinde de aynı ideya-estetik düzlemde söz söyleme niyetini ortaya koymuş, bazı felsefi görüşleri paylaşmıştır. Ancak Nizami yalnızca onaylamakla yetinmemiş; çeşitli konu ve hikâyeleri özgün bir biçimde işleyerek yenilikçi bir yaklaşım sergilemiştir. Bu durum, onun mevcut geleneği körü körüne taklit etmediğini, aksine edebî düşünceyi yeni içerik ve biçim arayışlarıyla zenginleştirdiğini göstermektedir.

Örneğin, “Sultan Mahmud ve kadı” ile “Sultan Sancar ve kadı” hikâyelerinin karşılaştırılması, Nizami'nin edebî diyalog yöntemini açık bir şekilde ortaya koyar. O, Sənai'nin öne sürdüğü etik ve toplumsal yaklaşımlara yanıt niteliğinde yeni bir edebî ortam yaratır, hikâyeye farklı bir bakış getirir ve insanın manevi değerlerini daha derin biçimde aydınlatır. Bu yaratıcı yaklaşım, Nizami'nin yalnızca kendi döneminde değil, genel olarak Doğu şiirinin gelişiminde de yenilikçi bir konum aldığını doğrular. Böylece, onun ilk mesnevisinin Sənai mirasıyla ilişkisi hem geleneğe bağlılığın hem de edebî-felsefi düzlemde tartışmacı ve bağımsız yaklaşımın somut örneği olarak değerlendirilmelidir.

Nizami Gencevî'nin ideali, tüm insanlığa ve insana olan sevgidir. Evreni ve insanlığı sevmek, bireyi sevmekle başlar. Bireyi sevmeyen insan, insanlığı ve milleti de sevemez. Bu yüksek amaçlara ulaştığı için, yeteneksizlerin kaleminde eğlenceye ve övgüye dönüşmüş şiir, Nizami ilhamında yeniden doğmuş ve ebediyet kazanmıştır. Dahi mütefekkir, kendisinden önceki saray edebiyatının çoğu zaman sadece bir avuç hükümdara, padişahlara ve servet sahiplerine hizmet eden büyüünü kırmış, şiiri halkın kullanımına açmış ve sonuç olarak insan merkezli bir şiir ortaya koymuştur. Bu özellikleri nedeniyle, dünya filozofları, mütefekkirleri ve doğu araştırmacıları Nizami Gencevî'nin şiirini devrimci bir şiir olarak nitelendirmişlerdir. Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Şairi ve edebiyat araştırmacısı Xəlil Rza Ulutürk, *Bədii Sözün Tanrısı* makalesinde şunları yazmaktadır:

“Sırlar Hazinesi”ni tercüme edip bitirdikten sonra anladım ki, Nizami Gencevî için başlıca mesele insan uğruna verilen mücadeledir. İnsan uğruna verilen mücadele, onun tüm eserlerinden, yağmur sonrası gökyüzünde beliren gökkuşağı gibi geçip gitmektedir. Nizami Gencevî'ye göre insan dünyanın en şerefli varlığıdır. Diğer varlıklardan farklı olarak Allah ona akıl vermiştir. Bu nedenle o bahtiyardır ve tüm yaratılmışların hayatından sorumludur. Zira insan, bu canlı-cansız

yaratılmışlardan bağımsız yaşayamaz.” (Ulutürk, X.R., 1988, s. 78).

Yazar, Nizami Gencevî'nin *Sırlar Hazinesi* mesnevisinden alıntılıdığı aşağıdaki beyitlerle düşüncesini desteklemektedir:

*Ey gökler kadar yüce, değerli insan!
Nazını çeker bu yer, bu gök, bu kainat.
Hiç haberin var mı sesin nereye ulaşır?
Zannettiğinden çok daha yüce yerlere!
Sen dünya çayırında biraz zayıf, nefes darlığı olan birisin,
Ama en çevik ceyran bile seninle yarışamaz.
Tüm canlı yaratıklar senin askerindir,
Onlar ağlarına takılmış kuşlar, kafes kuşlarıdır.
Üstlerinde sen hüma kuşu gibisin,
Yerinde otur, az ye, onları incitme [Ulutürk 1988, 78].*

Nizami Gencevî'nin *Sırlar Hazinesi* mesnevisi Doğu'da büyük bir yankı uyandırmış ve Doğu'nun önde gelen mütefekkirleri eserine yanıtlar yazmışlardır. Akademisyen Həmid Araslı şöyle yazar:

“*Sırlar Hazinesi*'ne yazılmış yanıtların tamamı, Nizami Gencevî'nin yazdığı eserler gibi makalelerden oluşmakta ve yapısal olarak da Nizami'ye benzemektedir. Hatta bu eserlerin adları da Nizami'nin eserleriyle kafiyevidir” [Araslı 1981, 12].

Bu tür eserler arasında *Mətləül-ənvər*, *Rövzətül-ənvər*, *Məşhədül-ənvər*, *Məzhərül-əhrar*, *Töhfətül-əhrar*, *Mənzərül-ənvər*, *Heyratül-əbrar* ve *Mənzərül-ənvər* sayılabilir. Şarkın büyük mütefekkirleri olan Emir Hüsrev Dehlavi, Abdülrahman Cami ve Ali Şir Nevâî gibi isimler, Nizami Gencevî'nin fikirlerinin yayılmasında önemli rol oynamış ve Nizami etkisiyle kaleme aldıkları eserler için birçok nazire üretmişlerdir.

Özbek edebiyatında Nizami'ye yazılan ilk yanıtlar arasında XIV. ve XV. yüzyıl başlarında Heydər Həzmî'nin ismi öne çıkar. Həzmî, Özbekçe yazdığı eserinin önsözünde şöyle belirtir:

“O zaman çok heyecanlıydım. Nizami Gencevî merhametli elleriyle kapıyı açıp içeri girdi. Ayaklarına kapandım. Lütf ile elimden tutup kaldırdı ve ‘Dur!’ dedi. Bugün, zaman Türklerin zamanıdır. Yüksek sesle türkçe söyle! Sazını akort et, sevgiyle kopuzunu eline al, türk ezgisi yarat! Şiirde benim yolum hoş ve gül gibi faydalıdır. Ben yazdığım çizgiyle kalemimi kullanayım! Ben geçmişe adım atayım!” [Araslı 1981, 14].

Görüldüğü üzere, Nizami Gencevî “Benim yolumla git” demektedir. Bu yol, dahi Nizami'nin kendi ulaştığı ve sonrasında insanlığa, Türk dünyasına ve Müslüman alemine miras bıraktığı özel ilahi nizamı temsil eden bir yoldur. Akademisyen Rafael Hüseyinov'un

ifadesiyle bu yol, birleştirici, kavuşmayı sağlayıcı ve dayanışmayı teşvik eden bir yoldur [Hüseynov 2021, 327].

Nizami Gencevî ile hayali bir karşılaşma, büyük Özbek şairi ve mütefekkeri Ali Şir Nevâî'nin eserlerinde de görülür. Nevâî, Nizami Gencevî ile hayali karşılaşmasını *Xəmsə*'nin sonunda tasvir etmiş ve Nizami'nin *Məxzənül əsrar* mesnevisinden etkilenecek kalemeye aldığı *Heyrətül-əbrar* mesnevisinde Nizami'nin yolundan gitmiştir.

Nizami Gencevî'nin *Məxzənül əsrar* mesnevisi, Osmanlı edebiyatında da büyük etki yaratmış ve bu alanda birçok nazire üretilmiştir.

"Nizami-i Gencevî'nin *Mahzenü'l Esrâr*'ı, hem Fars hem de Türk edebiyatında birçok nazireye konu olmuştur. Nazire, edebiyat sözlüklerinde, 'bir şairin manzum bir eserine, başka bir şairin aynı vezin ve kafiyede yazdığı benzer şiir' olarak tanımlanır. Nizami-i Gencevî'nin bu dini ve ahlaki içerikli mesnevisi Osmanlı sahasında da büyük önem görmüş; esere hem Türkçe hem Farsça birçok nazire yazılmış ve hatta nazire yazmak bir gelenek hâline gelmiştir. Bu nazirelerden bazıları şunlardır: Ali Şir Nevâî (ö. 906/1501) – *Heyrətül-əbrar*; Bursalı Rahmî (ö. 975/1567-68) – *Gül-i Sad-Berg*; Taşlıcalı Yahya (ö. 990/1582) – *Gülşen-i Envâr*; Bursalı Cinânî (ö. 1004/1595) – *Riyazü'l Cinan*; Nev'izâde Atâî (ö. 1045/1635) – *Nefhatü'l Ezhâr*; Âli Mustafa Efendi (ö. 1008/1600) – *Tuhfetü'l Uşşâk*. Bu geleneğin halkalarından biri de, X/XVI. yüzyılda Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hâkimiyeti altındaki Bağdat'ta yaşamış olan şair Şemsî Bağdâdî tarafından kaleme alınan *Manzar-i Ebrâr* mesnevisidir" [Karakütük 2024, 27].

Akademisyen Həmid Araslı da, Nizami Gencevî'nin *Sırlar Hazinesi*'nin Türk edebiyatındaki etkisini ve araştırılmasını ele alırken şöyle yazar:

"*Sırlar Hazinesi* eseri Türk okuyucular tarafından da büyük bir sevgiyle karşılanmıştır. XIV. yüzyılda tanınmış Türk şairi Gülşehrî, kendi eseri *Məntiqü't-Teyr*'de İran-Tacik şairi Sâdî Şirâzî'nin (1184-1295) diliyle Nizami'nin *Sırlar Hazinesi*'ni ölümsüz bir sanat eseri olarak çok yüksek bir takdirle değerlendirmiş ve bu bağlamda eser yazan önemli Doğu şairlerinin adlarını zikretmiştir" [Araslı 1981, 14].

XVI. yüzyılda Yəhya Bey'in *Gülşenül-əнвар* ve *Gəncineyi-raz* eserleri de Nizami Gencevî'nin *Sırlar Hazinesi* mesnevisine nazire niteliğindedir. *Sırlar Hazinesi*, 1594 yılında Türk şairi Şem tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yorumlanmıştır [12-13].

Xulasa

Günümüz Türk akademisyenleri, aydınları ve okuyucuları Nizami Gencevî'yi yeniden tercüme etmekte, okumakta ve araştırmaktadır. XX. yüzyıl Türk akademisyeni Nuri Gencosman, *Məxzənül əsrar* mesnevisini nesir hâlinde Türkçeye aktarmıştır.

En güncel dönem açısından ise, Türkiye'deki Azərbaycan Büyükelçiliği'ne bağlı Azərbaycan Kültür Merkezi'nin projeleri ve desteğiyle, *Sırlar Hazinesi* mesnevisi Atatürk Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Nimet Yıldırım tarafından Türkçeye çevrilmiş ve *Dərgah* yayınevi tarafından basılmıştır.

2019 yılında Azərbaycan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından yürütülen "Azərbaycan Kitaplarının Dünyada Tanıtılması Projesi" kapsamında, Yurtseven Şen Nizami Gencevî'nin *Xəmsə*'sində yer alan eserlerden biri olan *Sırlar Hazinesini* modern Türkiye Türkçesine uyarlamıştır. Bu yayımlama, Xəlil Rza Ulutürk'ün Azərbaycan Türkçesine yaptığı çeviri esas alınarak hazırlanmış ve İstanbul'da Zengin Yayıncılık tarafından basılmıştır.

Nizami Gencevî'nin *Sırlar Hazinesi* eserinin Azərbaycan Türkçesine yapılan ilk filolojik çevirisi tanınmış akademisyen Prof. Rüstəm Əliyev tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra, eserin edebi-poetik ruhunu ana dilimizde daha eksiksiz yansıtmak amacıyla XX. yüzyılın önde gelen şair ve edebiyatçıları – Süleyman Rüstəm, Abbasəli Sarovlu, Xəlil Rza Ulutürk, Xəlil Yusifli ve Mir Cəlal Zəki – mesneveyi poetik olarak çevirmiş ve edebiyat ortamına kazandırmışlardır.

Bu çeviriler yalnız metni Azərbaycan okuyucusuna anlaşılır hâle getirmekle kalmamış, aynı zamanda Nizami şiirinin estetik zenginliğini, edebi betimleme inceliklerini korumak ve milli edebiyat geleneğiyle bütünleşik bir şekilde sunmak açısından önemli bir değer taşımaktadır. Böylelikle, hem filolojik hem de poetik çeviriler birbirini tamamlayan bilimsel-edebi bir olgu olarak, klasik mirasın Azərbaycan'da incelenmesi ve geniş okuyucu kitlesine ulaştırılması sürecinde önemli bir aşama teşkil etmiştir. Belirttiğimiz akademisyenlerden Prof. Xəlil Yusifli ise *Sırlar Hazinesi* mesnevisini Nizami Gencevî'nin yazdığı vezin ve bahrine uygun olarak ilk kez Gence'de tercüme edip yayımlamıştır.

Ədəbiyyat

Arashı H. 1981. *Sırlar Xəzinəsi*. Bakı, "Elm". Ön söz.

Allahverdiyeva, Z. 2024. "Ədəbiyyat" qəzeti. 05.11. səh-7.

Əliyev, R. 1981. "Nizami Gəncəvi və onun "Sırlar xəzinəsi" poeması", Bakı, Yazıçı Ön söz. Səh-17.

Nizami Gəncəvi. 2011. *Sirlər Xəzinəsi*. Gəncə: Elm və təhsil.

Nizami Gəncəvi. 2011. *İsgəndərnamə*. Gəncə: Elm və təhsil.

Hüseynov, R. 2021. "Xalqları və millətləri birləşdirən Nizami Gəncəvi ülgüləri". *Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqatlarda*. Bakı: Elm və Təhsil.

Karakütük, S. 2024. "Osmanlı sahasında yazılmış bir Məhzanü'l Esrar naziresi: Şemsii Bağdadinin Manzar-i ebrar mesnevisi", *Doğu araştırmaları* 1: 27.

Muxtarov, Ə. 2021. *Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda*. Gəncə: Elm və təhsil.

Ulutürk, X.R. 1988. "Bədii sözün tanrısı". "Nizami Gəncəvi-lirika, "Sirlər xəzinəsi", "Şərəfnamə". Ön söz. 4-5. Bakı: Yazıçı.

Yusifov, X. 1968. *Nizaminin lirikası*. Bakı: Elm.

Yusifli, X. 2004. "Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması". "Sirlər xəzinəsi". Ön söz. Bakı: Lider.

A Study of Nizami Ganjavi and his Mesnevi 'Məhzan Al-asrar': Analysis, Theme, and Idea

Alımukhtar Mukhtarov¹

Abstract

Although more than 800 years separate us from the time in which Nizami Ganjavi lived and composed his works, the themes he addressed regarding his national identity remain as bright as the sun and as clear as the sky even today. In his immortal *Khamsa*, regardless of who attempted to intervene in different periods, the verses – born of his sleepless nights – did not and will not allow the distortion of his nationality, homeland, or worldview. This is because Nizami Ganjavi's works, with their universal reflections that transcend religious and political boundaries, are in fact the voice of the Azerbaijani Turkic people and of Ganja, the city that was his homeland and cultural space.

Although Nizami Ganjavi began his literary career with lyrical poems, he became renowned in Azerbaijani, Eastern, and Western literature as a master of the *mathnawi* form. His status as a great master of *mathnawi* poetry can be observed both in the meanings contained in his works and in the recognition by his successors. *The Treasury of Mysteries* opened a new chapter in Eastern literature. Although religious-

¹ *Alımukhtar Mukhtarov* – Associate Professor, Deputy Chair for Scientific Affairs Azerbaijan National Academy of Sciences-Ganja Branch PhD in Philology.

E-mail: nizamicenter1141@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7117-2163

For citation: Mukhtarov, A. 2025. "A Study of Nizami Ganjavi and his Mesnevi 'Məhzan Al-asrar': Analysis, Theme, and Idea". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 69-82.

philosophical themes occupy a significant place in this work, several of the core humanist ideas that he would later elaborate in his subsequent epics are introduced here for the first time.

Key words: *Nizami Ganjavi, Khamsa, Makhzan al-Asrar, mathnawi.*

References

- Arashlı H. 1981. *Sirlər Xəzinəsi*. Bakı, "Elm". Ön söz.
- Allahverdiyeva, Z. 2024. "Ədəbiyyat" qəzeti. 05.11. səh-7.
- Əliyev, R. 1981. "Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması", Bakı, Yazıçı Ön söz. Səh-17.
- Nizami Gəncəvi. 2011. *Sirlər Xəzinəsi*. Gəncə: Elm və təhsil.
- Nizami Gəncəvi. 2011. *İsgəndərnamə*. Gəncə: Elm və təhsil.
- Hüseynov, R. 2021. "Xalqları və millətləri birləşdirən Nizami Gəncəvi ülgüləri". *Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqatlarda*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Karakütük, S. 2024. "Osmanlı sahasında yazılmış bir Mahzenü'l Esrar naziresi: Şemsii Bağdadının Manzar-i ebrar mesnevisi", *Doğu araştırmaları* 1: 27.
- Muxtarov, Ə. 2021. *Nizami Gəncəvi obrazı bədii ədəbiyyatda*. Gəncə: Elm və təhsil.
- Ulutürk, X.R. 1988. "Bədii sözün tanrısı". "Nizami Gəncəvi-lirika, "Sirlər xəzinəsi", "Şərəfnamə". Ön söz. 4-5. Bakı: Yazıçı.
- Yusifov, X. 1968. *Nizaminin lirikası*. Bakı: Elm.
- Yusifli, X. 2004. "Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması". "Sirlər xəzinəsi". Ön söz. Bakı: Lider.

Charlz Riyoning sharqshunoslik faoliyati

Ozoda Tojiboyeva¹

Abstrakt

Sharq adabiyotining nodir manbalari Yevropa davlatlari fondlarida saqlanishi yaxshi ma'lum. Turli yo'llar bilan borib qolgan bu nodir manbalar xorijda ko'plab sharqshunoslarning yetishib chiqishiga zamin yaratgan. Turkiy adabiyot manbalarini o'rgangan xorij olimlarining har biri fan rivojiga katta hissa qo'shganlar. Bu fondlarda eng ko'p tarqalgan Alisher Navoiy asarlari manbalarini tavsiflash, ilmiy o'rganish ham fransuz, nemis, ingliz, rus olimlari tomonidan ilk bora amalga oshirilgan. Turkiy adabiyotning Buyuk Britaniyadagi manbalari va ularning o'rganilishi tarixi ham alohida tadqiqot mavzuyini taqozo etadi. XIX asrda forsiy va turkiy adabiyot manbalarini dunyoga ma'lum qilgan ingliz olimi Charlz Riyoning ilmiy faoliyati alohida diqqatga sazovor. Olim Britaniya muzeyidagi manbalarni tavsiflash orqali o'rta asrlar Sharq adabiyoti, tarixini Yevropa xalqlariga tanitishga katta hissa qo'shgan. Bugun sharqshunoslik, turkologiya sohasida manbalar bilan ishlaydigan har bir tadqiqotchi olimning tavsiflariga murojaat qiladi. Ayniqsa, noyob manbalarning batafsil izohi olimlar uchun qulaylik yaratadi.

Maqolada ingliz sharqshunos olimi Charlz Riyoning ilmiy faoliyati haqida ma'lumot beriladi. Olimning forsiy va turkiy adabiyot manbalari tavsifidagi prinsiplari belgilangan. Tavsiflardagi yondashuvlari, mulohazali fikrlari fanda davom etib kelgan bahslar bilan mushtarak ekanligi ko'rsatilgan. Olim yaratgan har ikki kitobning fandagi ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: *manba, ingliz sharqshunosligi, katalog, tavsif, talqin, tarix.*

Kirish

Sharqning mazmunga boy adabiyoti o'z davridanoq G'arb olamiga kirib borgani, G'arblik olimlarda bu adabiyotni o'rganish uchun katta ishtiyoq uyg'otgani tarixdan yaxshi ma'lum. Yevropalik olimlar Sharqning buyuk forsiy shoirlari qatorida turkiy adabiyotni o'rganishda ham katta sa'y-harakat ko'rsatganlar. Temuriylar davri

¹ Tojiboyeva Ozoda Tohirovna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

Iqtibos uchun: Tojiboyeva, O. T. 2025. "Charlz Riyoning sharqshunoslik faoliyati". *O'zbekistan: til va madaniyat* 3: 83-94.

adabiyoti vakillari ijodi, ayniqsa, Alisher Navoiy, Bobur adabiy merosini o'rganish borasida salmoqli ishlarni bajarganlar. Bunga turkiy adabiyot namunalarining dunyo kutubxonalari bo'ylab tarqalib ketgani, qirollik kutubxonalari fondlarida saqlanishi ham qulay imkoniyat bergan. Sharq uyg'onish davri adabiyotida muhim o'rin tutgan Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish o'z davridanoq boshlangan edi. Temuriylar davri kitobatchilik san'atini o'zida ifoda etgan Alisher Navoiy asarlari ko'plab davlatlarning fondlariga borib qolish tarixi ham alohida mavzuni taqozo etadi. G'arb olimlarining e'tiborini tortgan va ularning mashhur sharqshunos bo'lib yetishishlariga zamin yaratgan bu asarlar hozirda noyob manba sifatida qadrlanadi.

XIX asr ingliz sharqshunoslari orasida amaliy manbashunoslikni boshlab bergan ingliz sharqshunos olimi Charlz Riyoning faoliyatini o'rganish turkologiya, navoiyshunoslik tarixidagi muhim ma'lumotlarni asoslashga xizmat qiladi. Zero, Charlz Riyo tayyorlagan Britaniya muzeyidagi Sharqqa oid qo'lyozmalarning bibliografik tavsifi dunyo olimlari uchun muhim manba vazifasini bajarib kelmoqda. Charlz Riyo tartib bergan bibliografik xarakterdagi kitoblar G'arb ilm-fanini Sharq adabiyoti bilan tanishtirgan kitoblar sirasiga kiradi. Garchi Charlz Riyo tuzgan bibliografik manbalarga ko'p bora murojaat qilingan bo'lsa-da, alohida tadqiqot obyekti sifatida maxsus yoritilgan emas. Shunga ko'ra ingliz sharqshunosi Charlz Riyoning ilmiy faoliyati va manbalar tavsifidagi yondashuv tamoyillarini o'rganish ishning **dolzarbligini** belgilaydi. Tahlilga tortilgan har ikki forsiy va turkiy asarlar tavsifiga doir manbalar ilk bora to'liq o'rganilayotgani o'zbek adabiyotshunosligi, manbashunoslik yo'nalishlari kontekstida **yangiligi** bilan muhim ahamiyatga ega.

Sharq adabiyotining Britaniyadagi manbalari, ularni o'rgangan zabardast sharqshunoslar, jumladan, bibliografik kataloglari bilan fan rivojiga katta hissa qo'shgan Charlz Riyoning ilmiy faoliyatini yoritish **tadqiqotning maqsadi** hisoblanadi. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun bir qancha **vazifalar** belgilab olingan: 1. Charlz Riyoning ilmiy laboratoriyasi, sharqshunoslik, turkologiya sohasiga yetaklagan omillar, ilmiy izlanishlari doirasini yoritish. 2. Olim tuzgan Britaniya muzeyidagi kitoblar sharhiga oid bibliografik tavsiflarni tekshirish. 3. Tavsiflarda olimning ilmiy yondashuv prinsiplarini belgilash. 4. Manbalar tavsifidagi bahsli masalalarga muallifning bahosi, ta'rifini yoritish. 5. O'zbek manbashunosligida noyob sanalgan asarlar manbalarini ko'rsatib

o'tish. 6. Alisher Navoiy asarlari manbalariga doir ma'lumotlarni ochiqlash. 7. Mazkur kataloglarning fandagi o'rni va ahamiyatini yoritish.

Tadqiqot uchun **material sifatida** Charlz Riyo tomonidan Britaniya muzeyidagi turkiy va forsiy adabiyot manbalari tavsifiga doir kitoblari olindi [Rieu 1888, 1895]. Undagi ma'lumotlar olimning bergan sharhlari asosida o'zbek adabiyoti tarixi, manbashunosligidagi ma'lumotlar bilan qiyosiy tekshirildi.

Asosiy qism

Turkiy adabiyot dunyo adabiyotshunosligida katta Sharq adabiyoti maydonida o'rganilgani fanda ma'lum. G'arb olimlari e'tiborini tortgan Alisher Navoiy ijodi ilk bora fransuz olimlari Bartelemo d.Erbelo [B. d'Herbelot 1677], Silvester de Sasi [Silvestre de Sacy 1793], Pave de Kurteyl [Pavet de Courteille 1870, 562], nemis olimlari Martin Xartmann [Hartmann 1902], Herman Vamberi [Vamberi 1867, 359] tomonidan o'rganilgan bo'lib, bu borada ingliz olimlarining ham hissasi katta. Jumladan, Artur Lumley Davids [Davids 1832, 305], Alisher Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'at "Sanglox"ning ilmiy akademik nashrini tayyorlagan Jerard Kloson [Clauson 1960] va ko'plab olimlar fan rivojiga munosib hissa qo'shganlar. Amaliy manbashunoslikni boshlab bergan sharqshunoslar qatorida Gustav Flyugelning ham tadqiqoti fanda muhim o'rin tutadi [Flügel 1865, 323]. O'zbekistonda amaliy manbashunoslik, bibliografik tavsiflash ishlari ilk bora A.A.Semyonov tomonidan bajarilgan [Semenov 1925, 1935, 1940, 1956].

Olimning ilmiy faoliyatini yoritishda *biografik metoddan* olimning ilmiy laboratoriyasiga kirib borildi, sharqshunos sifatidagi yetilish bosqichlari tekshirildi. Bu bilan olimning ilmiy portreti shakllantirildi. Manbalarni tahlil qilish davomida matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo'nalishiga xos *tavsiflash, tasniflash* usullaridan foydalanildi. Manbalarning *matn tarixi* yoritildi. Charlz Riyoning manbaga yondashuvidagi ilmiy tadqiqot prinsiplari belgilab olindi.

Odatda, sharqshunos olim faoliyatini tekshirish badiiy asar yaratuvchisi bo'lgan ijodkor faoliyatini o'rganish singari qiziq va zaruriy vazifa emasdek ko'rinadi. Chunki inson tafakkurining oliy mahsuli sifatida e'tirof etilayotgan badiiy asar uni yaratgan ijodkor subyekti bilan o'rganiladi. G'oyaning tug'ilish joyi – ijodkor adabiy-estetik tafakkurining manbalari izlanadi. Badiiy adabiyotning rivojlanish qonuniyatlari, mezonlari, tanqidiy tahlili kabi keng

qamrovli masalalarni fanga olib kirgan olimlarning faoliyatida ham shaxsning fenomenal tayyorgarligi yotadiki, bu o'zgacha sezgi, anglam olamlari va uzluksiz mehnat bilan yuzaga chiqadi. Adabiyotshunoslarga tahlil uchun manbalarni aniqlab, badiiy matnni taqdim etadigan manbashunos-sharqshunoslarning natijadorligida esa til bilish, tarixni yaxshi o'zlashtirish, manbani o'qiy olish kabi bir qancha bilim va ko'nikmalar natijaga yetaklaydi. Mashhur sharqshunoslarning aksariyati yoshlikdagi yaxshi ta'lim, chuqur bilim, ko'p tillilik orqasidan kuchli sharqshunos bo'lib yetishganlar. Aynan fransuz, nemis, rus, ingliz sharqshunoslari bir paytning o'zida kamida 4 ta va 10 tagacha tillarni bilgani uchun ham fanda fundamental ishlarni bajara olganlar. Ular orqali fors, arab, turkiy adabiyot namunalari Yevropaga kirib borgan. Britaniya muzeyidagi manbalarni tavsiflash orqali butun Sharq adabiyoti, tarixini Yevropaga tushuntirib, tanishtirgan olim Charlz Riyoning mehnat faoliyatida ham ana shu tayyorgarlik yetakchi omil bo'lgan. Shunga ko'ra olimning tarjimaiy holiga ham qisqacha to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq.

Charlz Pyer Genri Riyo (Charles Pierre Henri Rieu, 1820 – 1902) 1820-yil Shveysariyaning Jeneva shahrida tug'ilgan. U dastlab Jeneva akademik universiteti, so'ngra Bonn universitetida mashhur ustozlar qo'lida tahsil oladi. Mashhur fransuz sharqshunosi Silvester de Sasining shogirdi Jean Humbertdan sharq tillarini o'rganadi. Sanskrit, nemis, arab, fors, turkiy tillarni chuqur o'zlashtiradi. Bonn universitetida (1843) arab shoiri Abul Ala hayoti, ijodi manbalari asosida nomzodlik ishini himoya qiladi. Parijdagi "Osiyo jamiyati" a'zoliciga saylanadi (1844). 1844-yilda Sankt-Peterburgga boradi, u yerda rus va nemis olimi, hindshunos Otton Nikolaevich Byotlingk (nem. Otto von Bötlingk; 1815 – 1904) bilan birgalikda sanskrit lug'atini (Hemakandra's Abhidhânakintâmani) nemis tiliga o'girish ustida ishlaydi. Lug'at matnini nashrga tayyorlash jarayonida Bodlean kutubxonasidagi noyob manbani olish uchun Oksfordga boradi va 1847-yildan Britaniya muzeyi Sharq qo'lyozmalari bo'limiga ishga kiradi. Oksford va Kembrijda professor lavozimida arab tilidan dars beradi. U Britaniya muzeyidagi 20 yillik faoliyati davomida Sharq qo'lyozmalarini kataloglashtirdi va bu yerdagi manbalarni ilk marta tartibga solgan sharqshunos bo'ldi. Riyo Sharq adabiyoti manbalarini jamlagan "Fors qo'lyozmalari katalogi" (4 jild, 1879-95) va "Turkiy qo'lyozmalar katalogi" (1888)ni tuzadi. Har ikki to'plam Sharq tarixi, adabiyotiga oid chuqur o'rganishlar natijasida yuzaga chiqqan. Keyingi davr sharqshunoslari o'z ishlarida Charlz

Riyoning mazkur kitobiga tayanadilar, har bir asarning Angliyadagi ilk tadqiqotchisi sifatida e'tirof etadilar.

Dunyodagi har bir noyob manbalarga ega fondlarning o'ziga xos boyish tarixi bor. Sharq adabiyotiga tegishli manbalar ko'pincha davlatlarning harbiy yurishlari, siyosiy faoliyati, tijorat maqsadlarida boshqa davlatlarga borib qolgani yaxshi ma'lum. Angliyaga ko'pgina kitoblar aksariyat Hindiston mustamlakasida, Eron davlati, Turkiya bilan aloqalari, harbiylar, amaldorlarning sayohatlari, diplomatik aloqalari orqali borib qolgan. Jumladan, Bodleandagi Jon Bardo Elliot fondi, Gore Ouseley, Uilyam Ouseley kabi shaxslarning nomlari bilan bog'lanuvchi to'plamlar o'sha shaxslar faoliyati bilan bog'liq.

Charlz Riyo Britaniya muzeyidagi 20 yillik faoliyati davomida kitoblarning to'liq va sharhli tavsifini yaratgan. Olimning bibliografik tasniflari bir qancha xususiyatlariga ko'ra alohida ilmiy qimmat kasb etadi:

1. Ko'rsatilayotgan manbaning eski o'zbek yozuvidagi nomi, muallifi, ko'chirgan xattot, yaratilgan davri aniq ko'rsatilgan.

2. Mazkur manbani ilk bora o'rgangan olimlarning tadqiqotlari ko'rsatilgan. Bu holat tadqiqotchi uchun qulaylik yaratadi. Qolaversa, bibliografik tavsifning ilmiy apparatini kuchaytirgan.

3. Ijodkor yashagan davr, hukmdorlar, davr tarixiga doir muhim ma'lumotlar aytib o'tilgan. Matndan eski o'zbek yozuvida parchalar berilgan, asar mazmuni esa ingliz tilida tushuntirilgan.

4. Tavsiflarda eng ko'p temuriylar davri juda yaxshi yoritilgan. Alisher Navoiy i hayoti va ijodiy merosi haqidagi keng va batafsil ma'lumot bergan. Ta'riflanayotgan asarlar va davrni yoritish uchun Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla' as-sa'dayn majma' bahrayn", Boburning "Boburnoma" asarlariga ko'proq tayangan.

Charlz Riyo tomonidan tuzilgan "Britaniya muzeyidagi forsiy tilli qo'lyozmalar katalogi" ("Catalogue of the persian manuscripts in the British museum", 1895)da jami 425 ta qo'lyozma haqida ma'lumot berilgan [Charles Rieu 1985]. Forsiy shoirlar qatorida Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkirasi haqida ham ma'lumot berib o'tadi. XVII asrda Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" (№104) tazkirasi fors tiliga Shoh Ali ibn Abdul Ali tomonidan ko'chirilgani, Din Muhammadxon davrida forsiy tilga e'tibor kuchaygani va shunga ko'ra Alisher Navoiy tazkirasini forsiy tilga o'girish ehtiyoji tug'ilgani haqidagi ma'lumotlarni berib o'tadi.

Turkiy adabiyot manbashunosligi uchun qimmatli bo'lgan "Turkiy qo'lyozmalar katalogi" ("Catalogue of the Turkish manuscripts in the British museum") 1988-yil Londonda nashr

etilgan. Katalog 6 bobga taqsimlangan. Katalogda Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalari 6-bobda – “Turkiylar yoki Sharqiy turklar” bo'limida berilgan 01, 263-302). Jumladan, leksikografiya qismida Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atlar “Abushqa”, “Sanglox”, “Maboni al-lug'at” ta'riflanadi.

“Turk nasri” qismida “Majolis un-nafois” tavsiflanib, eski o'zbek yozuvida asardan parchalar berilgan [Charles Rieu 1888, 273-274]. Tavsiflarda Navoiy chig'atoy shoirlari ichidan turkiy tilning ravnaqi yo'lida eng ko'p ijod qilgani, “Boburnoma”dagi ma'lumotga ko'ra Navoiy Hirotda tug'ilgan bo'lsa ham, lekin Farg'onaning bosh shahri Andijon shevasida ijod qilgani aytiladi. 8 ta majlisni tarixiy ma'lumotlariga qadar batafsil sharhlab, fransuz olimi F.Belin tomonidan tarjima qilingani eslatiladi. Qizig'i, Charlz Riyo ijodkorlar haqidagi ma'lumotlarga to'la tazkira ichidan Muhammad Solihga kengroq hamda Husayn Boyqaroga qisqaroq to'xtalib o'tadi. Muhammad Solihning Shayboniyxonga atab “Shayboniynoma” dostoni yozgani, uni Herman Vamberi nemis tiliga tarjima qilganini aytadi. Shuningdek, otasi Nursaidbek va bobosi Amir Shohmalik tarixi haqida ham ma'lumot berib o'tadi [Charles Rieu 1888, 274]. Ko'rinadiki, Charlz Riyo Muhammad Solih va temuriylar, shayboniylar haqida yaxshigina ma'lumotga ega bo'lgan. Muzeyda yana Muhammad Solihga nisbat beriluvchi “Tavorixi guzida nusratnoma” asari qo'lyozmasi (№3222) ham mavjud. Olim mazkur kitobni tavsiflash jarayonida qo'lyozmaning 40-sahifasida va matn oxirida Muhammad Solih ismi qayd etilgani, bu kitob olimlar tomonidan ham unga tamsil berilganini yozadi [Charles Rieu 1888, 276 – 280].

Shuningdek, Alisher Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat”, “Mahbub ul-qulub”, “Xamsa”, “Devon”i Navoiy” kabi asarlari manbalari tavsifida asarning yozilish sabablari, vaqti, tarixiy sharoit va shaxslar, asar mazmuni, xorijdagi tarjimalari va nashri kabi qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tadi. “Majolis un-nafois”ning 3 ta, “Mahbub ul-qulub”ning 1 ta, “Xamsa”ning 4 ta, lirik devonlarining 9 ta qo'lyozma nusxasi tavsiflangan. Alisher Navoiy asarlari uchun Mirzo Mehdixon tomonidan tuzilgan forsiy-turkiy lug'at – “Sanglox” qo'lyozmasi ta'rifida berilgan katta hajmdagi ma'lumotlar sirasida Navoiy asarlari haqida “Bobur xotiralari”da ham bor, deya qayd etadi [Charles Rieu 1888, 266]. “Majolis un-nafois” tavsifida Alisher Navoiy turkiy adabiyotda eng sermahsul ijodkorligi, mazkur ma'lumotlar Bobur asarida yoritilgani, Navoiy garchi Hirotda tug'ilib o'sgan bo'lsa-da, o'z asarlarida turkiy tildagi shevalardan foydalangani, Farg'onaning bosh shahri Andijon shevasida yozganini ta'kidlaydi

[Charles Rieu 1888, 273]. Shu o'rinda olim "Boburnoma"dagi "Mir Alisher Navoiyning musannafoti, bovujudkim, Hirida nash'u namo topibtur, bu til biladur", degan qaydlarini asos qilib ko'rsatadi. Ch. Riyo o'z ma'lumotlarini dalillash, ilmiy aniqligini kuchaytirish uchun "Boburnoma"ning Ilminskiy nashriga asoslangan, manbadan olingan o'rinlarni aniq ko'rsatib o'tgan. "Sab'ai sayyor" asari qo'lyozmasi tavsifida Husayn Boyqaroning o'g'li Badiuzzamonga tarbiyaviy nasihatlar qilgani, shahzoda haqida yana Bobur asaridan ma'lumot olish mumkinligini eslatadi [Charles Rieu 1888: 293]. Husayn Boyqaroning ikkinchi o'g'li Shohg'arib mirzo ta'rifi ham Fransua Belin tarjimasidagi "Majolis"da, Bobur asarida borligi, yana "Devoni Navoiy" tavsifidagi qaydlarda eslab o'tiladi. "Qisas ar-Rabg'uziy" asari qo'lyozmasi ta'rifida Rabg'uziyning tili Alisher Navoiy va Bobur tiliga nisbatan qadimiyligi, turkiy tilning fonetik xosliklari, arxaik qatlamlarini o'zida jamlagan til ekanligini aytadi [Charles Rieu 1888, 271]. Olimning yondashuvlariga ko'ra kitob turkiy tilli adabiyotning Yevropadagi manbalari, o'rta asr tarixi va turkiy adabiyotning xorijda ilk o'rganilishi, xususan, Navoiy ijodiga munosabati haqida ma'lumot beruvchi qimmatli manbadir.

"Turkiy qo'lyozmalar katalogi"da Boburning bitta asari – "Voqeoti Boburiy" manbasi tavsiflangan. "Devoni Husayniy" qo'lyozmasi ta'rifida Husayn Boyqaroning shaxsiyati, u haqidagi ma'lumotlar Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", Som Mirzo Safaviyning "Tuhfai Somiy", Boburning "Boburnoma" asarida, yana uning ayrim baytlari "Riyoz ush-shuaro", Velyaminov-Zernov nashrga tayyorlagan "Abushqa"da uchrashini aytadi [Charles Rieu 1888: 256]. Shu o'rinda Boburning "Boburnoma"da Husayn Boyqaroga bergan "Taxallusi Husayniy edi. Ba'zi baytlari yomon emastur, vale mirzoning devoni tamom bir vazndadur" degan fikrlarini ingliz tilida misol qilib keltiradi.

E'tiborlisi, Charlz Riyo bahsli fikrlarni ham qayd etib o'tishni ma'qul ko'radi. Sakkokiy devonini (№2079) ta'riflashda "Majolis un-nafois"dagi Navoiyning Samarqandda bo'lgani va Sakkokiy va Lutfiyning o'xshash g'azallari haqidagi fikrlarini keltiradi. Bu bilan ingliz kitobxoniga Sharq adabiyoti va adiblari haqida muayyan darajada tasavvurlar berishga erishadi. Bunday ma'lumotlar albatta adabiyotshunoslar e'tiborini tortishi tabiiy [Charles Rieu 1888, 284].

Yana bir noyob manba – Muhammad Shayboniyxonning yagona qasidasi kiritilgan to'plam bo'lib, unda o'zbek adabiyotida aksariyat kamyob nusxalari bor deb qaraluvchi asarlar jamlangan. Qo'lyozma 1509-yili (h. 914) Hirotda ko'chirilgan, 7914 raqam ostida

saqlanadi. To'plamda Shayboniyxonning "Bahr ul-ho'do" nomli qasidasi, Alisher Navoiyning "Hamsat ul-mutahayyirin", "Gul va Navro'z", "Maxzan ul-asror", Xo'jandiy "Latofatnoma"si, "Devoni Lutfiy", Amiriyy "Dahnoma"si, Said Ahmadning "Taashshuqnoma", Xorazmiy "Muhabbatnoma"si, Yaqiniy "O'y va yoy munozarasi", Ahmadiy "Tanbura" ("Sozlar munozarasi" nomi bilan berilgan), Yusuf Amiriyyning "Bang va chog'ir" asarlari kiritilgan [Charles Rieu 1888, 284 – 291].

Shayboniyxonning "Bahrul ho'do" asari tavsifida matn "Tangriga til birla ayg'il, ey ko'ngul, hamdu sano, /Kim, siposu shukr loyiqduranga bemuntaho" misralari bilan boshlangani, Shayboniyxon hayoti, ijodi, yurishlari, umri xotimasi haqida ma'lumot beradi. Shayboniyxon Boburning raqibi, Bobur uning she'riy iste'dodini kamsitgan, deya qayd etadi [Charles Rieu 1888, 285].

Charlz Riyo Sankt-Peterburgda ham ma'lum muddat faoliyat olib borgan, Sharq adabiyotini chuqur o'zlashtirgan. Uning asarlarga bergan ta'riflari ilmiy asosga ega bo'lib, bu o'sha davrga tegishli manbalarni o'zlashtirish natijasida yuzaga kelgan. Jumladan, 1888-yilda "Gul va Navro'z"ni Lutfiyniki deb berishi, "Maxzan ul-asror" muallifi haqidagi bahslarni bugungi fikrlar bilan qiyosiy tekshirish zarurati bor.

Mazkur noyob to'plam 1509-yili Hirotda ko'chirilgan. Bu paytda Hirot Shayboniyxon qo'l ostida edi. Qo'lyozmaning avvalida Shayboniyxonning "Bahr ul-ho'do" qasidasi berilishiga ko'ra u o'zbek xoni buyrug'i bilan ko'chirilgan bo'lishi mumkin. Bu manba Shayboniyxon qasidasi kiritilgan ilk manba ham deyiladi. Demak, Shayboniyxon turkiy adabiyot namunalarini ko'chirishga buyruq bergan. Qo'lyozmadagi faqat o'zbek adabiyotiga tegishli asarlar jamlanmasi ham bunga ishora qiladi. Manbalari noma'lumligicha qolgan noma va munozara janridagi asarlar mazkur to'plamga Hirotdagi kutubxonalardan ko'chirilgani aniq. Aynan ushbu to'plamga kirgani uchun ham ularning o'sha davrga oid matni to'liq saqlanib qolgan. Har holda bu davrda Hirotda temuriylar asos solgan adabiy maktab, xattotlik maktabi davomchilari bor edi. Shayboniyxon ularning imkoniyatidan foydalangan.

22b-sahifada "Hofiz Muhammad al kotib" tarzida qayd etilgani yoziladi. E'tibor beramiz, Hofiz Muhammad kotib Alisher Navoiyning shaxsiy kotiblaridan biri bo'lgan. Mazkur kotib haqida adabiyotshunos B.Rajabova Xondamirning "Makorim ul-axloq", "Xulosat ul-axbor" asarlaridagi ma'lumotlarga tayanib ma'lumot berib o'tgan [Rajabova 2022]. Navoiy kutubxonasida arab olamida Qur'oni karim nusxalarini

ko'chirish bilan mashhur bo'lgan xattot Yoqut al-Musta'sim ko'chirgan Qur'oni karim borligi, sahifalariga shikast yetgani, o'sha kunlarda Mavlono Shams Ma'ruf ko'chirgan nusxa Navoiyning qo'lga tushib qolgani va uni Xoja Hofiz Muhammadga bergani, so'ng olti xil xat turini biladigan, nasta'liq yozishda tengi yo'q bo'lgan Hofiz Muhammad sahifalarni osonlik bilan tiklagani aytiladi [Xondamir 2015, 136 – 137]. Demak, Husayn Boyqaro saltanati tugatilgandan so'ng bu madaniy muhit vakillari Shayboniyxon qo'lida qolgan. Shayboniyxon qasidasining birinchiga qo'yilishi ham bejiz emas. Umuman, kitobning Alisher Navoiyning shaxsiy kotibi Hofiz Muhammad kotib tomonidan ko'chirilgani muhim ma'lumot. Yana Ubaydiy devonining (№7907) Sultonali Mashhadiy ko'chirgan qo'lyozmasida ham Hirotning o'zbek xonlari tomonidan bosib olinishi voqeasiga doir tarixiy ma'lumotlarni qayd etadi [Charles Rieu 1888, 300].

Xulosa

Charlz Riyo Sharq adabiyoti manbalarini XIX asrdayoq kataloglashtirgan va ingliz tilida izohlari bilan dunyoga tanitishda katta hissa qo'shgan olim sifatida e'tirofqa sazovor. Dunyo tarixida sharqshunoslikka hissa qo'shgan olimlarning aksariyati ko'p tilli bo'lgani va o'zi o'rgangan millat adabiyotiga katta muhabbat bilan yondashgani kuzatiladi. Charlz Riyoning ilmiy laboratoriyasiga xos kuzatishlar uning yutuqlari tinimsiz mehnat natijasi ekanligini ko'rsatadi.

Charlz Riyo tavsiflarini shunchaki kitob haqidagi qisqa ma'lumot deb bo'lmaydi. Ulardagi Sharq, xususan, turkiy adabiyotning o'rta asriga xos ma'lumotlar o'sha davr ijtimoiy-siyosiy holati, tarixiy shaxslar, asarning yozilishiga zamin yaratgan muhit, adabiy jarayon haqida tasavvur bera oladi. Bunday batafsillik o'z davrida Yevropani Sharq bilan tanishtirishda muhim vosita vazifasini o'tagan. Ikkinchidan esa, Yevropadagi manbalarni ko'rish imkoni bo'lmagan adabiyotshunoslar uchun Britaniya muzeyi sirlarini ochuvchi bibliografik manba sifatida qimmatli sanalgan. Charlz Riyo tavsiflagan har bir manba fanda o'rganilishi zarur masalalar sirasiga kiradiki, ayrimlari hatto dunyoda yagona nusxa sanaladi. Kitobda tavsiflangan qo'lyozmalarning qadimiyligi ulardan tayanch manba sifatida foydalanish zarurligini ko'rsatadi. Charlz Riyo bajargan ishlar manbashunoslik, matnshunoslikka doir tadqiqotlar uchun manba va matn tarixi, qiyosiy-matniy, qiyosiy-tarixiy masalalarni yoritishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

- Charles Rieu. 1888. *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London.
- Charles Rieu. 1895. *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*. London.
- Гиёсиддин Хондамир. 2015. *Мақорим ул-ахлоқ*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.
- Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1986. *Бобурнома*. Қозон (Н.Ильминский) нашри. Қозон.
- Dauids Arthur Lumley. 1832. *A Grammar of the Turkish language:: with a preliminary discourse on the language and literature of the Turkish nations, a copious vocabulary, dialogues, a collection of extracts in prose and verse, and lithographed specimens of various ancient and modern manuscripts*. London: Parbury & Allen.
- B. d'Herbelot. 1777. *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel contenant tout ce qui fait connoître les Peuples de l'Orient*, t. III, La Haye, J. Neaulme & N. Van Daalen.
- Сотимов, У. 1998. *Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении*. Автореферат дисс. по филол. Москва.
- Herman Vamberi. 1867. *Cagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Worterburch der Cagataischen Sprache*, Leipzig.
- Hartmann, M. 1902. *Čaghataisches*. Materialien zu einer Geschichte der Sprachen und Literaturen des vorderen Orients. Herausgeben von Martin Hartmann (Berlin). Berlin: Universitaetsbuchhandlung, Heft 2.
- Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides: suivis de l'histoire de cette dynastie trad. du Persan de Mirkhond*. par A. I. Silvestre de Sacy. 1793.
- Gustav Flügel. 1865. *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Vol. 2: 323 pp.
- Унсия (Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг шахсий кутубхонаси ҳақида) – HURRIYAT
- Muhammad Shayboniyxon. Bahrul ho'do. Qasida & Ismoil Bekjon. Hidoyat dengizi | Xurshid Davron kutubxonasi
- https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography_1912_supplement/Rieu,_Charles_Pierre_Henri

The Orientalist Work of the Charles Rieu

Ozoda Tojiboeva¹

Abstract

It is well known that the collections of European countries contain rare sources of Eastern literature. These rare sources, lost under various circumstances, formed the basis for the development of many orientalists abroad. Each of the foreign scholars who studied the sources of Turkic literature made a significant contribution to the development of this field. The description and scholarly study of the sources of Alisher Navoi's works, which are most widely represented in these collections, were first carried out by French, German, British, and Russian scholars. The sources of Turkic literature in Great Britain and the history of their study also require a separate research topic. Particularly noteworthy is the scholarly work of the English scholar Charles Riou, who introduced the world to the sources of Persian and Turkic literature in the 19th century. This scholar made a significant contribution to familiarizing the peoples of Europe with medieval Eastern literature and history by describing the sources of the British Museum. Today, every researcher working with sources in the field of Oriental studies and Turkology refers to this scholar's descriptions. In particular, detailed descriptions of rare sources create convenience for researchers.

This article presents information about the scholarly work of the English Orientalist Charles Riou. It identifies the principles he used when describing Persian and Turkic literary sources. It demonstrates that his approaches and insightful reflections in his descriptions resonate with ongoing scholarly debates. The significance of both books authored by the scholar for scholarship is substantiated.

Key words: *source, English Orientalism, catalog, description, interpretation, history.*

References

- Charles Rieu. 1888. *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London.
- Charles Rieu. 1895. *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*. London.

¹ Ozoda T. Tojiboeva – Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

For citation: Tojiboeva O. T. 2025. "The Orientalist Work of the Charles Rieu". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 83-94.

- G'iyosiddin Xondamir. 2015. *Makorim ul-axloq*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU.
- Zahiriddin Muhammad Bobur. 1986. *Boburnoma*. Qozon (N.Ilminskiy) nashri. Qozon.
- Davids Arthur Lumley. 1832. *A Grammar of the Turkish language:: with a preliminary discourse on the language and literature of the Turkish nations, a copious vocabulary, dialogues, a collection of extracts in prose and verse, and lithographed specimens of various ancient and modern manuscripts*. London: Parbury & Allen.
- B. d'Herbelot. 1777. *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel contenant tout ce qui fait connoître les Peuples de l'Orient*, t. III, La Haye, J. Neaulme & N. Van Daalen.
- Sotimov, U. 1998. *Issledovanie jizni i tvorchestva Alishera Navoi v zapadno-yevropeyskom vostokovedenii*. Avtoreferat diss. po filol. Moskva.
- Herman Vamberi. 1867. *Cagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Worterburch der Cagataischen Sprache*, Leipzig.
- Hartmann, M. 1902. *Čaghataisches*. Materialien zu einer Geschichte der Sprachen und Literaturen des vorderen Orients. Herausgeben von Martin Hartmann (Berlin). Berlin: Universitaetsbuchhandlung, Heft 2.
- Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides: suivis de l'histoire de cette dynastie trad. du Persan de Mirkhond. par A. I. Silvestre de Sacy*. 1793.
- Gustav Flügel. 1865. *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Vol. 2: 323 pp.
- Unsiya (Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning shaxsiy kutubxonasi haqida) – HURRIYAT
- Muhammad Shayboniyxon. Bahrul ho'do. Qasida & Ismoil Bekjon. Hidoyat dengizi | Xurshid Davron kutubxonasi
- https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1912_supplement/Rieu,_Charles_Pierre_Henri

Turkiy adiblar ijodida “dunyo” konsepti va uning ma’rifiy talqini

Shoiraxon Xo’jaye¹

Abstrakt

Mazkur maqolada tasavvufiy va ma’rifiy tafakkurda “dunyo” konsepsiyasining mazmun-mohiyati Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg’oniy va Nosiruddin Rabg’uziy ijodi misolida tahlil etilgan. Tadqiqotda mazkur adiblar asarlarida “dunyo” obrazi nafaqat axloqiy tanqid yoki zohiriy inkor obyektini sifatida, balki insonning ruhiy kamoloti va ilohiy haqiqatga yetaklovchi sinov maydoni tarzida talqin qilinishi ochib beriladi. Maqolada, shuningdek, Yassaviy hikmatlaridagi diniy-axloqiy ohang, Boqirg’oniy asarlaridagi xalqona-didaktik ruh va Rabg’uziy asarlaridagi ma’rifiy tafakkur o’zaro qiyosiy tahlil qilinib, ularning “dunyo” konsepsiyasini shakllantirishdagi mushtaraklik va individual uslubiy jihatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari tasavvufiy adabiyotda “dunyo” ramzining badiiy, falsafiy va estetik qamrovi o’zaro uyg’unlikda rivoj topganini ko’rsatadi.

Kalit so’zlar: *tasavvuf, irfon, hikmat, “dunyo” obrazi, ramz, ma’naviy kamolot, didaktika, estetik talqin, ma’rifat, badiiy tafakkur.*

Kirish

Insoniyat tafakkuri tarixida “dunyo” tushunchasi eng ko’p talqin etilgan, falsafiy, diniy va badiiy mushohadalarda markaziy o’rin tutgan mavzulardan biridir. U nafaqat moddiy mavjudlikni, balki inson ruhiyatining sinov maydonini, ma’naviy kamolot va halokat o’rtasidagi ziddiyatli jarayonni ifodalovchi murakkab falsafiy konsepsiyadir. Sharq tafakkurida, xususan, tasavvufiy-ma’rifiy adabiyotda “dunyo” obrazi o’tkinchilik, beqarorlik, ilohiy haqiqatdan chalg’ituvchi parda timsolida talqin etilib, insonni nafs havaslaridan forig’ bo’lish, ruhiy poklanish, Haqqa yaqinlashishga undovchi asosiy g’oyaviy yo’nalishlardan biri sifatida shakllandi.

Mumtoz adabiyotimizda “dunyo”ga munosabat ikki qutbda

¹ Xo’jaye¹ Shoiraxon Baxtiyor qizi – filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: shoiraxon24@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-6607-276X

Iqtibos uchun: Xo’jaye¹, Sh. 2025. “Turkiy adiblar ijodida “dunyo” konsepti va uning ma’rifiy talqini”. *O’zbekiston: til va madaniyat* 3: 95-107.

namoyon bo'ladi: bir tomondan, u insonni Haqdan uzoqlashtiruvchi vasvasa manbai, ikkinchi tomondan esa, ma'naviy kamolot sari eltuvchi sinov maydoni sifatida qaraladi. Ana shu ikki yo'nalish o'rtasidagi muvozanat tasavvufiy-ma'rifiy tafakkurning mohiyatini belgilaydi. Bu jihatdan Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy va Nosiruddin Rabg'uziy ijodi turkiy adabiyotda "dunyo" konsepsiyasining shakllanishida muhim bosqichni tashkil etadi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida "dunyo" insonni Haqdan chalg'ituvchi, ilohiy ma'rifatdan to'suvchi parda sifatida ifodalanadi. U hikmatlari orqali o'quvchini dunyo vasvasalaridan yuz o'girib, ruhiy poklanishga chorlaydi. Sulaymon Boqirg'oniy esa Yassaviy an'alarini davom ettirib, ularni xalqona-didaktik ruh bilan boyitgan. Uning asarlarida dunyo mavzusi pand-nasihat ohangi, ibratli misollar va xalq tili orqali yanada ta'sirchan ifodalanadi. Nosiruddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asarida esa dunyo ma'rifiy-didaktik ma'noda talqin qilingan.

Mazkur maqolada ana shu uch mutafakkir ijodida "dunyo" konsepsiyasining tasavvufiy va ma'rifiy talqini, ularning qarashlaridagi mushtaraklik hamda individual badiiy-uslubiy yondashuvlar ilmiy tahlil etiladi. Tadqiqot davomida "dunyo" obrazi ramzlar tizimi (ko'prik, karvonsaroy, zindon, o'limtik, bevafo ayol va boshqalar) orqali qanday badiiy-falsafiy ma'no kasb etgani, shuningdek, bu obrazning tasavvufiy estetikadagi markaziy o'rni ochib beriladi. Shu tariqa, maqola "dunyo" konsepsiyasining Yassaviy, Boqirg'oniy va Rabg'uziy ijodida qanday shakllanib, tasavvufiy tafakkur bilan ma'rifiy g'oyalari o'rtasida qanday ko'prik vazifasini bajarganini yoritishga qaratilgan.

Yassaviy ijodida dunyo mavzusi

Tasavvuf adabiyotining poydevorini qo'ygan mutasavvif shoirlar orasida Ahmad Yassaviyning o'rni beqiyosdir. Uning hikmatlari nafaqat diniy-irfoniy mazmunga, balki xalqning ruhiy olamiga, milliy tafakkuriga singib ketgan badiiy-falsafiy hodisadir. Yassaviy o'z hikmatlari orqali ilohiy haqiqatlarni xalq tili va xalq tasavvuriga yaqin ramzlar, timsollar, obrazlar orqali ifodalab, murakkab tasavvufiy g'oyalarni ommaga tushunarli ruhda yetkazgan.

Yassaviy ijodining o'ziga xosligi shundaki, u nafaqat tasavvufiy g'oyalarni nazariy tarzda bayon etadi, balki ularni inson qalbi, hayoti va amaliy poklanish yo'li bilan bog'lab tasvirlaydi. Muallif, so'fiylikda muhim o'rin tutuvchi piri murshid maqomida, hikmat aytishdan ko'zlagan asosiy maqsadini insonni dunyo lazzatlari, nafs vasvasalari

va vaqtinchalik havaslardan voz kechishga, ma’naviy poklanish va Haqqa yaqinlashishga da’vat etish deb biladi. Shu bois Yassaviy hikmatlari ortiqcha dabdaba va jimjimadorlikdan xoli, bilaks, oddiylik va samimiyatga yo’g’rilgan jumlar, o’quvchi esida qoladigan yorqin obrazlar, kitobxon qalbiga chuqur kirib boradigan pand-nasihatlar, ayrim o’rinlarda keluvchi keskin tanbeh, chaqiruv va hukmlar adib ijodi uchun xarakterlidir.

Yassaviy hikmatlari Qur’oni karim va hadisi sharifga asoslanadi. Xususan, quyidagi hikmat ham “Dunyo o’limtikdir, uning talabgori itlardir” [Бухорий 1997, 113] hadisining poetik ifodasidir:

*Ishq o’tig’a kuygonlarni rangi o’char,
Uqbo sori jadal qilib mundin ko’char,
Munda bo’lg’on girihlarni anda ochar,
Rasul: “Dunyo **jifa**” dedi, qo’y dum mano* [Yassaviy 2022, 63].

Tasavvufiy tafakkurda nafsni zabt etish va ruhiy poklanishning asosiy vositasi sifatida ishq konsepsiyasi alohida o’rin tutadi. “Ishq – kamolot kaliti va iksiri a’zam, ishq mis vujudimizni oltinga aylantiruvchi kimyo. Ishq odamni hayvonlikdan xalos etadi, odamzod naslini badbaxtlik, falokatlardan qutqaradi, barcha illatlarimizning davosi ham shu” [Комилов 2009, 26]. Aynan shu nuqtayi nazardan qaralganda, Ahmad Yassaviy ijodining o’ziga xos xususiyatlaridan biri ham Ishq masalasiga chuqur falsafiy va axloqiy yondashuvdadir:

*Orif, oshiq o’z jonini o’tqa solmas,
Bedardlarga ishq chaqmoqin boqib chaqmas,
Dunyo kelib **jilva** qilsa, nazar solmas,
Ishqsiz odam bahoyim¹ din batar, do’stlar* [Yassaviy 2022, 87].

Hikmatda chaqmoq ramzi orqali ishqqa, o’t ramzi orqali esa ham dunyoviy havaslarga, ham do’zax azobiga ishora qilinmoqda. Qalbida ishq chaqmog’i chaqqan, dili Haq ishq bilan, Haqqa yetishmoq dardi bilan yashaydigan chin orif-u oshiq o’zini dunyoviy tashvishlar bilan mashg’ul qilmaydi. Zero, uning yashashdan maqsadi dunyoviy ne’matlarga yetishish emas, aksincha, nafsni yengish va dunyodan kechish orqali Haq rizosini topishdir. Dunyoviy istaklar ketidan quvgan kimsalar esa ham bu dunyoda joni azob (o’t)da, ham Haq yo’lidan toygani uchun oxirat azobi (do’zax o’ti)ga mahkum. Mazkur hikmatning yana bir xarakterli jihati unda dunyo obrazi Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yugnakiy ijodidagi kabi ayol ramzi orqali

¹ Bahoyim – to’rt oyoqli tilsiz hayvonlar.

aks ettirilganidir. Yassaviy salaflari kabi Qur'oni karim va hadisi sharif mazmuniga tayangan holda, odamlarni dunyo jilvalari aslida inson uchun bir fitna ekanligidan ogoh etib, ularni dunyoga aldanmaslikka, hatto uning "jilvalariga boqmaslikka" chaqiradi.

Quyidagi hikmatda ham an'anaviy ramz – karvonsaroy obrazi orqali dunyoga ko'ngil bermaslik g'oyasi ilgari surilmoqda:

*Ayo g'ofil, ko'zung ochgil, ketibdur jumla yor emdi,
Jahon ko'hna **rabotidur**, ki bilsang roh guzor emdi* [Yassaviy 2022, 364].

Ahmad Yassaviy hikmatlarida dunyo obrazining ramziy talqini an'anaviy tasavvufiy timsollar – "ayol", "karvonsaroy" kabi obrazlar bilan birga, muallifning badiiy-estetik tafakkuriga xos yangicha ramzlar orqali ham ifodalanadi. Xususan, quyidagi hikmatda dunyo "do'kon" obrazi vositasida tasvirlanadi. Unda ba'zi nodon insonlarning dunyodan oxirat uchun muhim bo'lgan ne'matlarni savob amallar evaziga "sotib olish" o'rniga, uni shaytoniy nafs istaklariga aldanib o'yin-kulgi manbayiga aylantirishlari tanqid ostiga olinadi. Natijada bunday shaxslar oxiratga ma'naviy jihatdan bo'sh – "quruq qo'l" bilan boradilar:

*Ba'zi nodon kirdi bozor oldi do'kon,
Hamroh bo'ldi ul nodong'a anda shayton,
To qurug'lig' o'lturdilar shod-u xandon,
O'shal **do'kon** dunyo erur, bildingizmu?* [Yassaviy 2022, 334].

Ahmad Yassaviy hikmatlarida dunyodan ko'ngil uzish tushunchasi ham "**dunyodan ko'ngil sovutish**" ("*Dunyo harom, andin ko'ngul sovutmading*" 72), "**dunyoni tepish**" ("*Dunyo tebub, Haqni sevgan tobtu murod*" 78), "**dunyoni qo'yish**" ("*Duo qilg'il, mo'min qullar dunyo qo'ysun, / Dunyo qo'yg'an oxiratni topar, do'stlar*" 85), "**dunyoni sotish**" ("*Bu dunyoni puchak pulg'a sotar, do'stlar*" 99) "**dunyoni tashlash**" ("*Dunyo toshlab, oxiratni savdo qildi*" 124), "**dunyo uqbin taloq qilish**" ("*Banda bo'lsang, dunyo uqbin qilg'il taloq*" 281), "**dunyoga ko'z solmaslik**" ("*Haqqa boqar, dunyo sori solmas ko'zin*" 278), "**dunyodan qochish**" ("*Qul Xoja Ahmad, dunyo ko'rsang, qocho ko'rgil*" 316), "**dunyodan kechish**" ("*Ahlu iyol dushman sango, kecho ko'rgil*" 316), "**dunyoni tashlab ketish**" ("*Oxiratlig' dunyo toshlab ketmadimu?*" 326), "**dunyoga boqmaslik**" ("*Ko'z ochibon boqma dunyo haromina*" 330), "**dunyo mehrini qo'yish**" ("*Dunyo mehrin qo'ymag'on, tongla rasvo bo'lunur*" 359) kabi kinoyaviy ifodalar bilan obrazli tarzda aks ettiriladi.

Yassaviy hikmatlari nafaqat o'z davrida, balki undan keyingi

davrlarda ham kuchli ta’sirga ega bo’lib, hikmatnavislikni mustahkam adabiy-falsafiy an’anaga aylantirdi. Bu an’ananing yirik davomchilaridan biri – **Sulaymon Boqirg’oniy** (Xoja Sulaymon, Hakim ota) bo’lib, u Yassaviy maktabining eng yaqin va sadoqatli izdoshi sifatida tanilgan. Sulaymon Boqirg’oniy nafaqat Yassaviy silsilasining ma’naviy merosini davom ettirdi, balki uni xalq ruhiyatiga yanada yaqinlashtirdi. Uning “Hikmatlar”i xalq og’zaki ijodi bilan tasavvufiy tafakkurni sintez qilgan holda, hikmatnavislikning yangi bosqichini boshlab berdi. Shuningdek, u dunyo obrazining Yassaviy tomonidan asos solingan ramziy va tanqidiy-estetik talqinini o’z ijodida davom ettirdi. Masalan, Yassaviyda:

*Beshak biling, bu dunyo barcha xalqdan o’taro,
Inonmagil molingga, bir kun qo’ldin ketaro* [Yassaviy 2022, 200],

deya ta’kidlangan fikr, Boqirg’oniyda yana ham xalqona, sodda va ommaga yaqin ohangda o’z ifodasini topadi:

*Inonmag’il bu besh kunlik tiriklik, mol-u ayvonga,
Na uy qolg’ay, na el qolg’ay, na mol qolg’ay, na jon emdi*
[Boqirg’oniy 2022, 436].

Yassaviy ijodida “dunyo”ga munosabat ko’proq diniy-axloqiy qarashlar bilan bog’liq bo’lib, keskin tanqidiy ohangda ifodalansa, Boqirg’oniyda bu ohang xalqona didaktik ruh bilan yumshatiladi:

*Azizlar ushbu xasis dunyo uchun,
Xor qilur kandu aziz o’zlorini,
Minnatlik **jiyfa** – harom luqma uchun,
Sarg’artib za’farondek yuzlorini* [Boqirg’oniy 2022, 447].

Hikmatda “xasis dunyo” ifodasi orqali dunyo nafsiy xudbinlik, ochko’zlik va yolg’on qiymatlarga asoslangan makon sifatida talqin qilinadi. Unda dunyoning aziz insonlarni xor qiluvchi, obro’sizlantiruvchi tuban qiyofasi fosh etiladi. She’rda tilga olingan “harom luqma” dunyoning hadisiy ramzidir. Hikmatdan chiqadigan umumiy xulosa shuki, inson – aziz-u mukarram zot. U olamga ulug’ maqsad bilan kelgan. Ammo u dunyoning o’tkinchi va aldanchi ne’matlari qarshisida asl maqsadini unutib, ana shu dunyoviy ne’matlarga qul bo’lib qolar ekan, dunyo unday kimsani azizlikdan xorlikka, mukarramlikdan tubanlikka qulatadi.

Sulaymon Boqirg'oniy hikmatlarida dunyo obrazining majoziy talqini

Sulaymon Boqirg'oniy hikmatlarida dunyo obrazining ramziy talqini ko'pincha insonning bu dunyodagi borligi va maqsadi haqidagi tafakkur bilan uzviy bog'liq holda yoritiladi. Shoirga ko'ra, inson dunyoga bejiz kelmagan: uning bu olamga tushirilishida chuqur ma'naviy sabab – ibtidoiy xatoni anglab, tavba qilish zarurati mujassam. Ana shu ma'naviy vazifa – tavba va istig'for holatida yashash, o'z nafsini tiyib, Haq rizosiga intilish kishi uchun haqiqiy kamolot yo'lini belgilaydi. Quyidagi bayt mazkur tasavvufiy-falsafiy qarashni sodda va xalqona ohangda ifodalaydi:

*Xalq ko'rsang, qilg'il salom, olgil alik,
Ne kerak takabburlik sanga, manlik,
Tavbag'a kelturgan ul Ezid molik,
Dunyoning aslini bildim emdi [Boqirg'oniy 2022, 435].*

Umuman olganda, Sulaymon Boqirg'oniy ijodida bandalikning asl mohiyati – bu dunyo havaslaridan voz kechib, tavba orqali Haq rizosini topishdadir. U tasavvufiy tafakkurga xos tarzda insonning eng oliy vazifasini gunohlarini anglab, chin qalbdan tavba qilish va Allohga yuz tutishda ko'radi. Ushbu g'oya Boqirg'oniy hikmatlarining markaziy mavzularidan biri sifatida tez-tez takrorlanadi. Xususan, quyidagi hikmatda shoir “dunyo” obrazini zindon ramzi orqali ifodalab, undan qutulish yo'lini chin tavba, qalban yolborish va Haqqa yuz burishda deb ko'rsatadi:

*Qul Sulaymon, chin emdi tavba qilg'il,
Yalborib, yaqo tutub, Haqqa yongil,
Boqiy debon bu dunyog'a ishonmag'il,
Foniy turur ushbu dunyo — **zindon** emdi [Boqirg'oniy 2022, 455].*

Hikmatda Boqirg'oniy bir tomondan insonni Haq oldidagi zaif holati va bandalik maqomini eslatadi, ikkinchi tomondan esa uni o'z nafsini tanqid qilish, tavba va iltijoga undash orqali ma'naviy uyg'onishga chaqiradi. Dunyoga ishonmaslikka da'vat tasavvufiy tafakkurga xos tarzda, bu hayotning foniy mohiyatini anglash, undagi ne'matlarga bog'lanib qolmaslik zaruratini bildiradi. “Zindon” ramzi orqali esa dunyoviy hayotning bandani ruhiy halokatga olib boruvchi xavfli jihatlariga e'tibor qaratiladi. Shunday qilib, ushbu hikmatda bandaning najoti va haqiqiy erkinlikka chiqish yo'li – dunyo aldovidan hushyor bo'lish, nafsni yengish va Haqqa tavba orqali yaqinlashish deb ko'rsatiladi.

Shu bilan birga, Sulaymon Boqirgʻoniy Yassaviyga xos ruhda olam va odam yaralishining mohiyatini “Ilohiy ishq” konsepsiyasi orqali izohlaydi. Shoir nazarida, mavjudotning bor boʻlishi, insonning bu dunyodagi hayoti, oxiratdagi najot umidi – barchasi Allohning cheksiz ishq va rahmatiga bogʻliq. Quyidagi hikmatda ushbu gʻoya ramziy-estetik uslubda ifodalangan:

*Bu dunyoda kim kechgay aroda ishq boʻlmasa,
Ujmoh qapugʻin kim ochgay, aroda ishq boʻlmasa.
Dunyoni tark qilubon, izz-u johni solubon,
Kim tirilgay oʻlubon, aroda ishq boʻlmasa* [Boqirgʻoniy 2022, 412].

Sulaymon Boqirgʻoniy fikricha, ilohiy ishq borliqning hayotbaxsh negizidir. Olamning mavjud boʻlish sababi ham, odamning dunyoda yashashi va oxiratda mukofot topishi ham ana shu ilohiy muhabbatda mujassamdir. Zero, Alloh bandasi uchun belgilagan ilohiy maqsad faqatgina zohiriy ibodat va amallar bilan emas, balki chin dildan Haqni sevish va unga oshuftalik bilan amalga oshadi.

Hikmatning ikkinchi bayti ushbu fikrni ikki qatlamda talqin etishga imkon beradi: Baytning sharʻiy talqiniga koʻra, “dunyoni tark qilubon” iborasi bandaning dunyodagi hayotini yakunlab, oʻlimga yuz tutishini bildiradi. “Tirilgay oʻlubon” esa qiyomat kunidagi qayta tirilish holatiga ishora qiladi. Demakki, bu yondashuvda shoir “insonning oʻlishi va qayta tirilishi ham ilohiy ishq tufayli roʻy beradi” degan fikrni ilgari suradi.

Tasavvufiy-nazariy talqinga koʻra esa, bu bayt biologik oʻlim emas, balki “maʼnaviy oʻlim”, yaʼni “*muto qablal-maut*” (“oʻlmasdan oldin oʻlish”) haqidadir. “Dunyoni tark qilubon” – nafsiy istaklardan, dunyo havasidan voz kechish, “izz-u johni solubon” – shon-shuhrat, martaba, mansab kabi soxta qadriyatlarni rad etish, “kim tirilgay oʻlubon” esa – ana shu nafsiy oʻlim orqali maʼnaviy jihatdan kamolga yetish, “ruhiy tirilish”ni bildiradi. Tasavvufda bu jarayon *fano* (yoʻq boʻlish), undan soʻng esa *baqo* (Haqda barhayot boʻlish) maqomlari orqali izohlanadi.

Shoirning “aroda ishq boʻlmasa” (oʻrtada ishq boʻlmasa) degan jumlasini esa ushbu har ikki darajadagi tirilishning ham asosi – Haqqa muhabbat va ilohiy oshuftalik ekani gʻoyasini mustahkamlaydi. Bu yerda ishq faqat hissiy holat emas, balki *borliqning mohiyatini harakatga keltiruvchi asosiy kuch* sifatida talqin etiladi.

Sulaymon Boqirgʻoniy hikmatlarida “dunyo” obrazining chuqur ramziy, tasavvufiy-estetik talqini keyingi davr adabiy tafakkuriga sezilarli taʼsir koʻrsatgan. Ayniqsa, ushbu anʼana XIV-XV

asrlar adabiyotida yanada mustahkamlanib, “dunyo” obrazining falsafiy va axloqiy jihatdan boy talqinlari bilan davom etdi.

“Qisasi Rabg‘uziy”da olam tasviri va talqini

Mumtoz adabiyotimizning yirik vakillaridan biri bo‘lgan Nosiruddin Rabg‘uziy “Qisasi Rabg‘uziy” asarida Qur‘on qissalarini badiiy va didaktik ruhda bayon etar ekan, bu hikoyatlar orqali o‘quvchini diniy-ma‘rifiy haqiqatlarga yetaklash bilan birga, dunyo hayotining mohiyati haqida chuqur ramziy tasvirlar ham beradi. Xususan, Nuh (a.s.) qissasiga bag‘ishlangan bobda keltirilgan quyidagi lavha e‘tiborga molik: *“Xabarda kelur, bir kun Jabroil alayhissalom keldi. Nuh umri oxir bo‘lmishda aydi: Ey Nuh, payg‘ambarlardin sening umrung uzunroq bo‘ldi. Dunyoni netak buldung? Nuh aydi: Dunyoni bir, iki qapug‘lug‘ saroytek buldum. Bir qapug‘din kirdim, bir qapug‘din chiqa tururman”* [Rabg‘uziy 2022, 51].

Mazkur lavhada Nuh (a.s.) tilidan ifodalangan dunyo tasavvuri ramziy-falsafiy mazmun bilan boyitilgan bo‘lib, unda dunyo ikki eshikli saroyga (karvonsaroyga) o‘xshatiladi. Ushbu tashbeh dunyo hayotining o‘tkinchi va muvaqqatligini ifodalaydi. Saroy – vaqtinchalik to‘xtalish joyi, eshik esa boshlanish va yakun timsolidir. “Ikki eshikli saroy” tasviri orqali inson hayotining bir eshikdan (tug‘ilish) kirib, ikkinchi eshikdan (o‘lim) chiqishdek qisqa va zohiriy darajada soddaligi, lekin botinan chuqur mazmunga ega bo‘lgan jarayon ekani anglatiladi. Nuh (a.s.) tilidan berilgan “ikki eshikli saroy” timsoli – vaqt va makon bilan cheklangan dunyo hayotining bandaga faqatgina Haqqa yetaklovchi yo‘l bosqichi ekani haqidagi fikrni ilgari suradi. Ushbu lavha orqali Rabg‘uziy nafaqat ilohiy qissani hikoya qiladi, balki uni axloqiy-ma‘naviy saboq bilan boyitadi: inson dunyoga bog‘lanib qolmasligi, uni abadiy manzil deb bilmassligi, balki uni oxiratga eltuvchi yo‘l sifatida anglab yashashi lozim.

Rasululloh (s.a.v.) vafotiga bag‘ishlangan qissaning so‘ngida berilgan she‘r ham Nosiruddin Rabg‘uziyning dunyo mohiyatiga oid badiiy-falsafiy qarashlarini yoritishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu she‘rda muallif dunyo hayotining o‘tkinchiligi, uning hech kimga vafo qilmasligi, eng aziz va mukarram zot – Muhammad Mustafo (s.a.v.) ham bu foniy olamdan ko‘z yumgani orqali bevafo dunyo haqidagi g‘oyani shunday ifoda etadi:

*Ushbu dunyo ichra ko‘rdum bosh-oyoq to‘lug‘ cho‘g‘i,
Tinglayu turdum tugal yosh un sig‘it inchiq yig‘i.
Dunyo ermish bir o‘luksak qiymati yo‘q hech aning,*

*Asig'i yo'q, ul **og'u** yang'lig ondin ortuq sasig'i.*

Bu o'luksak tegrasida ko'rdum ersa ko'p telim,

***Itlar** urushib talashurlar bir-birga bo'lub yog'i.*

*Eng so'nggi itlar o'lar qolur arig'siz **sasig' et**,*

Mundin ortuq ermas ermish ushbu dunyo totig'i " [Rabg'uziy 2022, 436].

She'ring ilk misrasi ("Ushbu dunyo ichra ko'rdum bosh-oyoq to'lug' cho'g'i")da dunyoning poetik manzarasi chiziladi: dunyo to'liq "cho'g'i"ga, ya'ni g'amgin nidolar, nolayu afg'onlar va shovqin-suron bilan to'la. Keyingi misra ("Tinglayu turdum tugal yosh, un, sig'it, inchiq yig'i") bu holatni yanada kuchaytiradi. Unda shoir lirik qahramon sifatida dunyo manzarasini tomoshabin kabi kuzatadi, tinglaydi va ko'radi: u yerda faqat baqiriq, sig'it (fig'on) va iztirobli yig'i ovozlari yangraydi. Bu iztirobiy akustik manzara dunyo hayotining nafaqat Rasululloh (s.a.v) vafot etgandagi holati, balki umuman, botiniy haqiqatini ham ko'rsatadi.

Ikkinchi baytda dunyo yanada keskin va nafrat uyg'otuvchi obrazda – o'lgan jasad (o'luksak) sifatida talqin qilinadi. Bunda mashhur hadisga ishora qilinar ekan, u orqali dunyoning haqiqatda hech bir qadri yo'qligi, unga bog'lanish befoyda va ma'nosiz ekani uqtiriladi. Ayniqsa, "ul og'u yanglig', ondin ortuq sasig'i" degan ifoda bilan bu jasad nafaqat befoyda, balki zararli va zaharli ekani ta'kidlanadi. Ramziy ma'noda bu obraz dunyoning nafsoniy vasvasalarga to'la, lekin oxir-oqibatda xorlik va halokat bilan yakunlanishini anglatadi.

She'ring uchinchi baytida ham "Dunyo – o'limtikdir" hadisiga muvofiq manzara tasvirlangan bo'lib, unda o'lgan jasad atrofiga yig'ilgan itlar obrazi orqali dunyoga oshufta odamlar tanqid qilinadi. Ushbu ramziy ifoda orqali shoirning ko'zda tutgan asosiy tanqidi shundaki, insonlar o'z orzu-havaslarini uchun aslida o'zlariga zarari ko'proq bo'lgan narsalar uchun kurashadilar.

So'nggi bayt bu tanqidni yakunlovchi keskin falsafiy xulosadir. Unda oxir-oqibat mazkur "o'lik jasad"ni yegan itlar ham o'lishi ta'kidlanar ekan, bu orqali dunyoga eng ashaddiy oshufta kimsaning ham fojiviy oqibatdan qutulolmasligi uqtiriladi. Oxirida hammadan qolgan "arig'siz sasig' et", ya'ni foydasiz, buzilgan go'sht obrazi dunyoviy ne'matlarning ramziy ifodasidir. Bu orqali shoir dunyo hayotining naqadar xorlik bilan yakunlanishini bildirar ekan, dunyoning butun "totig'i" – ya'ni ma'nosi, lazzati, haqiqatda, aynan mana shunday xorlikdan iboratdir, degan xulosaga keladi.

Ushbu she'r Nosiruddin Rabg'uziyning dunyo haqidagi badiiy-

falsafiy konsepsiyasini ifodalash bilan birga tasavvufiy-estetik tafakkur doirasida yuzaga kelgan dunyo obrazining ramziy talqiniga yuksak misol hamdir. Unda “cho‘g‘i” (baqiriq), “o‘luksak”, “og‘u”, “it”, “sassiq et” kabi obrazlar orqali dunyoning tubanligi, shafqatsizligi, o‘tkinchiligi, bevafoqligi ifodalanib, o‘quvchini bu xatarli manzildan Haq yo‘liga yuz burishga, ma’naviy uyg‘onishga undovchi ichki da’vat mujassamdir.

Xulosa

Umuman olganda, XIV – XV asrlar turkiy adabiy muhitida “dunyo” obrazi tasavvufiy-falsafiy tafakkurning asosiy g‘oyaviy markazlaridan biri sifatida shakllanib, o‘zining ramziy-estetik qamrovini sezilarli darajada kengaytiradi. Bu davr adabiyotida “dunyo” tushunchasi oddiy hayotiy makon yoki moddiy mavjudlik belgisi emas, balki inson ruhiyati, nafs va ilohiy haqiqat o‘rtasidagi ziddiyatlarni ifodalovchi murakkab timsol darajasiga ko‘tariladi. Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy va Nosiruddin Rabg‘uziy ijodida bu obraz turlicha shakllarda namoyon bo‘lsa-da, ularni birlashtirib turuvchi umumiy mohiyat – dunyoning o‘tkinchiligi, beqarorligi va insonni Haqdan chalg‘ituvchi illatlar manbai sifatidagi talqindir.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida “dunyo” inson qalbidagi ilohiy nurni berkituvchi parda, nafs va havoyi istaklar makoni sifatida tasvirlanadi. Shoir o‘quvchini nafs bilan kurashga, dunyo vasvasalaridan poklanib, Haqqa yaqinlashishga da’vat etadi. Sulaymon Boqirg‘oniy esa Yassaviy asos solgan irfoniy an‘analarni davom ettirib, ularni yangi bosqichda badiiy va didaktik jihatdan boyitgan ijodkor sifatida namoyon bo‘ladi. Uning hikmatlarida Yassaviyda mavjud keskin tanqidiy ohang xalqona didaktik ruh bilan uyg‘unlashib, dunyo mavzusi ta’sirchan, ibratli va xalq ruhiyatiga yaqin tarzda ifoda topadi. Nosiruddin Rabg‘uziy esa tasavvufiy tafakkur bilan mushtarak holda, dunyoni ma’rifiy-didaktik nuqtayi nazardan ko‘rsatadi: uning “Qisasi Rabg‘uziy”sida dunyo inson uchun vaqtinchalik sinov maydoni, oxiratga olib boruvchi yo‘lning zarur bo‘lagi sifatida talqin etiladi. Shu orqali u tasavvufiy g‘oyani diniy-ma’rifiy tafakkur bilan uyg‘unlashtiradi.

Ushbu uch mutafakkir ijodida “dunyo” obrazi turli badiiy shakllarda — ko‘prik, karvonsaroy, zindon, do‘kon, o‘limtik, bevafo ayol kabi ramzlar orqali ifodalanib, insonning ruhiy-axloqiy o‘zgarishi va ma’naviy yuksalish yo‘lini ko‘rsatadi. Ramzlarning bunday tizimi tasavvufiy estetikada dunyoni inkor etish emas, balki uni ruhiy

kamolot sari yetaklovchi sinov maydoni sifatida talqin etish g'oyasini ifodalaydi. Shu bois XIV–XV asrlar turkiy she'riyatida "dunyo" konsepsiyasi shunchaki falsafiy mavzu emas, balki butun bir ma'naviy dunyoqarash tizimining ifodasiga aylanadi. Bu an'ana keyingi davr adabiyotida ham davom etib, "dunyo" ramzining ontologik va estetik qamrovini yanada chuqurlashtiradi. Natijada, "dunyo" obrazi tasavvufiy-falsafiy tafakkurning badiiy in'ikosida inson va borliq, ruh va materiya, vaqt va abadiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalovchi markaziy ramzga aylanadi.

Adabiyotlar

- Ал-Бухорий. 2008. *Саҳиҳи Бухорий: Ал-жомиғ ас-саҳиҳ* (Ишонарли тўплам). 1-, 2-китоблар. Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси.
- Ат-Термизий. 2006. *Биз англаган ва англамаган ҳадислар*. Тошкент: Мовароуннаҳр.
- Алишер Навоий. 2016. *Қомусий луғат*. 1-ва 2-жилдлар. Тошкент: Sharq.
- Boqir'oni, Sulaymon. 2022. *Hikmatlar*. Turkiy adabiyot durdonalari. 4-jild. Toshkent: O'zbekiston.
- Rab'uziy, Nosiruddin Burhonuddin. 2022. *Qisasi Rabg'uziy*. Turkiy adabiyot durdonalari. 5-jild. Toshkent: O'zbekiston.
- Xo'jayeva, Sh. 2024. *Alisher Navoiyning "Nazm ul-javohir" asari poetikasi*. Farg'ona: Classik.
- Yassaviy, Hoja Ahmad. 2022. *Devoni hikmat*. Turkiy adabiyot durdonalari. 4-jild. Toshkent: O'zbekiston.
- Баранов, Х. К. 1985. *Арабско-русский словарь* (около 42000 слов). Москва: Русский язык.
- Бертельс, Е.Э. 1965. *Суфизм и суфийская литература*. Москва: Наука.
- Кароматов, Ҳ. 1993. *Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил)*. Фил.ф.д. ... дисс. Тошкент.
- Комилов, Н. 2009. *Тасаввуф*. Тошкент: Мовароуннаҳр – Ўзбекистон.
- Навоий асарлари луғати*. 1972. Алишер Навоий асарларининг ўн беш томлигига илова. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Хасанов, Н.Д. 2017. *Яссавийликка доир манбалар ва "Девони ҳикмат"*. Фил.ф.д. (Dcs) ... дисс. автореферати. Тошкент.
- Қарний, Доктор Оиз. 2022. *Ҳақиқий саодат*. Тошкент: Матбаачи.
- Ғаззолий, Имом. 2017. *Қирқ қудсий ҳадис*. Араб тилидан Рашид Зоҳид таржимаси. Тошкент: Sano-standart.

The concept of "world" and its enlightened interpretation in the works of Turkic writers

Shoirakhon Khujaeva¹

Abstract

This article examines the essence and conceptual significance of the notion of "the world" (*dunyo*) within Sufi and enlightenment thought, based on the works of Ahmad Yassavi, Sulaymon Baqirgani, and Nosiruddin Rabghuzi. The study reveals that in the writings of these authors, the image of the world is interpreted not merely as an object of moral criticism or superficial negation, but as a field of spiritual trial that leads the human soul toward self-purification and divine truth. The paper conducts a comparative analysis of the religious-ethical tone in Yassavi's *Hikmats*, the folk-didactic spirit in Baqirgani's works, and the educational-philosophical approach in Rabghuzi's narratives, identifying both their common conceptual foundations and individual stylistic features in shaping the understanding of the world. The findings demonstrate that in Sufi literature, the symbolic image of the world evolved in harmony with artistic, philosophical, and aesthetic dimensions, reflecting the unity of moral and spiritual perception in medieval Turkic thought.

Key words: *Sufism, irfon, hikmat, image of the world, symbol, spiritual perfection, didactics, aesthetic interpretation, enlightenment, artistic thinking.*

References

- Al-Buxoriy. 2008. *Sahih Buxoriy: Al-jomi' as-sahih* (Ishonarli to'plam). 1-, 2-kitoblar. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
- At-Termiziy. 2006. *Biz anglagan va anglamagan hadislar*. Toshkent: Movarounnahr.
- Alisher Navoiy. 2016. *Qomusiy lug'at*. 1-va 2-jildlar. Toshkent: Sharq.
- Boqirg'oni, Sulaymon. 2022. *Hikmatlar*. Turkiy adabiyot durdonalari. 4-jild. Toshkent: O'zbekiston.
- Rabg'uziy, Nosiruddin Burhonuddin. 2022. *Qisasi Rabg'uziy*. Turkiy adabiyot durdonalari. 5-jild. Toshkent: O'zbekiston.
- Xo'jayeva, Sh. 2024. *Alisher Navoiyning "Nazm ul-javohir" asari poetikasi*. Farg'ona: Classik.

¹ *Shoirakhon B. Khujaeva* – Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD), Doctoral Researcher, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: shoiraxon24@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-6607-276X

For citation: Khujaeva, Sh. 2025. "The sufi and enlightenment interpretation of the concept of "the world" (Through the example of the works of Ahmad Yassavi, Sulaymon Baqirgani, and Nosiruddin Rabghuzi)". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 95-107.

- Yassaviy, Xoja Ahmad. 2022. *Devoni hikmat*. Turkiy adabiyot durdonalari. 4-jild. Toshkent: O‘zbekiston.
- Baranov, X. K. 1985. *Arabsko-russkiy slovar* (okolo 42000 slov). Moskva: Russkiy yazыk.
- Bertels, Ye.E. 1965. *Sufizm i sufiyskaya literatura*. Moskva: Nauka.
- Karomatov, H. 1993. *O‘zbek adabiyotida Qur’on mavzulari (adabiy-tarixiy tahlil)*. Fil.f.d. ... disc. Toshkent.
- Komilov, N. 2009. *Tasavvuf*. Toshkent: Movarounnahr – O‘zbekiston.
- Navoiy asarlari lug‘ati*. 1972. Alisher Navoiy asarlarining o‘n besh tomligiga ilova. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti.
- Xasanov, N.D. 2017. *Yassaviylikka doir manbalar va “Devoni hikmat”*. Fil.f.d. (Dcs) ... diss. avtoreferati. Toshkent.
- Qarniy, Doktor Oiz. 2022. *Haqiqiy saodat*. Toshkent: Matbaachi.
- G‘azzoliy, Imom. 2017. *Qirq qudsiy hadis*. Arab tilidan Rashid Zohid tarjiması. Toshkent: Sano-standart.

TARIX. MANBASHUNOSLIK

HISTORY. SOURCE STUDIES

**O'zbekistonda tarix fani: xx asr boshlarida
jadidlar va ularning tarixiy-ilmiy qarashlari**Ziyovutdin Ilhomov¹**Abstrakt**

Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkistonda tarix fani va tarixni o'rganishga bo'lgan munosabat, yaratilgan tarix asarlari va tarixiy mazmundagi maqolalar, tarixchilarning tarix borasidagi ilmiy-nazariy qarashlari haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida shakllangan Qo'qon, Toshkent, Buxoro va Xorazm tarixnavislik maktablari va ularning tarixni o'rganishdagi o'rni, XX asr boshlarida Turkistonda tarixnavislik an'alarining davom ettirilishi, mualliflar va ularning yaratgan asarlari va ilmiy ishlari, ulardagi tarix va tarix fanining ahamiyati hamda uni o'rganish borasidagi fikrlari, g'oyalari, qarashlari haqida tahliliy fikr bildiriladi. Bunda XX asr boshlarida jahonda tarix fani sohasida yuzaga kelgan yangilanishlar va tamoyillarning qaror topib borishi va ularning tarixni o'rganishga ta'siri, shu davrda yashab ijod qilgan yirik jadid namoyondalari va tarixchilar hamda adiblar, ma'rifatparvar ziyolilar, jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Muhammad Yusuf Bayoniy, Ishoqxon Junaydullox'o'ja o'g'li Ibrat, Mullo Olim Mahdumhoja, Hoji Muin, Vadud Mahmud, Muso Saidjonov kabi olimlarning asarlari va qarashlari qisqacha tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: *tamoyillar, yondashuvlar, jadidlar, tarixiy asarlar, ilmiy maqolalar.*

Kirish

Tarix va u bilan bog'liq tushunchalar Sharq tarixnavisligi, xususan, mamlakatimiz hududlarida yashab ijod qilgan bir qator

¹ *Ilhomov Ziyovutdin Adxamovich* - tarix fanlari nomzodi, professr, Nizomiy nomidagi O'zMPU.

E-mail: ilhomov@mail.ru

ORCID ID:

Iqtibos uchun: Ilhomov Z. 2025. "O'zbekistonda tarix fani: XX asr boshlarida jadidlar va ularning tarixiy-ilmiy qarashlari". *O'zbekiston: til va madaniyat* 3: 108-120.

tarixchilar, shoirlar va adiblarning ilmiy-tarixiy asarlarida o'z aksini topganki, bu borada bir necha asrlar davomida Yevropada davom etgan bahs va munozaralarning sharq tarixchilari tomonidan ham faol tarzda amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Albatta, bu bahs va munozaralar, fan borasidagi turlicha yondashuvlar yillar mobaynida u yoki bu darajada takomillashib, mukammallashib bordi. XIX asr o'rtalari – XX asr boshlarida hozirgi O'zbekiston hududlarida Qo'qon, Toshkent, Buxoro, Xorazm tarixnavislik maktablari shakllandi, bular orasida, ayniqsa, Qo'qon tarixnavislik maktabini alohida ko'rsatib o'tish mumkin. Qo'qon tarixnavislik maktabida nafaqat xonlik tarixini aks ettiruvchi, balki jahon tarix fanida noyob manbalar sifatida e'tirof etilgan bir necha o'nlab asarlar yaratildi, asarlar mualliflarining tarixni o'rganish va unga bo'lgan yondashuvlari to'g'risidagi fikrlari yoritib berildi [Воҳидов 2010; Муниров 2002].

Turkiston xalqlarida shakllangan tarixnavislik an'analari keyingi davrda ham davom ettirildi. Ayniqsa, XX asr boshlariga kelib tarix fani sohasida turli ilmiy-nazariy qarashlar va tamoyillarning shakllanib, tarixni o'rganishga bevosita ta'sir etib borishi, tadqiqotlar masalalarida yangidan-yangi, yondashuvlarning qo'llay boshlanishi fanning ilmiy va nazariy jihatdan takomillashib borishiga ta'sir ko'rsata boshladi. Bu jarayonlarda Turkiston xalqlari tarixchilari ham chetda turmadilarki, ularning shu davrda tarix faniga oid ilgari surgan fikrlari va qarashlarining o'z asarlarida aks etishi buning yaqqol dalilidir. Bu borada Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Muhammad Yusuf Bayoniy, Ishoqxon Junaydullox'o'ja o'g'li Ibrat, Mullo Olim Mahdumhoja, Hoji Muin, Vadud Mahmud, Muso Saidjonov kabi jadid ma'rifatparvarlari, tarixnavislar va ularning asarlarini ko'rsatib o'tish o'rinlidir. Shu o'rinda jadidchilik harakatining yirik namoyondasi, XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan milliy uyg'onish harakatining atoqli rahbarlaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiyning tarixni o'rganish va uni yozishning zaruriyati haqidagi quyidagi fikrlarini keltirib o'tish mumkin: "Tarix ko'p ahamiyatli va foydali bir narsadur. Tarixning foydalaridan ba'zisi ushbudurki, bir millatning na tariqada, qaysi yo'l ila taraqqiy etganin o'qib, ibrat olmoq yoki bir millatning na sabablardan tanazzul etib, oxiri munqariz bo'lub ketganin o'qub mundan ham istifoda etmak mumkindur. ... Holo, biz turkistoniyalar marhum bobolarimiz ahvoli ham Turkiston voqeoti tarixiyasidan butun g'ofil va bexabardurmiz. Chunki hanuz Turkiston tarixi haqinda yangi tadqiqot ila yozilgon, tartibli va istifodali mukammal bir asar vujudg'a kelgan yo'q. To'g'risi, munday tarix yozuvchi kishi

turk o'g'lonlaridan hanuz maydong'a chiqqon yo'qki, bu esa turk bolalarining noxalaf bo'lub, chin o'g'ul emasliklarig'a dalildir. Bu so'zlardan tarixsizligimiz anglashilmasun. Bizning tariximiz bor" [Бехбудий 1999, 178 – 179].

Asosiy qism

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida asosan O'rta Osiyo va qo'shni turkiy davlatlarda keng tarqalgan va ta'lim sohasining taraqqiy etishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan jadidchilik harakati va jadid namoyondalari ham tarix faniga alohida e'tibor qaratganlar va uni chuqur o'rganish shartligi haqidagi fikrlarini bildirganlar. Jumladan, tarix fanining jamiyat taraqqiyoti, millatning o'zligini anglashdagi nufuzli o'rniga alohida e'tibor qaratib, tarix fanini o'rganishga Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va boshqalar atroflicha e'tibor qaratganlar. Bu haqda, M.Behbudiy shunday deydi: - "Hozirgi dunyoda yashash, ziyoli, komil va odil bo'lish uchun o'z vatani va o'z tarixini o'rganish da'vati bilan chiqish lozim". Bundan anglash mumkinki, M.Behbudiy millat o'zini anglagandagina ijtimoiy-siyosiy masalalarga boshqalar bilan teng aralasha oladi, degan fikrda bo'lib, tarixni o'rganish va tarixiy xotira, tarixiy ong masalalariga alohida e'tibor qaratadi [Бехбудий 1999, 18].

Abdurauf Fitrat esa o'z navbatida quyidagi fikrlarni ta'kidlab o'tadi: -"Qaysi millat yashashni (ravnaqu taraqqiyotni) istasa, tarixini bilishi lozim bo'ladi. Zero, tarix bir ko'zguna o'xshaydi, har bir qavm o'zining ahvoli va ijtimoiy hayot qoidalarini unda ko'rib, yaxshini yomondan farq qiladigan bo'ladi" [Фитрат 2010, 36 – 61].

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yashab ijod qilgan tarixchi Muhammad Yusuf Bayoniy "Shajarayi Xorazmshohiy" asarini yozar ekan, undagi ayrim voqealar tafsilotlarini o'zidan avval Ogahiy tomonidan yozilgan asarlardan topmaganligi va endi bevosita o'zi tarixiy jarayonlar ishtirokchilari va shohidlarining so'zlaridan yozishga harakat qilganligini ta'kidlaydi: "... Yuqorida zikr etilgan davr tarixini (Muhammad Rahimxon II ning (1865-1910-yy.) 1872-yilgacha bo'lgan xonlik davrini – mualliflar) o'sha davrda ishga aralashib yurgan bir necha kekxa odamlarni topib, ulardan bo'lgan voqealarni so'rab, diqqat bilan haqiqatlab yozdim...". Muhammad Yusuf Bayoniy "Xorazm tarixi" asarini yozishda tarix va uni tavsiflashga aohida e'tibor qaratadi va tarixni haqqoniy, obyektiv ravishda yozish shartligini uqtiradi: "Tarix kitobi yozishning bir sharti bor. Tarixiy voqealarni yozuvchi tarafdorlik etmasdan, bo'lgan

voqealarni rostlik bilan bayon etishi kerak. Agar rostlik bilan bayon etmasa, uning so'zlari hech bir odamga ma'qul bo'lmaydi". XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yashab ijod etgan Farg'onalik tarixchi Ishoqxon Junayduloxo'ja o'g'li Ibrat To'raqo'rg'oniy insonlarni o'z o'tmishi va ajdodlari, yashab turgan vatani va uning o'tmishini bilishi zarurligini alohida ta'kidlab o'tadi va tarixni o'rganishga da'vat etadi: "...Inson ancha-muncha baqadri ilmi bashariyat tavorixdan bilmak labudda o'lmoqi ma'lumdir. Loaqal kishi o'z muvattin yerini bilmak zaruriyotdandur. Bilmasa, tafosir va ahodislarda va tavorixlarda mubayyindurki, ko'rmak va bilmak ilmdandur" [Alimova, Ilhomov 2019, 88].

Bu davrda yashab, ijod qilgan olimlar va tarixchilarning tarix va tarix fani, tarix ilmi haqida keltirib o'tgan fikrlaridan ham anglash mumkinki, Sharq, xususan, O'rta Osiyoda ham qadimdan tarix fani sohalariga e'tibor kuchli bo'lgan va ayni vaqtda tarixnavislar faqatgina tarixiy jarayonlarni tavsiflash yoki manbalarni tahlil etish kabilar bilan cheklanib qolmasdan, balki tarix va tarix fani haqida, uni qanday yozish yoki tahlil qilish kerakligi kabi masalalar yuzasidan ham o'zlarining ilmiy-nazariy va falsafiy fikrlari va qarashlarinini ko'rsatib o'tganlar [Илҳомов 2010, 77 – 84; Илҳомов 2015, 60 – 62].

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida yashab ijod qilgan farg'onalik tarixchi Ishoqxon Junayduloxo'ja o'g'li Ibrat To'raqo'rg'oniy insonlarni o'z o'tmishi va ajdodlari, yashab turgan vatani va uning o'tmishini bilishi zarurligini alohida ta'kidlab o'tadi va tarixni o'rganishga da'vat etadi: "Inson ancha-muncha baqadri ilmi bashariyat tavorixdan bilmak labudda o'lmoqi ma'lumdir. Loaqal kishi o'z muvattin yerini bilmak zaruriyotdandur. Bilmasa, tafosir va ahodislarda va tavorixlarda mubayyindurki, ko'rmak va bilmak ilmdandur" [Баёний 1991, 5 – 6].

Ibratning yozuvlar tarixiga oid "Jome' ul hutut" ("Xatlar majmuyi", 1912-y) asarida lotin, yunon, xitoy, hind, arab, kirill yozuvining kelib chiqishi, rivojlanish tarixi haqida ma'lumot berilgan, ilmiy-tarixiy asarlari ("Tarixi Farg'ona", 1916-y; "Tarixi madaniyat", 1925-y; "Mezon uz-zamon", 1926-y) esa Qo'qon xonligining vujudga kelishidan to XX asrning 30-yillarigacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Ibrat "Turkiston viloyati gazetasi", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona" gazetalari yozgan maqolalarida fan, ma'rifat va madaniyatni targ'ib etgan. Ibrat tarix fani sifatida, garchi, o'zining "Tarixi Farg'ona" asarida ko'pgina tarixiy jarayonlarni va ularning tavsifini, shaxslar faoliyati va ularning tarixiy jarayonlardagi ishtiroki va boshqa shu kabi bir qator holatlarni bayon etib bergan bo'lsada,

inson jamiyat taraqqiyoti va uning tarixidan xabardor bo'lishi, hech bo'lmaganda o'zi yashab turgan vatani, tug'ilib o'sgan zamini tarixini bilishi lozimligini, bu hatto tafsir va hadislarda ham shart etib qo'yilganligi va bu ham ilm ekanligini alohida ta'kidlab o'tadi.

Tarixchi Mullo Olim Mahdumhoja esa "Tarixi Turkiston" asarida tarixga shunday ta'rif beradi: "Ilmi tavorix [tarix ilmi] ning foyidamandlig'ig'a tamomi firqa muttafiq ur-roydurlar. Aksar tavoyifi umam, balki tamomi ahli olam bu ilmni amalga qo'yub, gumoshtagonlarindin rivoyat va hikoyatlar qilib, oning o'zlarig'a dalil qiladurlar" [Мулло Олим Махдумхожа. 2010, 3].

Bu davr jadid namoyondalari orasida Hoji Muin va uning faoliyatini ham alohida ko'rsatib o'tish o'rinlidir. O'ziga xos "ustozshogird" an'analari asosida ijod qilgan hamda yirik jadid namoyandasi Mahmudxo'ja Behbudiy izdoshlaridan biri sanalgan Hoji Muinning ham faoliyati serqirra bo'lib, uni eng avvalo o'qituvchi sifatidagi, qolaversa, shoir, hajvchi, tarjimon, jurnalist kabi sohalardagi faoliyatini e'tirof etgan holda tarix fani sohasiga ham alohida e'tibor qaratganligini ko'rish mumkin. Xususan, XX asr boshlari Turkistondagi ijtimoiy-madaniy jarayonlar, maorif va matbuot, ayniqsa, tarix fani hamda tarjimonlik ishlarining rivoj topib borayotganligi haqida so'z yuritib, quyidagilarni ta'kidlaydi: "Har millatning o'zig'a maxsus madaniyati, adabiyot va matbuoti, milliy tarix va tarojimi ahvol kitoblari, shoir va adiblari bo'ladi. Bir millatning taraqqiyoti madaniyasi qaysi darajada ekanligini bilmak uchun uning adabiyot va matbuotini bir daraja ko'zdan kechirmak lozimdur. Biz Turkiston turklari burung'i muhtasham va madaniyatimiz so'ng'ondan keyin so'ngg'i asrlarda har bir jihatdan juda ketda qoldiq. Madaniyat va maorifimiz xarob, davlat va hukumatimiz barbod bo'ldi. O'zimiz Yovrupo jahongirlarining asoratida qoldiq. Lekin so'ng bo'lsa ham, gunoh va xatolarimizdan xabardor bo'la boshladiq. Bir oz uyg'ondiq. Bizda "intiboh davr"¹ 1901nchi yildan boshlandi. Biz uyg'onish davridamiz. Bizda yangi adabiyot endigina o'sdi. Matbuot yaqindag'ina tug'uldi. Shoir va muharrirlar bu kunlardagina yetisha boshladilar. Tarix va tarojim yozish ishlari esa, hanuz gullanish arafasidadur" [Хожи Муин 2005, 9].

Shuningdek, Hoji Muinning XX asr boshlarida ta'lim sohasida nashr qilingan adabiyotlar tarixiga bag'ishlangan "O'zbek alifbolari

¹ *Intiboh* (arab tilida – ogohlik, uyg'onish) - qalbdagi g'afolatning barham topishi, ruhiy uyg'onish. Ўзбек тилининг изохли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти. 2006.

tarixi” [Ҳожи Муин 2005, 91-93], “Forscha alifbolar tarixi” [Ҳожи Муин 2005, 93-95] kabi maqolalarini ham ko'rsatib o'tish lozim, bu maqolalarida Hoji Muin “Turkistonda ilmiy-adabiy uyg'onishning boshlanishig'a yigirma besh yil to'lganligi” ni ko'rsatib o'tib, shu davrda, ya'ni 1901-1925-yillar oralig'ida nashr etilgan alifbolar va ularning ta'limdagi o'rni masalalariga to'xtalib o'tadi.

Bu davr ma'rifatparvar ziyolilaridan biri sifatida Vadud Mahmudni ko'rsatib o'tish mumkin. Vadud Mahmud o'z faoliyatida asosan adabiyot tarixi sohasida izlanishlar olib brib, turkiy xalqlarning diniy e'tiqodlari haqida, yozuvlari haqida o'z qarashlarini, xulosalarini ko'rsatib o'tadi, bunda turli davrlarda yaratilgan qator manbalarga asoslanadi: “Turklarning yozuv bilan tanishliqlari ko'b eskidir. Turklarning miloddan burun qurg'on buyuk imperato'rliklarida yuraturg'on buyruq, yorliqlar tabiiy o'laroq turkcha yozuv bilan bo'lar edi. Bu yozular to'g'risida holo ham ilm olamida sarix ma'lumot yo'qdir. Xitoy voqe'nomalarida tarixga ma'lum eski turk jamiyati bo'lg'on “xul”larning yozuvlari borlig'i zikr etilsa ham, uning qanday yozuv ekani noma'lumdur. ... Turklar o'z hayoti tarixiyalarida turli-turli yozuvlar ishlatib o'tganlar. Xitoy ta'siri ostida bo'lg'on vaqtlarida tarixiy toshlardan bilinadirki, Xitoy yozuvini ham ishlatganlar. Gul Takin toshining bir yog'i xitoycha va bir yog'i o'rxuncha yozilg'ondir. Bu o'rxun yozuvidan boshqa bir vaqtlar moniy alifbosi ishlatganlari ma'lum” [Ваду́д Махму́д 2007, 12].

O'z tadqiqotlarida Vadud Mahmud tarixiy jarayonlarga ham to'xtalib o'tadi. Xususan, ilk o'rta asrlardagi siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotining markazlari Iroq va Xuroson hududlari bo'lgan bo'lsa, o'rta asrlarga kelib bu taraqqiyotning Movarounnahrga ko'chganligiga ishora qilib: “O'rta Osiyoning yangi tarixida eng boy va shavkatli davlatlar shu davrning mahsulidirlar”, - deya Amir Temur va temuriylar hamda keyingi davrlardagi xonliklar davlatlariga ishora qiladi [Ваду́д Махму́д 2007, 15]. Bu davr tarixiy jarayonlaridagi madaniy taraqqiyot masalalarini esa alohida ta'kidlab o'tadi: “O'zbek adabiyotining ancha eski bir tarixi bordir. Bu tarixda Navoiy davri, Umarxon davri kabi gullagan tarixiy davrlar ham bordir. Bu davrlar va bularning orasida o'tkan zamonlar besh yuz yildan oshuqdir. Bu uzoq fursat va zamonning har vaqtida o'zbek-chig'atoy shoirlari ko'rugandir” [Ваду́д Махму́д 2007, 34]. Bu fikrlardan anglashiladiki, Vadud Mahmudning ilmiy ijodida tarixiy jarayonlarning bir qancha tafsilotlariga alohida to'xtalib o'tilganligi uning ilmiy faoliyatida tadqiqot obyektining muhim qismini tarixga oid muammolar tashkil

qilganligini ko'rish mumkin.

O'zbekistonning XX asr boshlarida faoliyat ko'rsatgan tarixchilari qatorida Muso Saidjonov alohida o'rin egallaydi. Muso Saidjonov yirik jadid namoyondalaridan biri bo'lib, ma'rifatparvar, pedagog, davlat arbobi, adabiyotchi, tarixchi va geograf sifatida tanilgan.

O'zbekistonning zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlarida Muso Saidjonovning Buxorodagi ma'rifatparvarlik harakatida ishtirok etib xalqni xat-savodli qilish, tarixiy obidalarni asrab-avaylash yo'lida olib borgan ishlari hamda uning o'rta asr sharq qo'lyozmalarining chuqur bilimdoni, arxeolog olim, professor darajasiga yetishishi, ilmiy va siyosiy faoliyati haqida ilmiy izlanishlar olib borilgan va batafsil yoritib berilgan [Муҳамедова 2023].

Muso Saidjonov 1935-yil 10-18-sentyabr kunlari Leningradda o'tkazilgan Eron san'ati va arxeologiyasi mavzusidagi sharqshunoslar va tarixchilarning III xalqaro kongressda o'zining "Samarqand yodgorliklari haqidagi yangi dalillar" nomli ma'ruzasida Muhammad Badi Malixo Samarqandiyning 1693-yilda Go'ri Mir maqbarasining vaqf hujjatlari asosida yozilgan, ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan manbasida Go'ri Mir maqbarasi, Ko'kaldosh jome masjidi, Shohizinda maqbarasi, shuningdek, XIV asr boshlarida qurilgan Qusam ibn Abbos maqbarasi va undagi koshinpazlik ishlari haqida so'z yuritadi. Shuningdek, u o'z ma'ruzasida Samarqanddagi Ko'chkinchixon maqbarasi tarixi va uning nomlanishi bilan bog'liq bo'lgan, tarixiy dalillarga asoslangan ma'lumotlari bilan barchaning e'tiborini qozondi. Bunga qadar ushbu maqbara boshqacha talqin qilinib, "Childuxtaron maqbarasi" deb nomlanar edi. M.Saidjonov esa bu xatolikni aniq dalillar bilan ilmiy nuqtai nazardan isbotladi va buning uchun Ermitajda o'tkazilgan ushbu kongressda unga ramziy professor unvoni berildi [Муҳамедова 2023, 21]. Muso Saidjonovning "Buxoro shahri va eski binolari" nomli maqolalari e'lon qilinganligi, Samarqand va Shahrisabzning me'moriy yodgorliklariga oid izlanishlar olib borganligi manbalarda qayd etilgan.

Bu davr tarixchilari orasida Abdurauf Fitrat va uning ilmiy-ijodiy faoliyatini alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Atoqli o'zbek olimlaridan biri Abdurauf Fitrat Yevropa tarixchilari tomonidan tarix fani va uning predmetining turli talqinlarini ilgari surish "avj" olgan XX asr boshlarida tarix va tarix fani haqida o'zining bir qator ilmiy jihatdan asoslangan fikrlarini ilgari surish bilan o'zbek tarix fani taraqqiyotining jahon tarixi fani

taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqlikda, hattoki ayrim jihatlardan o'zining teran qarashlari bilan (jadidlar qarashlarida ayniqsa, tarixiy xotira masalasida) undan ma'lum darajada ilgari lab borayotganligini ham ko'rsata oldi [Илхомов 2019, 49 – 52; Ilhomov 2021, 140 – 145; Ilhomov 2022, 73 – 78; Илхамов 2023, 659 – 663]. Abdurauf Fitrat XX asr boshlarida mavjud ijtimoiy hayot jarayonlariga taalluqli bo'lgan bir qator dolzarb mavzularda qalam tebratish bilan birga fanning turli sohalarida ham samarali ijod qildi. Ayniqsa, Fitratning ijod namunalari sanalgan tarixga oid asarlari biz uchun muhim ahamiyatga egadir. Fitratning bu asarlarida tarix va unga nisbatan bildirilgan fikrlar, ilmiy va nazariy mazmundagi qarashlari va xulosalari zamonaviy tarix fanining ilmiy-nazariy masalalariga ham mos kelishi bilan birga XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston, qolaversa, sharq musulmon tarixchilarining tarix faniga bo'lgan munosabatlari va ayni vaqtda fanning ilmiy va nazariy masalalari borasidagi qarashlarini ham aks ettirib turadi. Abdurauf Fitratning bunday mazmunga ega qarashlari va fikrlarini uning turli asarlarida kuzatish mumkin, biroq uning “Muxtasar islom tarixi” [Фитрат 2010, 100.] (“Islom [dini]ning qisqacha tarixi”) hamda “Rahbari najot” [Фитрат 2010, 62 – 208] asarlarida tarix faniga oid ilmiy qarashlari aniq ifoda etilganligi bilan ajralib turadi. Mutaxassislar tomonidan bildirilgan fikrlar shuni ko'rsatadiki, muallifning “Muxtasar islom tarixi” asarida tarixning tushuntirib berilishi va tarixiy jarayonlarning yoritilishiga bo'lgan yondashuvlar shu mazmundagi boshqa asarlardan ma'lum darajada farqlanib, aniqlik va mukammallik borasidagi ma'lum darajada muvaffaqiyatga erisha olgan. H.Boltaboyevning ta'kidlashicha, Fitratning asari voqealarning aniq, jonli ifodasi, millatparvarlik ruhi tasvir qatiga singdirilgani va xolis yozilgani bilan xususiyatlanadi [Фитрат 2004, 3].

Fitratning tarixga oid qimmatli ma'lumotlari va ayni vaqtda jahon tarixi hamda sharq musulmon tarixnavisligi borasida bildirilgan ilmiy qarashlari aks ettirilgan ikkinchi muhim asari “Rahbari najot” (“Najot yo'li”) asaridir. Fitratning “Rahbari najot” asari 1914-yilning yozida yaratilgan bo'lib, 1915-yilda Petrograd da fors tilida bosilib chiqadi. Abdurauf Fitrat merosiga bag'ishlangan tanlangan asarlar tuzuvchilarining fikricha, ushbu ma'rifiy risolada muallif “najot yo'li, yetakchisi” sifatida “Qur'oni karim”dagi ilohiy hukmlar va Payg'ambarimizning xadisi shariflarida bayon qilingan hikmatlarni biladi va o'zining asari orqali buni isbot qiladi” [Фитрат 2010, 286].

Fitrat “Muxtasar islom tarixi” asarida tarix faniga ta'rif berib,

uni quyidagicha ifodalaydi: “Tarix millatlarning o‘tmishini, taraqqiyotini hamda tanazzulining sabablarini o‘rgatuvchi fandir” [Фитрат 2010, 36].

Bu bilan Fitrat XVIII asrda yashagan shotlandiyalik tarixchi D.Yumning qarashlarini aks ettirgan bo‘lsada, ayni vaqtda ko‘rish mumkinki, o‘zbek tarixnavisligi va O‘zbekiston hududlarida tarix ilmi shu vaqtlarda Yevropada va jahonning boshqa mamlakatlarida mavjud bo‘lgan qarashlardan to‘la boxabar bo‘lgan [Ilhomov 2022, 73 –78].

Tarix fani haqida Abdurauf Fitrat shunday yozadi: “Tarix juda qadimiy bir ilmdir. Yunonlilar eng birinchi bo‘lib tarix yozgan qavmlardan hisoblanadi. Islom zuxur topib taraqqiy etgandan so‘ng ulamolarimiz bu ilmga ham ancha sa‘y-harakat ko‘rsatib kitoblar yozganlar. Hatto tarix ilmini isloh qilib foyda baxsh etuvchi fanga aylantirganlar ham musulmon olimlari bo‘ladilar” [Фитрат 2010, 100].

Biroq Fitrat yashab ijod qilgan XX asrning boshlarida Turkistonda ilm va fan taraqqiyoti jahon ilm-fan taraqqiyoti yutuqlaridan nisbatan ortda qolib borayotgan edi. Fitrat, ayniqsa, ilm sohasida yangi-yangi olimlar, yangi asarlar va kashfiyotlarning so‘nggi vaqtlarda ko‘zga ko‘rinmayotganligi, bu sohalarda pasayish mavjudligini ko‘ra olgan va bu haqda o‘zining quyidagi fikrlarini ham bildirib o‘tgan edi: “Borib-borib zamon o‘zgardi, sa‘yu harakatlar, ilmga bo‘lgan intilishlar susayib, talqinchilikka aylandi, “ijod qilmoq” (degan tushuncha) zararli va aloqasiz manzumalar chordevorida qolib ketdi” [Фитрат 2004].

Shu o‘rinda ta’kidlash kerakki, Abdurauf Fitratning tarixiy asarlari, uning tarix haqidagi bildirgan fikrlarini o‘rganish jarayonida adibning sharq tarixnavisligi bilan bir qatorda Yevropa tarixchilarining ilmiy nazariy qarashlaridan ham mukammal darajada boxabar bo‘lganligini anglash mumkin. Fitratning tarix fani va uning predmeti, tarix fanining tarkibiy qismlari va tarmoqlari borasida ham o‘z qarashlariga ega bo‘lganligini uning tarixiy asarlarida, ulardagi tarixiy jarayonlarning tavsifiy jihatlarida ham kuzatish mumkin. Bu borada uning quyidagi so‘zlari diqqatga sazovordir: “Tarix ikki kismdan iboratdir: umumiy tarix va xususiy tarix. Umumiy tarix shunday tarixki, hamma millat va jamiyatlarning ahvolini yozatirgan ilmdir. Xususiy tarix yolg‘iz bir millat va bir jamiyatning tarixini yozadi. Islom tarixi xam xususiy tarix bo‘ladir” [Фитрат 2010, 36].

Fitrat bu boradagi fikrlarini yanada mukammallashtirib,

“Najot yo‘li” asarida tarix fani va uning tarmoqlari xususida o‘zining sharhlarini berib o‘tadi. Bu fikrlar XX asr boshlarida tarix fanining predmeti va obyekti borasida dunyoning ko‘plab tarixchilari tomonidan bildirilgan ilmiy farazlarni to‘ldirib keladi [Илҳомов 2013, 32 – 47].

Abdurauf Fitratning tarix fanining ahamiyati, mohiyati, tarixning ijtimoiy vazifalari hamda tarixiy xotira borasidagi o‘rni haqida bildirgan fikrlari ham nihoyatda e‘tiborga loyiqdir. Garchi, tarix fanining tarbiyaviy ahamiyati borasida bu vaqtgacha ko‘p fikrlar bildirilgan bo‘lsada, Fitratning fikrlari bu boradagi qarashlarni to‘ldirib, uning mohiyatini yanada yaqqolroq ko‘rsatib beradi: “Ravshanroq tushuntirsak, ya‘ni qaysi millat yuksalish fikrida bo‘lsa, o‘tgan qavmlar tarixiga murojaat qiladi, ularni halokatga yetkazgan sabablarni bilib, ularni tark etib, biron-bir millatning rivoji va taraqqiyotiga sabab bo‘lgan qonunlar bo‘lsa, ularni qabul qiladi” [Илҳомов 2013, 32 – 47].

Bu bilan har qanday millat o‘z kelajagini yaratish uchun, albatta, o‘tmishdan ibrat ham olmog‘i lozimligi ko‘rsatib o‘tilgan edi. Bu borada Qadimgi Rim tarixshunosligida tarixiy xotira va uning tarbiyaviy ahamiyati borasida tarix - hayot murabbiyi, ibrat xazinasini kabi tushunchalar bilan izohlanganligini ko‘rsatib o‘tish ham o‘rinlidir [Смоленский 2008, 33]. Yoki XX asr boshlarida zamonaviy tarix tadqiqotlarida obyektivlik tamoyilini qaror toptirishga urinish faollashgan bir davrda Mahmudxo‘ja Behbudiyning bu boradagi fikrlari dolzarb ahamiyat kasb etadi: “Muarrixlar ... aslsiz¹ so‘zlarni dalil maqomig‘a kelturub, mushkul bir masalalarni tarixiyani qat‘iy suratda hal etmaydurlar. ... Asli noma‘lum bir rivoyat ila ulug‘ masalalarni tarixiyani hal etmoqlikni esa tarix haqida jinoyat sanaydurlar” [Беҳбудий 1999, 178 – 179].

Xulosa

Xulosa sifatida ta‘kidlash kerakki, XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida O‘zbekiston hududlarida tarix fani va tarix ilmi nafaqat taraqqiy etdi, balki jahon tarix fanining taraqqiyotiga ta‘sir ko‘rsata oladigan darajada o‘zining maxsus tarixnavislik maktablarini shakllantira oldi va tarix fanining nazariy masalalarida bir qator ilmiy qarashlarni ilgari surgan tarixchilarini ham yetishtirib bera oldi. Bu an‘analar XX asr boshlarida faoliyat ko‘rsatgan tarixchilar tomonidan faol davom ettirildi. Ayniqsa, bu borada tarixchi olimlar – professor Abdurauf Fitrat hamda professor Muso Saidjonovlar

¹ “Asossiz” ma‘nosida (Z.I.)

o'zlarining tarix fani borasidagi ilmiy-nazariy qarashlari va ilgari surgan fikrlari, yaratgan tarixiy asarlari bilan O'zbekistonda tarix fanining taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan bo'lsalar, Mahmudxo'ja Behbudiy, Is'hoqxon Ibrat, Mullo Olim Mahdumhoja, Muhammad Yusuf Bayoniy, Hoji Muin kabi tarixchilar va ziyoli ma'rifatparvarlar an'anaviy tarixnavislikni davom ettirgan holda yaratgan tarixiy asarlari bilan O'zbekiston tarixshunosligi, tarixnavisligi va manbashunosligi sohalarining taraqqiy etishiga ulkan hissa qo'shdilar.

Adabiyotlar

- Абдурауф Фитрат. 2004. *Мухтасар ислом тарихи*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Абдурауф Фитрат. 2010. *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.
- Alimova, D.A., Ilhomov, Z.A. 2019. *Tarix fani metodologiyasi*. Toshkent.
- Бехбудий Маҳмудхўжа. 1999. *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.
- Ilhomov, Z.A. 2021. "XX asr boshlarida Turkistonda tarixiy ilmiy qarashlarning rivojlanishi: Aburauf Fitrat. O'zbek davlatchiligi tarixi va taraqqiyoti: zamonaviy tadqiqotlar va yondashuvlar". *Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami*. 45 – 57. Toshkent.
- Ilhomov, Z.A. 2022. "Mahmudxo'ja Behbudiy va Aburauf Fitrat asarlarida tarix fanining nazariy masalalari". *"Jadidlarning ma'rifiy faoliyati: g'oyalari, maqsadlari, vazifalari va sohaga oid zamonaviy tadqiqotlar"*: Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami, 45 – 67. Toshkent.
- Вадуд Маҳмуд. 2007. *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.
- Воҳидов, Ш. Х. 2010. *Қўқон хонлигида тарихнавислик: генезиси, функциялари, намояндalари, асарлари*. Тошкент: Маънавият.
- Ибрат. 1991. *Тарихи Фарғона*. Тошкент: Мерос.
- Илҳомов, З. А. 2013. *Тарих фани методологияси*. Тошкент.
- Мулло Олим Махдумхожа. 2010. *Тарихи Туркистон*. Тошкент: Маънавият.
- Мунаввар Қори Абдурашидхонов. 2003. *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.
- Муниров, Қ. 2002. *Хоразмда тарихнавислик (XVII-XIX ва XX аср бошлари)*. Тошкент.
- Саиджанов Муса. "Новые факты о памятниках Самарканда". III Международный конгресс иранского искусства и археологии. <https://portalus.ru/modules/culture/rus>
- Саиджонов Мусо. 1927. Бухоро шаҳри ва эски бинолари. 1-қисм. *Маориф ва ўқитғувчи* 3 – 4: 30 – 35. Тошкент.
- Саиджонов Мусо. 1927. Бухоро шаҳри ва эски бинолари. 2-қисм. *Маориф ва ўқитғувчи* 9 – 10. 52 – 56. Тошкент.
- Муҳамедова, С. Ф. 2023. *Мусо Саиджоновнинг ижтимоий-сиёсий ва*

илмий фаолияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент.

Муҳаммад Юсуф Баёний. 1991. *Шажараи Хоразмишоҳий*. Тошкент: Мерос.

Смоленский, Н. И. 2008. *Теория и методология истории*. Москва: Академия.

Ҳожи Муин. 2005. *Танланган асарлар*. Тошкент: Маънавият.

The Science of History IN Uzbekistan: the Jadids and their Historical and Scientific Views in the early 20th Century

Ziyovutdin Ilkhamov¹

Abstract

This article will talk about the attitude to the study of history and history in Turkestan at the beginning of the 20th century, works of history created and articles of historical content, scientific-theoretical views of historians on history. The article provides analytical views on the history schools of Kokand, Tashkent, Bukhara and Khorezm, which were formed in the second half of the 19th and early 20th centuries, their role in the study of history, the continuation of historiographic traditions in Turkestan in the early 20th century, the authors and their works and scientific works, the importance of history and This includes the work and views of major jadid figures and historians and ADIBS, enlightened intellectuals, including Mahmudhoja Behbudy, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Abdurauf Fitrat, Muhammad Yusuf Bayani, Ishaqkhan Junaydullohoja's son Ibrat, Mullo scholar Mahdumhoja, Hoji Muin, Vadud Mahmud, Musa Saidjonov, among others briefly analyzed.

Key words: *history, historical science, scientific-theoretical views, principles, approaches, jadids, historical works, scientific articles.*

References

Abdurauf Fitrat. 2004. *Muxtasar islom tarixi*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

Abdurauf Fitrat. 2010. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat.

Alimova, D.A., Ilhomov, Z.A. 2019. *Tarix fani metodologiyasi*. Toshkent.

¹ Ilkhamov Ziyovutdin Adkhamovich – candidate of historical sciences, professor, Department of History named after Nizami.

E-mail: ilhomov@mail.ru

ORCID ID:

For citation: Ilhomov Z. 2025. "The Science of History IN Uzbekistan: the Jadids and their Historical and Scientific Views in the early 20th Century". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 108-120.

- Behbudiy Mahmudxo'ja. 1999. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Ilhomov, Z.A. 2021. "XX asr boshlarida Turkistonda tarixiy ilmiy qarashlarning rivojlanishi: Aburauf Fitrat. O'zbek davlatchiligi tarixi va taraqqiyoti: zamonaviy tadqiqotlar va yondashuvlar". *Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami*. 45 – 57. Toshkent.
- Ilhomov, Z.A. 2022. "Mahmudxo'ja Behbudiy va Aburauf Fitrat asarlarida tarix fanining nazariy masalalari". *"Jadidlarning ma'rifiy faoliyati: g'oyalari, maqsadlari, vazifalari va sohaga oid zamonaviy tadqiqotlar"*: *Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami*, 45 – 67. Toshkent.
- Vadud Mahmud. 2007. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Vohidov, Sh. X. 2010. *Qo'qon xonligida tarixnavislik: genezisi, funksiyalari, namoyandalari, asarlari*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Ibrat. 1991. *Tarixi Farg'ona*. Toshkent: Meros.
- Ilhomov, Z. A. 2013. *Tarix fani metodologiyasi*. Toshkent.
- Mullo Olim Maxdumxoja. 2010. *Tarixi Turkiston*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Munavvar Qori Abdurashidxonov. 2003. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Munirov, Q. 2002. *Xorazmda tarixnavislik (XVII-XIX va XX asr boshlari)*. Toshkent.
- Saidjanov Musa. "Новые факты о пamyatnikax Samarkanda". III Mejdunarodnyy kongress iranskogo iskusstva i arxeologii. <https://portalus.ru/modules/culture/rus>
- Saidjonov Muso. 1927. Buxoro shahri va eski binolari. 1-qism. *Maorif va o'qitg'uvchi* 3 – 4: 30 – 35. Toshkent.
- Saidjonov Muso. 1927. Buxoro shahri va eski binolari. 2-qism. *Maorif va o'qitg'uvchi* 9 – 10. 52 – 56. Toshkent.
- Muhamedova, S. F. 2023. *Muso Saidjonovning ijtimoiy-siyosiy va ilmiy faoliyati*. Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent.
- Muhammad Yusuf Bayoniy. 1991. *Shajarai Xorazmshohiy*. Toshkent: Meros.
- Smolenskiy, N. I. 2008. *Teoriya i metodologiya istorii*. Moskva: Akademiya.
- Hoji Muin. 2005. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat.

San'at

Art

Сохранение узбекской культурной идентичности через язык и традиционный костюм в эпоху глобализации

Элина Молдокулова¹

Абстракт

В настоящей работе анализируется вклад узбекского языка и национального костюма в поддержание культурной самобытности в условиях глобализационных тенденций. Исследуется, каким образом лингвистическая терминология и компоненты одежды воплощают исторические, общественные и культурные аспекты узбекской нации. Обсуждаются актуальные проблемы: цифровизация общества, воздействие глобальной моды и трансформация ценностных ориентиров у подрастающего поколения. На основе эмпирических данных и реальных кейсов формулируются рекомендации по защите идентичности с помощью образовательных программ, инновационных дизайнерских подходов, электронных репозиторий и культурных событий. Акцент делается на интегрированном методе, сочетающем наследие с современными технологиями, для долгосрочной охраны национальных традиций. Также рассмотрены цифровые проекты, включая национальную систему искусственного интеллекта для узбекского языка, а также работы дизайнеров, вписывающих традиционные мотивы в мировую моду.

Ключевые слова: *узбекский костюм, культурная самобытность, лингвистика, лексика, глобализация, культурные практики, цифровые инструменты, молодое поколение.*

¹ Молдокулова Элина Ашымбековна – преподаватель, Ошский государственный университет. индустриально-педагогический колледж, Ош, Кыргызстан.

E-mail: elinammoldokkulova@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-6121-3898

Для цитирования: Молдокулова Э. А. 2025. “Сохранение узбекской культурной идентичности через язык и традиционный костюм в эпоху глобализации”. *Узбекистан: лингвистика и культура* 3: 121-140.

Введение

Современный мир находится под сильным влиянием глобализационных процессов, которые трансформируют культурное наследие этносов. Распространение унифицированных ценностей и моделей потребления способствует стандартизации, угрожая локальным традициям. Узбекская культура, богатая историческими и этническими особенностями, требует активных мер для сохранения своей уникальности, где язык и национальный костюм играют центральную роль [Anderson 1983, 23]. По данным UNICEF, молодежь до 30 лет составляет около 60% населения Узбекистана, что подчеркивает необходимость вовлечения молодого поколения в процесс сохранения культурного наследия [UNICEF 2020, 15]. Глобализация создает как угрозы, так и возможности для продвижения традиций через цифровые платформы, международные коллаборации и инновационные подходы.

Узбекская культура формировалась под влиянием многовековых традиций, включая персидские, тюркские, а также наследие Шелкового пути и советского периода. Эти эпохи оставили след в языке, одежде и прикладном искусстве. В городах Самарканд и Бухара сохраняются уникальные ремесла, такие как шелкоткачество, вышивка и производство тканей атлас и адрас. Эти элементы обладают не только эстетической, но и социальной значимостью, отражая возраст, статус и семейное положение носителя [Фёдорова 2015, 78]. Исследования показывают, что традиционные ремесла, такие как производство тканей икат, успешно адаптируются для глобального рынка, обеспечивая экономическую устойчивость и культурную преемственность [Ibragimov 2022, 45].

История узбекского костюма насчитывает более двух тысяч лет, корни которых уходят в эпоху Шелкового пути, служившего мостом для культурных обменов. Археологические находки подтверждают высокий уровень ткачества и текстильного производства: элита носила роскошные шелковые кафтаны, тогда как простолюдины использовали хлопковые ткани. В Средние века Узбекистан прославился золотой парчой, полосатыми хлопковыми тканями и шелковыми изделиями. Миниатюрные росписи демонстрируют, как одежда отражала социальный, религиозный и семейный статус: полосатые ткани ассоциировались с низшими слоями, а

сложные узоры – с аристократией [Brown 2009, 25].

Узбекский язык, относящийся к тюркской группе, впитал элементы персидского, арабского и русского языков, что проявляется в лексике, связанной с одеждой и ремеслами. Например, термины «чапан» (халат) и «доппа» (тубетейка) не только обозначают предметы, но и несут исторический контекст, отражая культурные коды. В условиях глобализации эти элементы сталкиваются с вызовами: западная мода и цифровые медиа влияют на предпочтения молодежи, где 40% опрошенных отдадут предпочтение глобальным трендам [UNICEF 2020, 20]. Однако культурные фестивали, такие как «Бойсун Бахори» в Бухаре и Самарканде, способствуют сохранению традиций, вовлекая молодежь в культурные практики [UNESCO 2023, 10].

Изучение взаимосвязи языка и костюма имеет важное значение с этнографической и социально-культурной точек зрения, поскольку демонстрирует, как этнические ценности сохраняются и адаптируются в условиях глобальных изменений. Настоящая работа включает анализ предпочтений молодежи, кейсы современных дизайнеров и цифровые инициативы, такие как национальная модель искусственного интеллекта (ИИ) для узбекского языка, направленная на сохранение лингвистической идентичности [Kun.uz 2025]. Также рассматриваются проекты цифровизации, включая корпус узбекского языка для ИИ, который усиливает цифровую автономию и культурную сохранность [Kun.uz 2025].

Глобализация способствует миграциям и культурному смешению, что приводит к «культурному слиянию», где локальные элементы интегрируются в глобальную моду [Brown 2009, 25]. Опросы показывают, что среди узбекской молодежи растет интерес к западным стилям, но одновременно усиливается осознание культурных корней: 35% молодых людей отмечают снижение интереса к традициям под влиянием глобализации [Scientists.uz 2025, 12]. Это требует комплексных стратегий, включая образовательные программы, цифровые репозитории и инновационные подходы в дизайне. В работе анализируются эмпирические данные из опросов UNICEF и VTI Project, а также кейсы дизайнеров, таких как Мухайо Алиева (Bibi Hanum) и Женя Ким (J.Kim), интегрирующих икат в современные коллекции [UzbekAlive 2022].

Цель исследования – выявить механизмы сохранения узбекской культурной идентичности через язык и костюм, а также предложить рекомендации для интеграции традиций в цифровую эпоху. Методология включает анализ литературы, эмпирические опросы и кейс-стади. Структура работы охватывает теоретические аспекты, роль языка и костюма, проблемы глобализации и подходы к сохранению идентичности.

1. Теоретические аспекты культурной идентичности.

Культурная идентичность представляет собой совокупность символов, норм, практик и языка, через которые сообщество осознает свою уникальность [Hall 1990, 45]. Язык и костюм выступают ключевыми проводниками этих символов, обеспечивая связь поколений [Фёдорова 2015, 78]. В условиях глобализации идентичность становится динамичной, подверженной влиянию миграций, цифровых медиа и глобальных культурных трендов [VTI Project 2024, 12].

Теории культурной идентичности, разработанные Бенедиктом Андерсоном и Стюартом Холлом, подчеркивают роль «воображаемых сообществ» и диаспор в формировании национального самосознания. Для узбекского народа язык служит связующим звеном с тюркскими корнями, а костюм – визуальным маркером этнической принадлежности. Этнолингвистика подчеркивает, что язык формирует не только коммуникацию, но и мировосприятие. Лексика, связанная с одеждой, отражает исторические обычаи, культурные нормы и социальные роли. Например, слово «*kiyim*» (одежда) в узбекском языке имеет тюркские корни и символизирует практичность и культурный код [GRN Journal 2023, 126].

Костюм визуализирует традиции и социальные нормы. Узоры, цвета и крой сообщают о регионе, роли и статусе человека, выступая культурным шифром, передаваемым через поколения [Сайфуллаев 2017, 34]. Современные исследования отмечают, что глобализация способствует «культурному слиянию», интегрируя локальные элементы в повседневную моду [Brown 2009, 25]. В узбекском контексте это проявляется в адаптации тканей *икат* для глобального рынка, где традиционные мотивы сочетаются с современными силуэтами, обеспечивая экономическую жизнеспособность ремесел [Alesouk 2022].

Теоретически, культурная идентичность в глобализованном мире является гибридной, где локальное и

глобальное переплетаются. Для Узбекистана это означает баланс между сохранением аутентичности и внедрением инноваций. Исследования показывают, что молодежь, подверженная влиянию социальных сетей, часто воспринимает традиции как «ретро», но образовательные инициативы могут изменить это отношение [OJS Journals 2023, 2796]. Например, программы в университетах, включающие изучение этнолингвистики и истории костюма, способствуют повышению интереса к национальному наследию.

Культурная идентичность также формируется через ритуалы и повседневные практики. В узбекской традиции одежда и язык играют роль в обрядах, таких как свадьбы, где «доппа» и «чапан» символизируют связь с предками. Глобализация, однако, привносит новые элементы, такие как западные свадебные платья, что создает конкуренцию традиционным формам. Это требует стратегического подхода для сохранения идентичности, включая интеграцию традиций в современные контексты.

1.1. Влияние глобализации на культурную идентичность.

Глобализация открывает культуры для разнообразия, но одновременно угрожает их уникальности. Опросы показывают, что 40% узбекской молодежи предпочитают западную моду, что указывает на ценностные изменения [UNICEF 2020, 20]. Однако фестивали, такие как «Бойсун Бахори» в Бухаре, помогают противостоять этим тенденциям, демонстрируя национальные традиции [UNESCO 2023, 10].

Глобализация влияет на идентичность через три основных канала: экономический, социальный и культурный. Экономически, она стимулирует экспорт узбекских тканей, который вырос на 20% благодаря интересу глобальной моды к икат. Социально, миграции и урбанизация приводят к потере традиций среди молодежи. Например, в южном Кыргызстане молодые узбеки смешивают локальные и глобальные стили под влиянием рынка [Globalization and Youth Culture in Southern Kyrgyzstan 2025]. Культурно, цифровые медиа распространяют унифицированные тренды, но также предоставляют платформы для продвижения узбекского наследия, например через Instagram и YouTube.

Статистика подтверждает: в Узбекистане 60% населения составляют молодые люди, но лишь 25% активно участвуют в

культурных мероприятиях [UNICEF 2020, 25]. Глобализация вызывает «культурную эрозию», заменяя традиции цифровыми трендами [OJS Journals 2023, 2796]. Позитивные аспекты включают международные коллаборации, такие как проекты UNESCO, которые вовлекают молодежь в сохранение наследия [UNESCO 2023, 8]. Реформы в Узбекистане с 2021 года подчеркивают важность культурного разнообразия, но требуют большего акцента на вовлечение молодежи [VTI Project 2024, 15].

Глобализация также влияет на восприятие национальной идентичности через медиа. Социальные сети, такие как TikTok и Instagram, становятся платформами, где молодежь сталкивается с глобальными трендами, что снижает интерес к традициям. Однако те же платформы могут использоваться для продвижения узбекской культуры: блогеры и дизайнеры публикуют контент о традиционной одежде и лексике, привлекая молодую аудиторию. Например, мастер-классы по созданию икат на YouTube собирают тысячи просмотров, что свидетельствует о потенциале цифровых медиа для культурного возрождения.

2. Язык в роли механизма охраны традиций.

Узбекский язык обладает богатой лексикой, связанной с одеждой, ремеслами и обрядами, что укрепляет культурную уникальность и обеспечивает передачу ценностей [Karimova 2020, 12]. Лексика костюма отличается нюансами, подчеркивающими культурный контекст, и служит инструментом сохранения идентичности [Nordic University 2023, 2272].

Язык действует как механизм сохранения через семантику и социолингвистику. Термины отражают исторические слои: тюркские корни, персидские и арабские заимствования. Сравнительный анализ с английским языком показывает большую детализацию в узбекском, где слова несут культурные коннотации [Conference UzSWLU 2023, 870]. Например, термин «milliy libos» (национальный костюм) подчеркивает этническую идентичность, в отличие от общего английского «traditional clothing». В цифровую эпоху язык адаптируется для онлайн-платформ, обеспечивая преемственность через образовательные и культурные инициативы.

2.1. Лексика костюма.

Лексика узбекского языка, связанная с одеждой, включает названия тканей: «атлас» (шелковый атлас), «адрас» (полушелковый материал), «пахта» (хлопок); предметы одежды: «чапан» (длинный халат), «доппа» (тубетейка), «койнак» (платье); орнаменты: «гуль» (цветок), «чакан» (клетка), «сават» (корзина). Эти термины отражают традиции, ремесленные навыки и эстетические предпочтения регионов [Сайфуллаев 2017, 34].

Дополнительные примеры из лингвистических исследований показывают, что слово «kiyim» (одежда) имеет тюркские корни, а «ko'yulak» (рубашка) – персидские влияния, подчеркивая культурные слои [Etymological and Semantic Analysis of Clothing Names 2022]. Фразеология, такая как «kiyim-kechak» (одежда и вещи), отражает повседневность, тогда как «milliy libos» подчеркивает национальную идентичность [Linguistic Study of Clothing and Perfume Names in Uzbek and English 2023]. Когнитивный анализ лексем, таких как «ikat» (ткань с узором), показывает их связь с ремеслами и историей, в отличие от английских аналогов, которые лишены такого контекста [Cognitive Analysis of Clothing Lexical Units 2025].

Термины, связанные с ремеслами, такие как «tikuvchi» (портной) или «to'quvchi» (ткач), сохраняют социальные роли и подчеркивают значимость традиционных профессий [The Study of Sewing Terminology in Linguistics 2025]. Сравнение с английским языком показывает, что узбекское «chapan» несет коннотации статуса, тогда как английское «robe» более нейтрально [National Dress Names and Features in English and Uzbek Languages]. Эти нюансы делают лексику барьером против культурной ассимиляции, укрепляя идентичность.

2.2. Актуальное применение.

В цифровую эпоху лексика активно используется в учебных материалах, блогах и социальных сетях. Видео на YouTube и Instagram демонстрируют мастер-классы по созданию национальной одежды с комментариями на узбекском, что поддерживает интерес молодежи [Karimova 2020, 12]. Национальная ИИ-модель для узбекского языка внедряет лексику в цифровые платформы, обеспечивая ее актуальность [Kun.uz 2025]. Проект «Reviving Uzbek Calligraphy» адаптирует традиционные шрифты для цифрового использования, интегрируя их в образовательные приложения и социальные

медиа [TSUULL 2023].

Применение лексики включает мобильные приложения для изучения узбекского языка, где термины костюма интегрируются в интерактивные игры и виртуальные туры по музеям. Например, приложения, такие как «Uzbek Heritage», предлагают интерактивные уроки, где пользователи изучают слова, связанные с одеждой, в контексте их исторического и культурного значения. Блоги дизайнеров, таких как Bibi Hanum, используют узбекские термины для описания коллекций, усиливая культурный нарратив. В университетах лексика костюма включается в курсы по этнолингвистике, где студенты анализируют семантику терминов, таких как «adras», как символов Шелкового пути.

Образовательные программы также включают семинары, где молодежь изучает лексику через практические занятия, такие как создание традиционных узоров. Такие инициативы, проводимые в школах и вузах, помогают молодым людям осознать связь между языком и культурной идентичностью. Например, в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы проводятся курсы, где студенты изучают лексику костюма в контексте исторических текстов, что усиливает их интерес к наследию.

2.3. Цифровые проекты по охране языка.

Цифровые проекты играют ключевую роль в сохранении узбекского языка. Проекты «Qanun» и «Qamus» от TURKPA направлены на укрепление тюркских языков через создание цифровых платформ, включая онлайн-словари и базы данных [Daily Sabah 2025]. Эти инициативы гармонизируют юридическую и культурную терминологию среди тюркских стран, способствуя сохранению узбекского языка в глобальном контексте.

Национальная ИИ-модель Узбекистана, запущенная в 2025 году, фокусируется на сохранении культурной идентичности и цифровой суверенности. Она применяется в переводе текстов, распознавании речи и медицинских протоколах, включая корпус узбекского языка для улучшения ИИ-систем [Kun.uz 2025]. Министерство цифровых технологий Узбекистана разрабатывает корпус, включающий приложения с распознаванием жестового языка, что делает язык доступным для людей с ограниченными возможностями [Kun.uz 2025].

Проект «Reviving Uzbek Calligraphy» создает цифровые

шрифты, интегрируя традиционную эстетику с современными технологиями для использования в образовании и социальных сетях [TSUULL 2023]. Онлайн-библиотеки, такие как платформы Национальной библиотеки Узбекистана, предоставляют доступ к аутентичной лексике, включая термины, связанные с одеждой и ремеслами [ResearchGate 2024, 384829061]. Другие инициативы, такие как «The Development of the Uzbek Language in the Digital Environment», используют ИИ для обработки и перевода текстов, усиливая цифровое присутствие языка [Mount Kenya Times 2025]. Мобильные библиотеки на узбекском языке расширяют доступ к образованию в сельских районах, поддерживая молодежь, 60% которой активно использует цифровые медиа [UNICEF 2020, 18].

Эти проекты не только сохраняют язык, но и делают его актуальным для молодого поколения. Например, приложения с геймификацией, такие как викторины по лексике костюма, привлекают подростков, а VR-туры по историческим центрам Самарканда и Бухары позволяют изучать язык в контексте культурного наследия. Такие инициативы усиливают связь молодежи с традициями, делая язык живым инструментом идентичности.

3. Национальный узбекский костюм как маркер культурной идентичности.

Традиционная узбекская одежда отражает географические, социальные и возрастные особенности. Чапан, доппа, атлас и адрас несут символику, передаваемую через поколения [Фёдорова 2015, 78]. Ткани икат, уходящие корнями в XII век, оказывают влияние на мировую моду благодаря своей уникальной эстетике [Alesouk 2022].

Костюм как маркер идентичности включает исторический слой: от шелковых кафтанов элиты до хлопковых одежд простолюдин. Узоры, такие как цветочные мотивы или геометрические орнаменты, часто выполняли функцию амулетов, а цвета символизировали различные аспекты жизни: яркие оттенки ассоциировались со счастьем, темные – с защитой от зла [Central Asia Guide 2025]. Эти элементы не только украшали, но и передавали социальные сообщения, укрепляя культурную преемственность.

3.1. Локальные вариации.

Региональные различия в узбекском костюме отражают географическое и культурное разнообразие. В Самарканде

преобладают тонкие шелковые ткани с яркой вышивкой, отражающие влияние Шелкового пути. В Бухаре используются насыщенные тона с золотой отделкой, символизирующие богатство и статус. Хива и Ферганская долина отличаются строгими формами, пастельными оттенками и уникальными головными уборами, такими как калпок [Сайфуллаев 2017, 34; Central Asia Guide 2025].

В Ферганской долине популярны длинные шелковые платья с цветочными узорами, а в Намангане – легкие ночные рубашки из шелка. В Бухаре халаты шире, чтобы продемонстрировать нижние слои одежды, подчеркивая многослойность как символ статуса. Тубетейки различаются по стилю: черные с белой вышивкой для мужчин, золотые и яркие для женщин. Икат из Ферганы использует технику *resist-dye*, создавая уникальные узоры, тогда как сузани из Самарканда славится деликатной вышивкой [Central Asia Guide 2025]. Исторически, вариации костюма были связаны с социальным статусом: полосатые ткани использовались низшими слоями, а золотая парча – элитой [Christine Brown on Uzbek Clothing 2009].

Региональные различия также проявляются в ритуальной одежде. Например, свадебные костюмы в Хиве включают сложные вышивки, символизирующие плодородие и защиту, тогда как в Андижане предпочтение отдается более простым, но ярким дизайнам. Эти различия подчеркивают богатство узбекской культуры и необходимость их сохранения в условиях глобализации.

3.2. Инновационные дизайнерские адаптации.

Современные дизайнеры активно интегрируют традиционные элементы в глобальную моду, делая узбекский костюм привлекательным для молодежи и международной аудитории. Бренд Bibi Hanum (Мухайо Алиева) использует икат в повседневной одежде и *haute couture*, создавая яркие платья, такие как модель Bahor, которые сочетают традиционные узоры с современными силуэтами [UzbekAlive 2022]. Эти дизайны привлекают молодую аудиторию, подчеркивая универсальность иката.

J.Kim (Женя Ким) выводит узбекскую эстетику на мировую арену, интегрируя мотивы сузани и курок-пэчворк в коллекции, вдохновленные наследием *koryo-saram*. Ее работы, такие как *veil jacket* с яркими тканями и принтами, основанными на фотографиях Ташкента, переводят культурные элементы в

современный контекст [Glamcult 2023]. Коллекции Ким, представленные на Paris Fashion Week, подчеркивают женскую силу через ремесла, включая лепестковые вырезы и пуховики с узбекскими узорами.

Лола Сайфи (Human House) продвигает «национальный стиль», используя натуральные красители и традиционные техники, такие как басма-вышивка. Ее бренд стал хабом для 260 дизайнеров, поддерживая женщин-ремесленниц через проекты с USAID [Folklife 2024]. Азиз Дадаходжаев (PORSO) сочетает наследие с современностью, создавая одежду, которая сохраняет аутентичность, но соответствует глобальным трендам [WeProject 2024].

3.3. Экономическая роль национальной одежды.

Традиционные ремесла, такие как производство адраса и икат, играют важную экономическую роль. Экспорт узбекских тканей вырос на 20% благодаря интересу глобальной моды [Advantour 2023]. Правительство Узбекистана поддерживает текстильную индустрию, что повышает уровень жизни через семейные традиции и обеспечивает занятость, особенно для женщин [Alesouk 2022]. Выставки, такие как Freer Gallery 2018, подчеркивают роль икат в экономической устойчивости [Alesouk 2022].

Ремесла также способствуют развитию туризма. В Самарканде и Бухаре мастерские по созданию икат и сузани привлекают туристов, желающих приобрести аутентичные изделия. Это создает рабочие места и поддерживает местные сообщества. Например, в Маргилане функционируют мастерские, где ремесленники обучают молодежь, обеспечивая преемственность и экономическую стабильность.

4. Проблемы глобализации.

Глобализация популяризирует узбекскую культуру, но одновременно унифицирует практики. Международные бренды снижают актуальность локальной лексики и костюма, заменяя их глобальными аналогами [Anderson 1983, 23; Hall 1990, 45]. Исследования показывают, что 35% узбекской молодежи теряют интерес к традициям под влиянием глобальных трендов [Scientists.uz 2025, 12].

Глобальные тренды влияют на язык: английские заимствования, такие как «fashion» или «style», вытесняют узбекские термины, вызывая «языковую эрозию» [The Influence of English on Uzbek 2025]. В моде западные стили доминируют,

снижая спрос на традиционные ремесла. Миграции усиливают кризис идентичности, особенно среди узбекских студентов за рубежом, которые адаптируются к глобальным культурным нормам [Patriotism and National Identity in Uzbek Female Students Abroad 2025]. Поп-культура, распространяемая через медиа, влияет на язык и предпочтения молодежи [The Influence of Global Pop Culture Discourse on The Language of Uzbek Youth 2025].

Молодежь ориентируется на глобальные тренды, что требует образовательных и культурных стратегий. Вузы могут внедрять курсы по истории костюма и этнолингвистике, а фестивали – демонстрировать современные версии традиционной одежды [Фёдорова 2015, 78]. Реформы в Узбекистане с 2021 года поддерживают культурное разнообразие, но требуют большего акцента на молодежь [BTI Project 2024, 15].

4.1. Влияние на подрастающее поколение.

По данным UNICEF, 60% населения Узбекистана – молодежь, но лишь 25% участвуют в культурных мероприятиях [UNICEF 2020, 25]. Глобализация вызывает «культурную эрозию», заменяя традиции цифровыми трендами [OJS Journals 2023, 2796]. Исследования показывают, что глобализация формирует гибридные мировоззрения среди молодежи, но угрожает социальной сплоченности [The Theoretical Foundations of Developing Youths' Worldview 2025].

В южном Кыргызстане молодые узбеки смешивают локальные и глобальные стили под влиянием рынка [Globalization and Youth Culture in Southern Kyrgyzstan 2025]. Концепции счастья среди молодежи включают культурные элементы, но глобальные влияния доминируют [Conceptualizations of Happiness Among University Youth 2025]. Кризис идентичности усиливается под влиянием внешних факторов, таких как исламские течения, которые изменяют традиционное восприятие государственности [The Problem of Identity Crisis in Uzbekistan 2024].

Молодежь активно использует социальные сети, что создает как угрозы, так и возможности. С одной стороны, глобальные тренды в TikTok и Instagram отвлекают от традиций. С другой стороны, молодые блогеры, такие как те, кто публикует контент о вышивке сузани, привлекают внимание к культуре. Например, аккаунты в Instagram, посвященные узбекским ремеслам, имеют десятки тысяч подписчиков, что

свидетельствует о потенциале социальных медиа для сохранения идентичности.

5. Подходы к охране культурной идентичности.

Для сохранения узбекской культурной идентичности в условиях глобализации необходимы комплексные стратегии, включающие следующие подходы:

Этнолингвистическое обучение: Семинары и мастер-классы по лексике и костюму, интегрированные в школьные и вузовские программы, повышают осведомленность молодежи о наследии [Сайфуллаев 2017, 34]. Например, курсы в Ташкентском государственном университете включают изучение терминов, связанных с одеждой, в историческом контексте.

Модные адаптации: Внедрение национальных элементов в современные коллекции через конкурсы и показы мод. Фестиваль в Ташкенте, демонстрирующий фьюжн-стиль, привлекает молодую аудиторию [EMInsight 2024].

Цифровизация наследия: Создание цифровых архивов, приложений и видео о ремеслах. Проект «Digital History» сохраняет исторические данные и артефакты в цифровом виде [InLibrary 2025]. Национальная ИИ-модель для узбекского языка обеспечивает цифровую автономию, включая перевод и распознавание речи [Kun.uz 2025].

Социальные акции и фестивали: Мероприятия, популяризирующие костюм и язык, такие как инициативы UNESCO в Бухаре, вовлекают молодежь в культурные практики [UNESCO 2023, 8].

Дополнительные меры включают гранты от Ambassadors Fund for Cultural Preservation для сохранения артефактов [Ambassadors Fund for Cultural Preservation]. Биеннале искусств в Узбекистане объединяет художников и дизайнеров для продвижения наследия [About the Uzbekistan Art and Culture Development Foundation].

5.1. Привлечение молодежи.

Программы, такие как «Youth for Social Harmony» в Ферганской долине, используют цифровое искусство для продвижения культуры, включая создание виртуальных выставок икат и сузани [FundsforNGOs 2025]. UNESCO поддерживает вовлечение молодежи через UN Youth Advisory Board и Uzbek Youth Parliament, которые организуют культурные мероприятия [UNESCO Strengthens Youth Development 2025].

Проект «A Thousand Books for Youth» продвигает чтение на узбекском языке, включая литературу о традициях [Uzbekistan: a Focus on Promoting Reading 2024].

Международные программы, такие как Youth Exchange Opportunity, позволяют молодым узбекам изучать культуру за рубежом, укрепляя их связь с наследием [Youth Exchange Opportunity]. Реформы в Узбекистане, начатые в 2021 году, фокусируются на образовании и патриотизме, включая курсы по культурной идентичности [A New Era of Youth Policy in Uzbekistan 2025]. Узбекистан входит в топ-10 стран по UN Youth Strategy, что подчеркивает успехи в вовлечении молодежи [The Youth of a New Era 2025]. ICCROM поддерживает программы по консервации культурного наследия, привлекая молодых специалистов [Uzbekistan Joins ICCROM 2024].

Эти инициативы используют цифровые технологии и социальные медиа для привлечения молодежи. Например, кампании в TikTok, где молодые дизайнеры демонстрируют современные интерпретации чапана, собирают миллионы просмотров. Такие проекты делают традиции «модными» и доступными для нового поколения.

6. Эмпирические данные и реальные кейсы.

Эмпирические данные подтверждают вызовы и возможности сохранения узбекской идентичности. Опросы UNICEF и ВТИ показывают, что 40% молодежи предпочитают западную моду, но 60% признают важность традиций [UNICEF 2020; ВТИ Project 2024]. Кейс Bibi Nanum демонстрирует успех: бренд увеличил экспорт икат на 15%, вовлекая молодых ремесленников в производство [UzbekAlive 2022].

Кейс J.Kim: коллекции на Paris Fashion Week продвигают женскую силу через ремесла, интегрируя икат и сузани в современные дизайны [Glamcult 2023]. Human House обучил 40 девушек ковроткачеству, сохраняя традиционные техники и обеспечивая занятость [Folklife 2024]. Цифровой кейс: ИИ-модель обработала миллионы текстов на узбекском, улучшив переводы и сохранив лексику [Kun.uz 2025]. Опросы UNESCO показывают рост интереса к традициям на 10% после проведения фестивалей, таких как «Бойсун Бахори» [UNESCO 2023].

Эти данные подтверждают эффективность интегрированного подхода, сочетающего образование, моду и цифровизацию. Например, проект «Digital History» оцифровал

более 1000 артефактов, включая образцы икат, что сделало их доступными для изучения онлайн [InLibrary 2025]. Курсы в университетах, включающие анализ лексики костюма, привлекают студентов, 70% которых отмечают рост интереса к культуре после обучения [Scientists.uz 2025].

Заключение

Язык и национальная одежда являются ключевыми элементами узбекской культурной идентичности. Современные образовательные, дизайнерские и цифровые подходы позволяют адаптировать традиции к условиям глобализации, усиливая интерес молодежи. Учитывая, что 60% населения Узбекистана составляют молодые люди, их вовлечение имеет критическое значение [UNICEF 2020, 30]. Интегрированный метод, включающий этнолингвистическое обучение, модные адаптации, цифровизацию наследия и культурные фестивали, обеспечивает устойчивое сохранение идентичности.

Цифровые инициативы, такие как национальная ИИ-модель и онлайн-библиотеки, играют ключевую роль в сохранении языка, делая его доступным и актуальным. Дизайнеры, такие как Мухайо Алиева и Женя Ким, успешно интегрируют традиционные мотивы в глобальную моду, привлекая молодую аудиторию. Фестивали и образовательные программы повышают осведомленность о культурном наследии, а международные коллаборации, такие как проекты UNESCO, усиливают глобальное признание узбекской культуры.

Будущие исследования должны сосредоточиться на оценке долгосрочной эффективности цифровых инициатив, таких как ИИ-модель и виртуальные архивы. Глобализация, при правильном подходе, может стать не угрозой, а возможностью для культурного ренессанса, если использовать стратегические меры для вовлечения молодежи и интеграции традиций в современный контекст. Узбекская культура, с ее богатым языком и уникальной одеждой, имеет потенциал не только сохраниться, но и укрепить свое место в глобальном культурном ландшафте.

Литература

- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities*. London: Verso.
Hall, S. 1990. *Cultural Identity and Diaspora*. London: Routledge.
Фёдорова, Н.В. 2015. *Этнолингвистика и национальная культура*. М.: Наука.

- Сайфуллаев, А. 2017. *Лексика узбекской одежды и её историческое значение*. Самарканд: Самаркандский государственный университет.
- Karimova, D. 2020. *Language Preservation in the Digital Era: Uzbek Case Study*. Tashkent: Academy of Sciences of Uzbekistan.
- UNICEF. 2020. *Youth of Uzbekistan: Challenges and Prospects*. Tashkent: UNICEF Uzbekistan.
- BTI Project. 2024. *Uzbekistan Country Report*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- UNESCO. 2023. *Preservation and Safeguarding of Cultural Heritage in Bukhara*. Paris: UNESCO.
- Kun.uz. 2025. "Uzbekistan to Develop National AI Language Model." Tashkent: Kun.uz.
- Ibragimov, Y.M. 2022. "Terms of Clothing in Uzbek Dialects." *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities* 12(4): 45–56.
- Brown, C. 2009. "Uzbek Clothing: Historical Overview." Blog post. Accessed October 15, 2025. <https://rjohnhowe.wordpress.com/2009/03/25/christine-brown-on-uzbek-clothing-part-1-the-lecture/>.
- GRN Journal. 2023. "Semantic Field of 'Clothes' in English and Uzbek." *Global Research Network Journal* 5(1): 126–140.
- Nordic University. 2023. "Semantic Features of Fashion Terms in Uzbek and English." *Nordic Journal* 15(2): 2272–2280.
- Conference UzSWLU. 2023. "Comparative Analysis of Fashion Terminology." *Conference Proceedings UzSWLU*: 870–880.
- UzbekAlive. 2022. "5 Fashion Designers Using Uzbek Ikat." Accessed October 15, 2025. <https://www.uzbekalive.com/5-fashion-designers-who-use-uzbek-ikat-fabrics-to-follow-in-instagram/>.
- Glamcult. 2023. "J.Kim Puts Uzbekistan on the Fashion Map." Accessed October 15, 2025. <https://www.glamcult.com/articles/j-kim-puts-uzbekistan-on-the-fashion-map/>.
- Folklife. 2024. "'Dressing Like a Human' to Honor Uzbekistani Art." *Smithsonian Folklife Magazine*. Accessed October 15, 2025. <https://folklife.si.edu/magazine/women-artisans-central-asia-uzbekistan>.
- WeProject. 2024. "10 Designers from Uzbekistan." Accessed October 15, 2025. <https://weproject.media/en/articles/detail/10-designers-from-uzbekistan-whose-works-real-pieces-of-art/>.
- Voices on Central Asia. 2019. "The Democracy of Ikat and Suzani." Accessed October 15, 2025. <https://voicesoncentralasia.org/the-democracy-of-ikat-and-suzani-or-how-unique-looks-are-created-in-uzbekistan/>.
- Alesouk. 2022. "Uzbek Textiles Taking the Fashion World by Storm." Accessed October 15, 2025. <https://alesouk.com/uzbek-textiles-are-taking-the-fashion-world-by-storm/>.
- Advantour. 2023. "Famous Artisans of Uzbekistan." Accessed October 15, 2025. <https://www.advantour.com/uzbekistan/artisans.htm>.

- Central Asia Guide. 2025. "Uzbek Clothing." Accessed October 15, 2025. <https://central-asia.guide/uzbekistan/uzbek-culture/uzbek-clothing/>.
- Scientists.uz. 2025. "The Role of Traditions in Uzbek Culture." Tashkent: Scientists.uz.
- OJS Journals. 2023. "National Identity in Central Asia." *OJS Journal* 10(3): 2796–2805.
- EMInsight. 2024. "Cultural Heritage of Uzbekistan for Modern Designers." Accessed October 15, 2025. <https://eminsight.co.uk/2024/10/23/the-rich-cultural-heritage-of-uzbekistan-a-source-of-inspiration-for-modern-designers-and-creatives/>.
- TSUULL. 2023. "Reviving Uzbek Calligraphy in the Digital Age." Accessed October 15, 2025. <https://tsuull.uz/en/content/reviving-uzbek-calligraphy-digital-age>.
- Daily Sabah. 2025. "'Qanun' and 'Qamus': New Projects." Accessed October 15, 2025. <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/qanun-and-qamus-new-projects-to-bridge-turkic-language-law>.
- InLibrary. 2025. "Formation of 'Digital History' in Uzbekistan." *InLibrary Journal* 20(1): 38501.
- FundsforNGOs. 2025. "Uzbekistan's Youth Unleash Digital Artistry." Accessed October 15, 2025. <https://fundsforindividuals.fundsforngos.org/articles/uzbekistans-youth-unleash-digital-artistry-to-combat-poverty/>.
- ResearchGate. 2024. "The Role of Online Libraries in Uzbek Culture." *ResearchGate Publication* 384829061.

Preserving Uzbek Cultural Identity Through Language and Traditional Costume in the Globalization Era

Элина Молдокулова¹

Abstract

This paper examines the contribution of the Uzbek language and national costume to upholding cultural identity amid globalization trends. It investigates how linguistic terminology and clothing components embody the historical, societal, and cultural facets of the Uzbek nation. Contemporary issues are discussed: societal digitalization, the impact of global fashion, and shifts in value orientations among the younger generation. Based on empirical data and real-world cases, recommendations are formulated for safeguarding identity via educational programs, innovative design approaches, electronic repositories, and cultural events. Emphasis is placed on an integrated method that merges heritage with modern technologies for long-term protection of national traditions. Furthermore, current digital projects are reviewed, including the national artificial intelligence system for the Uzbek language, as well as designers' works incorporating traditional motifs into global fashion.

Key words: *Uzbek costume, cultural distinctiveness, linguistics, vocabulary, globalization, cultural practices, digital tools, younger generation.*

References

- Anderson, B. 1983. *Imagined Communities*. London: Verso.
- Hall, S. 1990. *Cultural Identity and Diaspora*. London: Routledge.
- Fyodorova, N.V. 2015. *Etnolingvistika i natsionalnaya kultura*. M.: Nauka.
- Sayfullaev, A. 2017. *Leksika uzbekskoy odejdy i yeyo istoricheskoe znachenie*. Samarkand: Samarkandskiy gosudarstvennyy universitet.
- Karimova, D. 2020. *Language Preservation in the Digital Era: Uzbek Case Study*. Tashkent: Academy of Sciences of Uzbekistan.
- UNICEF. 2020. *Youth of Uzbekistan: Challenges and Prospects*. Tashkent: UNICEF Uzbekistan.
- BTI Project. 2024. *Uzbekistan Country Report*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
- UNESCO. 2023. *Preservation and Safeguarding of Cultural Heritage in*

¹Элина А. Молдокулова – Osh State University, Industrial and Pedagogical College teacher, Osh, Kyrgyzstan.

E-mail: elinammoldokkulova@gmail.com

ORCID ID: 0009-0009-6121-3898

For citation: Молдокулова, Э. А. 2025. "Preserving Uzbek Cultural Identity Through Language and Traditional Costume in the Globalization Era". *Uzbekistan: Language and Culture* 3: 121-140.

Bukhara. Paris: UNESCO.

- Kun.uz. 2025. "Uzbekistan to Develop National AI Language Model." Tashkent: Kun.uz.
- Ibragimov, Y.M. 2022. "Terms of Clothing in Uzbek Dialects." *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities* 12(4): 45–56.
- Brown, C. 2009. "Uzbek Clothing: Historical Overview." Blog post. Accessed October 15, 2025. <https://rjohnhowe.wordpress.com/2009/03/25/christine-brown-on-uzbek-clothing-part-1-the-lecture/>.
- GRN Journal. 2023. "Semantic Field of 'Clothes' in English and Uzbek." *Global Research Network Journal* 5(1): 126–140.
- Nordic University. 2023. "Semantic Features of Fashion Terms in Uzbek and English." *Nordic Journal* 15(2): 2272–2280.
- Conference UzSWLU. 2023. "Comparative Analysis of Fashion Terminology." *Conference Proceedings UzSWLU*: 870–880.
- UzbekAlive. 2022. "5 Fashion Designers Using Uzbek Ikat." Accessed October 15, 2025. <https://www.uzbekalive.com/5-fashion-designers-who-use-uzbek-ikat-fabrics-to-follow-in-instagram/>.
- Glamcult. 2023. "J.Kim Puts Uzbekistan on the Fashion Map." Accessed October 15, 2025. <https://www.glamcult.com/articles/j-kim-puts-uzbekistan-on-the-fashion-map/>.
- Folklife. 2024. "'Dressing Like a Human' to Honor Uzbekistani Art." *Smithsonian Folklife Magazine*. Accessed October 15, 2025. <https://folklife.si.edu/magazine/women-artisans-central-asia-uzbekistan>.
- WeProject. 2024. "10 Designers from Uzbekistan." Accessed October 15, 2025. <https://weproject.media/en/articles/detail/10-designers-from-uzbekistan-whose-works-real-pieces-of-art/>.
- Voices on Central Asia. 2019. "The Democracy of Ikat and Suzani." Accessed October 15, 2025. <https://voicesoncentralasia.org/the-democracy-of-ikat-and-suzani-or-how-unique-looks-are-created-in-uzbekistan/>.
- Alesouk. 2022. "Uzbek Textiles Taking the Fashion World by Storm." Accessed October 15, 2025. <https://alesouk.com/uzbek-textiles-are-taking-the-fashion-world-by-storm/>.
- Advantour. 2023. "Famous Artisans of Uzbekistan." Accessed October 15, 2025. <https://www.advantour.com/uzbekistan/artisans.htm>.
- Central Asia Guide. 2025. "Uzbek Clothing." Accessed October 15, 2025. <https://central-asia.guide/uzbekistan/uzbek-culture/uzbek-clothing/>.
- Scientists.uz. 2025. "The Role of Traditions in Uzbek Culture." Tashkent: Scientists.uz.
- OJS Journals. 2023. "National Identity in Central Asia." *OJS Journal* 10(3): 2796–2805.
- EMInsight. 2024. "Cultural Heritage of Uzbekistan for Modern Designers." Accessed October 15, 2025. <https://eminsight.co.uk/2024/10/23/the-rich-cultural-heritage-of-uzbekistan-a>

source-of-inspiration-for-modern-designers-and-creatives/.

TSUULL. 2023. "Reviving Uzbek Calligraphy in the Digital Age." Accessed October 15, 2025. <https://tsuull.uz/en/content/reviving-uzbek-calligraphy-digital-age>.

Daily Sabah. 2025. "'Qanun' and 'Qamus': New Projects." Accessed October 15, 2025. <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/qanun-and-qamus-new-projects-to-bridge-turkic-language-law>.

InLibrary. 2025. "Formation of 'Digital History' in Uzbekistan." *InLibrary Journal* 20(1): 38501.

FundsforNGOs. 2025. "Uzbekistan's Youth Unleash Digital Artistry." Accessed October 15, 2025. <https://fundsforindividuals.fundsforngos.org/articles/uzbekistans-youth-unleash-digital-artistry-to-combat-poverty/>.

ResearchGate. 2024. "The Role of Online Libraries in Uzbek Culture." *ResearchGate Publication* 384829061.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

O'zbekiston: til va madaniyat (O'zTM) – zamonaviy O'zbekiston (sobiq Turkiston) bilan bog'liq bevosita Markaziy Osiyo mintaqasini birlashtiradigan til, tarix, san'at, etnografiya, madaniyat va ijtimoiy fanlar sohalarini qamrab olgan ilmiy jurnaldir. O'zTM munozarali, zamonaviy, innovatsion, konseptual jihatdan qiziqarli, original mavzudagi ilmiy tadqiqotlarni nashr qiladi. Jurnal lingvistika, adabiyotshunoslik, tarjimashunoslik, din, falsafa, ilohiyot, fan, ta'lim, metodika, sotsiologiya, psixologiya, tarix, madaniyat, san'at, etnologiya, etnografiya, antropologiyaga oid ilmiy yo'nalishdagi maqolalar va taqrizlar hamda konferensiya hisobotlarini qabul qiladi.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo'lyozmalar o'zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, boshqa turkiy tillarda ham qabul qilinadi. Agar muallif o'z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr ettirmoqchi bo'lsa, unda qo'lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etilishi lozim.

Qo'lyozmalar MS Word (.doc) formatida (uzlangcult@gmail.com) elektron pochta-siga yuboriladi. Iqtiboslar va izohlar uchun MS Word menejerini qo'llash mumkin.

Barcha qo'lyozmalar tahririyatga muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma'lumot bilan taqdim etiladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig'i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo'lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantiriladi. Maqola matni 3 000–5 000 so'zdan iborat bo'lishi kerak.

O'zbek va ingliz tillarida 100–150 so'zdan iborat abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so'zdan kam bo'lmagan kalit so'zlar (o'zbek va ingliz tillarida). Abstraktda maqolaning qisqacha mazmuni va dolzarbligi, tadqiqot natijalari aks etishi lozim.

Adabiyotlar ro'yxati 5 sahifadan oshmasligi kerak.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo'lishi mumkin) 1500 so'zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so'ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo'limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to'q bo'yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tilda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.

Maqola bo'limlari sarlavhasi – to'q bo'yoqda, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda “tarjima muallifniki”

shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satr boshidan, boshqa barcha qatorlari xatboshidan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

VII. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

VIII.1. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*, Shahar: Nashriyot nomi.

Qudratullayev, Hasan. 2018. *Boburning adabiy-estetik olami*. Toshkent: Ma'naviyat.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Qudratullayev 2018, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011 (b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya, kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011 (a), 99]

[Sirojiddinov 2011 (b), 67]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Abdurahmonov, G'anijon, Alibek Rustamov. 1984. *Navoiy tilining grammatik xususiyatlari*. Toshkent: Fan.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdurahmonov, Rustamov 1984, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq mualliflari bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismlari to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda birinchi muallif ismi yoziladi va "boshqalar" deb ko'rsatiladi.

[Familiya va boshqalar kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Abdug'afurov, Abdurashid. 2016. "Badoye' ul-bidoya"ning tuzilish sanasi". *XX asr o'zbek mumtoz adabiyotshunosligi*, Olim To'laboyev muharrirligida, 174–184. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Abdug'afurov 2016, 176]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Mamatov, Ulug'bek. 2018. *O'zbekiston madaniyatida tarixiy janrdagi tasviriy san'at asarlari*.

Toshkent: Mumtoz so'z. <https://kitobxon.com/uz/catalog/sanat/>. 12.03.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Маматов 2018, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2017, 19-hujjat]

VIII.2. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi". *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Mahmudov, Nizomiddin. 2013. "Termin, badiiy so'z va metafora". *O'zbek tili va adabiyoti* 4: 3 – 8. Toshkent.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Mahmudov, 2013, 5]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Aminov, Hasan. 2018. "O'zbekiston san'atida temuriylar siymosi". *O'zbekistonda xorijiy tillar* 2: 246 – 253. doi: 10.36078/1596780051.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

VIII.3. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro‘yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo‘yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo‘lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko‘rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.

Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. “Jomiy “Xamsa” yozganmi?.” *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. “Maqola nomi.” *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Jabborov, Rustam. 2019. “Navoiyning Tabrizda yashagan xorazmlik kotibi”. *UZA: O‘zbekiston Milliy axborot agentligi*, 08.12. <https://uza.uz/uz>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Jabborov 2010, 17]

Maqola so‘ngida foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro‘yxati ikki qismdan iborat bo‘lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko‘rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o‘zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini “The Chicago Manual of Style, 16th Edition” qo‘llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko‘rib olishingiz mumkin.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

Uzbekistan: language and culture is an academic journal, publishing research in linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies. We aim to publish cutting edge, innovative, conceptually interesting, original case studies and new research, which shape and lead debates in multifaceted studies. We do not publish economic analyses or policy papers. Any opinions and views expressed in publications are the opinions and views of the authors, and the publishers are not responsible for the views/ reviews of the contributors.

The journal is published four times a year. The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcomed. In addition to research articles, the journal welcomes book reviews, literature overviews, conference reports and research project announcements.

1. General

- Submission Guideline

1. Manuscripts may be submitted at any time during the year. However, if the author wishes to have his/her manuscript published in a certain issue of the journal, the submission should be made at least five months in advance of the proposed publication date.

2) Manuscripts should be submitted by email (uzlangcult@gmail.com) as an attachment in MS Word document (.doc) format and use MS Word Source.

3) All manuscripts should be submitted with a cover page including an email address, a mailing address and a short introduction about the author(s) /contributor(s)¹.

2. Manuscript format

1) The main texts should be written in Times New Roman font, 12 point, and single-spaced in 44 pagination with 1-inch margins.

2) Submissions must follow the author-date system of *The Chicago Manual of Style*, 16th Edition.

3) Quotations are given in brackets in the text.

4) A research article should normally be no more than 9,000 words in length, including the following contents:

- an abstract of 150-200 words (in English, Russian, and Uzbek) and seven to ten keywords;

- a list of references of no more than five (5) pages;

- tables and figures, if any.

5) A book review should generally be about 1,500 English words (or other languages) in length, and must include the heading and closing in the following format:

- Heading: *Title of the Book*. By Author's Name(s). City of Publication: Publisher Name, Year. pp. Price, ISBN:, (hardcover/paperback).

- Closing: Book reviewer's name, affiliation and postal address at the end.

6) Style Points Headings. Limit: Four levels.

Level 1. Title Style (e.g. the first letter of each word upper case, except prepositions), Bold, and 14 point.

Level 2. Title Style, Italics, 14 Point.

Level 3. Modified “down” style (first letter upper case, or first letter of first two words if the first word is an article), Bold, and 12 point.

Level 4. Modified down style, Bold, 11 point.

3. Style and Usage

1) Translation

- Translated excerpts from classical texts or non-English sources should be annotated with clarification of its original/published language and translator. Likewise, “Author’s own” translations of quoted texts should be noted as such.

- The author is expected to provide an English translation of key terms in the work, rather than a translator without expertise in the subject.

- Excerpts or quoted texts from published translation will not be edited. However, UzLC editors may query or modify translations of key terms or texts provided by the author.

- Where necessary, short supplementary information such as dates, an item in its original characters, or the Romanized form of a non-English item, may be included.

- Names of foreign publishers, and titles of sources published in a foreign language should primarily appear in Romanized form without translation. However, if necessary, a translation may be added in brackets ([]).

2) Names and Terms

- Place Names (foreign):

Designation for division of areas should be either translated or hyphenated after the given area name.

Designation for geographical/structure names are not hyphenated, and appear without the equivalent English term.

Institutional names are considered proper nouns. Their names should appear following the preference of the individual institutions.

3) The descriptive designation of a period is usually lowercase, except for proper names or traditionally capitalized terms.

4. Quotation

1) Block Quotations:

- A block quotation should start with double line spacing and an indentation from the left margin. From the second paragraph of the block quotation, additional paragraph indentation is needed.

Texts in block quotation should be written in Times New Roman 10 pts., and not be entirely italicized.

5. Others

1) There is one space after sentence punctuation and not two.

2) The end parenthesis, closing quotation mark, and footnote numbers come after the sentence punctuation.

3) For parentheses within parentheses, use brackets ([]).

6. Basic Citation Format

The following examples illustrate citations using the **author-date** system. Each example of a reference list entry is accompanied by an example of a corresponding parenthetical citation in the text. For more details and many more examples, see chapter 15 of *The Chicago Manual of Style*.

BOOK

Reference List (hanging indent):

Pollan, Michael. 2006. *The Omnivore's Dilemma: A Natural History of How Eating Has Evolved*. New York: Penguin.

In Text Cite:

[Pollan 2006, 99–100]

Reference List (hanging indent):

Ward, Geoffrey C., and Ken Burns. 2007. *The War: An Intimate History, 1941–1945*. New York: Knopf.

In Text Cite:

[Ward and Burns 2007, 52]

For four or more authors, list all of the authors in the reference list; in the text, list only the first author, followed by et al. (“and others”):

[Barnes et al. 2010, 847]

Reference List (hanging indent) book chapter:

Kelly, John D. 2010. “Seeing Red: Mao Fetishism, Pax Americana, and the Moral Economy of War.” In *Anthropology and Global Counterinsurgency*, edited by John D. Kelly, Beatrice Jauregui, Sean T. Mitchell, and Jeremy Walton, 67–83. Chicago: University of Chicago Press.

In Text Cite:

[Kelly 2010, 77]

Chapter of an edited volume originally published elsewhere (as in primary sources):

Reference List (hanging indent) book originally published elsewhere:

Cicero, Quintus Tullius. 1986. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” In *Rome: Late Republic and Principate*, edited by Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, edited by John Boyer and Julius Kirshner, 33–46. Chicago: University of Chicago Press. Originally published in Evelyn S. Shuckburgh, trans., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell & Sons, 1908).

In Text Cite:

[Cicero 1986, 35]

BOOK PUBLISHED ELECTRONICALLY

If a book is available in more than one format, cite the version you consulted. For books consulted online, list a URL; include an access date only if one is required by your discipline. If no fixed page numbers are available, you can include a section title or a

chapter or other number.

Reference List (hanging indent):

Austen, Jane. 2007. *Pride and Prejudice: A Novel in Five Books*. New York: Penguin Classics. Kindle edition.

In Text Cite:

[Austen 2007, 101]

Reference List (hanging indent):

Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. 1987. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders>

In Text Cite:

[Kurland and Lerner, chap. 10, doc. 19]

JOURNAL ARTICLE

Article in a print journal

In the text, list the specific page numbers consulted, if any. In the reference list entry, list the page range for the whole article.

Reference List (hanging indent):

Weinstein, Joshua I. 2009. "The Market in Plato's Republic." *Classical Philology* 104:439–58.

In text cite:

[Weinstein 2009, 440]

Article in an online journal

Include a DOI if the journal lists one. A DOI is a permanent ID that, when appended to <http://dx.doi.org/> in the address bar of an Internet browser, will lead to the source. If no DOI is available, list a URL. Include an access date only if one is required by your discipline.

Reference List (hanging indent):

Kossinets, Gueorgi, and Duncan J. Watts. 2009. "Origins of Homophily in an Evolving Social Network." *American Journal of Sociology* 115:405–50. doi:10.1086/599247.

In text cite:

[Kossinets and Watts 2009, 411]

Article in a newspaper or popular magazine

Newspaper and magazine articles may be cited in running text ("As Sheryl Stolberg and Robert Pear noted in a New York Times article on February 27, 2010..."); they are commonly omitted from a reference list. The following examples show more formal versions of the citations. If you consulted the article online, include a URL; include an access date only if your discipline requires one. If no author is identified, begin the citation with the article title.

Reference List (hanging indent):

Mendelsohn, Daniel. 2010. "But Enough about Me." *New Yorker*, January 25.

In text cite:

[Mendelsohn 2010, 68]

Reference List (hanging indent):

Stolberg, Sheryl Gay, and Robert Pear. 2010. "Wary Centrists Posing Challenge in Health Care Vote." *New York Times*, February 27. <http://www.nytimes.com/2010/02/28/us/politics/28health.html>.

In text cite:

[Stolberg and Pear 2010, 12]

WEBSITE

A citation to website content can often be limited to a mention in the text ("As of July 19, 2008, the McDonald's Corporation listed on its website . . ."). If a more formal citation is desired, it may be cited as in the examples below. Because such content is subject to change, include an access date or, if available, a date that the site was last modified. In the absence of a date of publication, use the access date or last-modified date as the basis of the citation.

Bibliography (hanging indent):

Google. 2009. "Google Privacy Policy." Last modified March 11. <http://www.google.com/intl/en/privacypolicy.html>.

In text cite:

[Google 2009]

Reference List (hanging indent):

McDonald's Corporation. 2008. "McDonald's Happy Meal Toy Safety Facts." <http://www.mcdonalds.com/corp/about/factsheets.html>.

In text cite:

[McDonald's 2008]

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot va axborot agentligi tomonidan 0936-raqam bilan ro'yxatdan o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi lozim bo'lgan ro'yxatga kiritilgan (30.10.2021. № 308/6).

Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos
Hojib ko'chasi 103-uy.
Telefonlar: +99871 281-45-11, +99871 281-41-93.
Website: www.uzlc.navoiy-uni.uz
E-mail: uzlangcult@gmail.com